

LİŇQVİSTİKA PROBLEMLƏRİ

Beynəlxalq elmi jurnal
International Journal of Science
Международный Журнал Науки

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu
nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.
Reystr № 4288

ISSN 2707-8469

İldə 4 dəfə çıxır.
It is published 4 times a year.
Публикуется 4 раза в год

“Elm və təhsil”
Bakı - 2023

Təsisçi və baş redaktor: Mahirə Nağı qızı Hüseynova
Redaktor köməkçisi: Könül Həsənova
Məsul katib: Həcər Hüseynova

Redaksiya heyəti

Möhsün Nağısoylu (AMEA, Azərbaycan, Bakı)
Alfiya Yusupova (KFU, Tatarıstan, Kazan, Rusiya)
Firdaus Gulmitdinovna Xisamitdinova (Başqırdıstan, Ufa, Rusiya)
Nurila Şaymerdinova (L.N.Qumilev adına Milli Avrasiya Universiteti, Qazaxıstan, Nur-Sultan)
Gulnur Kulsarina (BDU, Başqırdıstan, Ufa, Rusiya)
Qəzənfər Kazımov (AMEA, Azərbaycan, Bakı)
Fidan Qurbanova (BSU, Azərbaycan, Bakı)
İsmayıl Kazımov (AMEA, Azərbaycan, Bakı)
Mirvari İsmayılova (ADPU, Azərbaycan, Bakı)
Nailə Sadıqova (ADPU, Azərbaycan, Bakı)
Adil Babayev (ADU, Azərbaycan, Bakı)
Ülviyyə Hacıyeva (ADPU, Azərbaycan, Bakı)
Hüseyn Şərqidərəcək Soytürk (TYHM, İran, Tehran)
İlkin Qulusoy (KKU, Türkiyə, Qars)

Founder and Editor-in-Chief: Mahira Huseynova Nagi
Assistant Editor: Konul Hasanova
Executive Secretary: Hajar Huseynova

Editorial staff

Mohsen Nagyshoylu (ANAS, Azerbaijan, Baku)
Alfiya Yusupova (KFU, Tatarstan, Kazan, Russia)
Firdaus Khisamitdinova (Bashkortostan, Ufa, Russia)
Nurila Shaimerdinova (L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan)
Gulnur Kulsarina (BSU, Bashkortostan, Ufa, Russia)
Kazanfar Kazimov (ANAS, Azerbaijan, Baku)
Fidan Gurbanova (BSU, Azerbaijan, Baku)
Ismail Kazimov (ANAS, Azerbaijan, Baku)
Mirvari Ismayilova (ASPU, Azerbaijan, Baku)
Naila Sadigova (ASPU, Azerbaijan, Baku)
Adil Babayev (AUL, Azerbaijan, Baku)
Ulviyya Hajiyeva (ASPU, Azerbaijan, Baku)
Huseyn Sharkiderecek Soy Turk (Tehran Law Center. Iran)
Ilkin Qulusoy (KKU, Turkey, Kars)

Основатель и главный редактор: Махира Гусейнова Наги
Помощник редактора: Кенуль Гасанова
Ответственный секретарь: Хаджар Гусейнова

Редакционная коллегия

Мохсун Нагысойлу (НАНА, Азербайджан, Баку)
Альфия Юсупова (КФУ, Татарстан, Казань, Россия)
Фирдаус Хисамитдинова (Башкортостан, Уфа, Россия)
Нурила Шаймердинова (Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, Нур-Султан)
Гульнур Кульсарина (БГУ, Башкортостан, Уфа, Россия)
Казанфар Казимов (НАНА, Азербайджан, Баку)
Фидан Гурбанова (БГУ, Азербайджан, Баку)
Исмаил Казимов (НАНА, Азербайджан, Баку)
Мирвари Исмаилова (АГПУ, Азербайджан, Баку)
Наиля Садыгова (АГПУ, Азербайджан, Баку)
Адиль Бабаев (АУЯ, Азербайджан, Баку)
Ульвия Гаджиева (АГПУ, Азербайджан, Баку)
Гусейн Шеркидереджек Сойтурк (ТЮЦ. Иран.Тегеран)
Илькин Гулусой (ККУ, Турция, Карс)

Mündəricat

Mahirə Hüseynova. Qərbi Azərbaycan paleotoponimləri Azərbaycan türkünün etnoyaddaşının ən möhtəşəm abidəsi kimi	12
Könül Həsənova. Poeziyada ismin hal kateqoriyası əsasında təzahür edən linqvistik qənaət prinsipinin şərtlilikləri.....	24
Minaxanım Təkəli. Söz haqqında söz: şayka, yoxsa çayka?	31
Zemfira Abbasova. Psixosomatik frazeologizmlərin bədii üslubda ekspilist və impilist aspektləri.....	37
Könül Səmədova. Azərbaycan dili şivələrində işlənən sifətlərin qıpçaq dili ilə müqayisəli təhlili.....	42
Həcər Hüseynova. Antroponimlərin üslubi xüsusiyyətləri	48
Sevda Abbasova. Azərbaycan dili dərslərində innovativ texnologiyaların tətbiqi	56
Səkinəxanım Vəliyeva. İngilis dilinin lüğət tərkibində alınma sözlər ..	66
Aygün İsmayılova. Alman dilinin tədrisində yeni strategiyaların tətbiqi	71
Aygün Qocayeva. Xarici dillərin didaktikası	77
Faidə İsayeva. Tələbələrdə kommunikativ vərdişlərin aşılmasının didaktik əsasları	87
Gulhayat Abdullayeva. Müasir ali təhsil sistemi.....	96
Xatirə Əliyeva. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili.....	104
Larisa Kolesnikova. Ünvan sahibinin mətnin şərhçisi kimi rolu.....	110
Sürəyya Həsənova. Xarici dillərin tədrisində informasiya texnologiyaları	118
Sevda Xəlilova. İngilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi yolları	123
Mehriban Mahmudova. Söz kateqoriyalarının leksik -semantik xüsusiyyətləri	128
Sevda Ağayeva. İngilis dilində sözönlü birləşmələr və onların Azərbaycan dilinə tərcüməsi.....	134
Tamilla Turabova. İngilis dilində qrammatik materialların öyrədilməsinin səmərəli yolları.....	140
Aytən İbrahimova. İngilis dilində oxu vərdişlərinin aşılması zamanı yaranan problemlər və onların həlli yolları	145
Vəfa Fətullayeva. Cəfər Cabbarlı və Hüseyn Cavidin dili: müqayisələr, paralellər	150

Gülzar Muxtarzadə. Azərbaycan dilində danışiq etikası və nitq etiketləri	164
Aygün Məmmədova. İngilis dilinin tədrisində istifadə edilən Case metodunun strukturu	171
Məhrux Dövlətzadə. Azərbaycan dilinin inkişafı	176
Aynur Miriyeva. İngilisdilli mətbuatda iqtisadi metaforaların konsept müxtəlifliyi	183
Fatma Əliyeva. Xarici dillərin öyrənilməsində ikitərəfli tərcümənin rolu	191
Esmira Məmmədova. Feillərdə tərz kateqoriyası	197
Bənövşə Əsgərova. İngilis dilində modallığın ifadə vasitələri	206
Fidan Nəzərli. Elliptik konstruksiyaların struktur-semantik xüsusiyyətləri	211
Gunel Allahverdiyeva. İngilis dili qrammatikası tədrisinin psixoloji əsasları	219
Günel Şamxalova. Polisemantik frazeoloji birləşmələrin səciyyəvi xüsusiyyətləri	224
Nigar Məmmədova. Azərbaycan poetik dilində frazeoloji birləşmələr	230
Sevinc Məmmədova. İngilis bədii ədəbiyyatında bədii mətnə verilən daxili nitqin üslubi funksiyası	235
Səadət Quliyeva. İngilis dilinin tədrisində istifadə olunan metodlarda texnologiyanın rolu	242
Nərgiz Rüstəmovə. Azərbaycan və türk dillərindəki gastroentoloji və kardioloji mahiyyətli bəzi psixosomatik frazeologizmlər haqqında	247
Şəbnəm Xəlilzadə. İngilis dilində rəsmi və qeyri rəsmi dildə işlədilən əvəzliliklərin mətnyaratma imkanları	257
Vəfa Əhmədova. Alman dilində leksik uyğunluğun yaranmasında modal hissəciklər və bağlayıcıların rolu	262
İradə Vəliyeva. Təlim məqsədləri, tələbələrin ünsiyyət ehtiyacları və öyrənmə motivləri	272
Şəfa Quluzadə. Feili frazeoloji birləşmələrin yaranma yolları	280
Minayə Məmmədova. C.Q. Bayron yaradıcılığındakı lingvokulturoloji markerlərin tərcümədə verilməsi	286

Content

Mahira Huseynova. Paleotoponyms of Western Azerbaijan as the most magnificent monument of ethnomemory of the Azerbaijani Turk.....	12
Konul Hasanova. Conditionalities of the principle of linguistic economy, manifested on the basis of the case category of the noun in poetry	24
Minakhanim Tekeli. A word about a word: a shayka(gang) or a chayka (sea- gull) ?	31
Zemfira Abbasova. Psychosomatic phraseology in artistic style expilist and impilist aspects	37
Konul Samadova. Comparative analysis of adjectives used in Azerbaijani dialects with Kipchak language.....	42
Hajar Huseynova. Stylistic features of anthroponyms	48
Sevda Abbasova. Application of innovative technologies in Azerbaijani language classes	56
Sakinakhanum Valiyeva. Borrowed words in the English dictionary	66
Aygun Ismayilova. Application of new strategies in teaching the German language	71
Aygün Qocayeva. Didactics of foreign languages	77
Faida İsayeva. Didactic foundations of instilling communicative skills in students.....	87
Gulhayat Abdullayeva. The modern system of higher education	96
Khatira Aliyeva. Heydar Aliyev and the Azerbaijani language.....	104
Larisa Kolesnikova. The role of the addressee as a text interpreter	110
Surayya Hasanova. Information Technologyn in foreign language teaching.....	118
Sevda Khalilova. Ways to enrich the vocabulary of English	123
Mehriban Mahmudova. Lexical-semantic features of word categories	128
Sevda Aghayeva. Prepositional phrases in English and their translation into Azerbaijani.....	134
Tamilla Turabova. Effective ways to teach grammar materials in English	140
Aytan Ibrahimova. Problems that arise when inculcating reading habits in English and their solutions	145
Vafa Fatullayeva. Language Jafar Jabbarlis and Huseyn	

Javids: comparisons, parallels.....	150
Gulnar Mukhtarzade. Speech etiquette and speech etiquette in the Azerbaijani language	164
Aygun Mammadova. The structure of the Case method used in teaching English.....	171
Mahrux Devletzade. Development of the Azerbaijani language.....	176
Aynur Miriyeva. Conceptual diversity of economic metaphors in the English-language press	183
Fatma Aliyeva. The role of two-way translation in foreign language learning	191
Esmira Mammadova. Concept on manner in verbs.....	197
Banovsha Asgarova. Means of expression of modality in English.....	206
Fidan Nazarli. Structural-semantic features of elliptic constructions	211
Gunel Allahverdiyeva. Psychological foundations of English grammar teaching.....	219
Gunel Shamkhalova. Characteristics of polysemantic phraseological structures peculiarities	224
Nigar Mammadova. Phraseological combinations in the poetic language of Azerbaijan	230
Sevinj Mammadova. The internal rhetorical function of a literary text in English fiction	235
Seadet Guliyeva. The role of technology in the methods used in teaching English.....	242
Nargiz Rüstəмова. About psychosomatic phraseologisms of gastroentological and cardiological nature of metaphoricization in Azerbaijanian and turkish languages	247
Shabnam Khalilzade. Text creation capabilities of pronouns used in formal and informal English	257
Vafa Ahmadova. The role of modal particles and conjunctions on the creating lexical cohesive in the german language.....	262
Irada Valiyeva. Learning objectives communication needs of successful students and learning motives	272
Shafa Guluzada. Forms of phraseological combinations of verbs.....	280
Minaya Mammadova. Translation of linguacultural markers of the activity of G.G. Byron.....	286

Оглавление

Махира Гусейнова. Палеотопонимы Западного Азербайджана как величественнейший памятник этнопамяти азербайджанских тюрков	12
Конуль Гасанова. Условности принципа языковой экономии, проявляющиеся на основе падежной категории имени существительного в поэзии.....	24
Минаханум Текели. Слово о слове: шайка или чайка?!	31
Земфира Аббасова. Психосоматическая фразеология в художественном стиле экспилистские и импилистские аспекты .	37
Конул Самадова. Сравнительный анализ прилагательных в азербайджанских диалектах с кыпчакским языком.....	42
Хаджар Гусейнова. Стилистические особенности антропонимов..	48
Севда Аббасова. Применение инновационных технологий на уроках азербайджанского языка	56
Сакинаханум Валиева. Заимствованные слова в английском словаре	66
Айгюн Исмаилова. Применение новых стратегий в обучении немецкому языку	71
Айгюн Годжаева. Дидактика иностранных языков	77
Фаида Исаева. Дидактические основы формирования коммуникативных навыков у учащихся	87
Гюльхаят Абдуллаева. Современная система высшего образования	96
Хатира Алиева. Гейдар Алиев и азербайджанский язык	104
Лариса Колесникова. Роль адресата как интерпретатора текста ...	110
Сурайя Гасанова. Информационные технологии в обучении иностранным языкам	118
Севда Халилова. Способы пополнить словарный запас английского языка	123
Мехрибан Махмудова. Лексико-семантические признаки категорий слов.....	128
Севда Агаева. Предложные словосочетания в английском языке и их перевод на азербайджанский язык.....	134
Тамилла Турабова. Эффективные способы преподавания грамматических материалов на английском языке	140

Айтан Ибрагимова. Проблемы, возникающие при привитии навыков чтения на английском языке и их решения.....	145
Вафа Фатуллаева. Язык Джафар Джаббарлы и Гусейн Джавида: сравнения, параллели	150
Гульнар Мухтарзаде. Речевой этикет и речевой этикет в азербайджанском языке.....	164
Айгюн Мамедова. Структура кейс-метода, используемого в обучении английскому языку	171
Махрух Девлетзаде. Развитие азербайджанского языка	176
Айнур Мириева. Концептуальное разнообразие экономических метафор в англоязычной прессе	183
Фатма Алиева. Роль двустороннего перевода в обучении иностранному языку.....	
Эсмира Мамедова. Понятие образа в глаголах.....	191
Бановша Аскерова. Средства выражения модальности в английском языке.....	197
Фидан Назарли. Структурно-семантические особенности эллиптических конструкций	206
Гюнель Аллахвердиева. Психологические основы обучения английской грамматике	211
Гюнель Шамхалова. Характеристика полисемантических фразеологических структур особенности.....	219
Нигяр Мамедова. Фразеологические сочетания в поэтическом языке Азербайджана.....	224
Севиндж Мамедова. Внутренняя риторическая функция художественного текста в английской художественной литературе	230
Сеадет Гулиева. Роль технологий в методах, используемых в обучении английскому языку	235
Наргиз Рустамова. О психосоматических фразеологизмах гастроэнтологического природа в Азербайджанском и турецком языках.....	242
Шабнам Халилзаде. Возможности создания текста местоимений, используемых в формальном и неформальном английском языке.....	247
Вафа Ахмедова. Роль модальных частиц и соединений на создание лексических соединений в немецком языке	257

Ирада Велиева. Цели обучения, коммуникативные потребности учащихся и мотивы учения	262
Шефа Гулузаде. Формы фразеологических сочетаний глаголов ...	272
Миняя Мамедова. Перевод лингвокультурных маркеров произведений Дж.Г.Байрона.....	286

Qərbi Azərbaycan paleotoponimləri Azərbaycan türkünün etnoyaddaşının ən möhtəşəm abidəsi kimi

Mahirə Hüseynova

Filologiya elmləri doktoru, professor

huseynova.mahira@yandex.ru

<https://orcid.org/0000-0002-5135-1666>

Xülasə

Dünyanın görkəmli türkoloqları və toponimistləri birmənalı şəkildə təsdiq edirlər ki, Qafqaz ən qədim mədəniyyət, yaşayış məskəni olmaqla yanaşı, həm də qədim toponimlər – coğrafi adlar diyarıdır. Bu baxımdan isə ən qədim maddi-mədəniyyətə malik Azərbaycan bu diyarda – regionda paleotoponimlər ölkəsi kimi çox gözəl tanınır. İstər antik dövrlərdə, istərsə də çağdaş dövəmdə Qafqazda yaşayan xalqların toponimlər sisteminin özülündə, bünövrəsində, təməlində, yaranmasında əsas və aparıcı yeri qədim türk - Azərbaycan paleotoponimləri tutur və bu qədim coğrafi adlar həm yazıya qədərki, həm də yazıdan əvvəlki dövrləri əhatə etməklə, onların yaşı minilliklərlə ölçülür. Qərbi Azərbaycan (indiki – Ermənistan) ərazisində hazırda mövcud olan türkmənşəli paleotoponimlərinin də əksəriyyətinin yaşı ən azından 4-5 min illəri əhatə etməklə ən qədim dil elementlərini özündə ehtiva və inikas etdirir. 200 ildən bir qədər az zaman kəsiyində bu yer adları erməni saxtakarları, vandalları tərəfindən süni şəkildə dəyişdirilmələrə - represiyalara məruz qalsa da, öz qədim formalarını, şəkillərini, mənalarını qoruyub saxlaya bilmişlər. Qərbi Azərbaycan ərazisində mövcud olan paleotoponimlərinin türk – Azərbaycan etnoyaddaşının ən möhtəşəm abidəsi sonunda arxaik etnolinqvistik mənzərəsinin hələ də kifayət qədər öyrənilmədiyini nəzərə alıb, bu ərazidə mövcud olmuş, qısa zaman kəsiyində erməni soyqırımına məruz qalmış. Azərbaycan – türk coğrafi adlarının substrat nişanələrinin aşkar edilməsini qarşıma məqsəd qoyaraq, onların hamısının Azərbaycan türklərinə məxsusluğunu müəyyənləşdirməyə cəhd etdik.

Açar sözlər: paleotoponimlər, qədim coğrafi adlar, substrat nişanələr, erməni saxtakarlığı, yer adlarının erməniləşdirilməsi siyasəti, türk – Azərbaycan etnoyaddaşının qədim salnaməsi.

Paleotoponyms of Western Azerbaijan as the most magnificent monument of ethnomemory of the Azerbaijani Turk

Mahira Huseynova

Doctor of philological sciences, professor

huseynova.mahira@yandex.ru

<https://orcid.org/0000-0002-5135-1666>

Summary

The world's outstanding turkologists and toponymists maintain unequivocally that the Caucasus is the land of the oldest culture and settlement, as well as ancient toponyms which are geographical names. In the point of view, Azerbaijan which has the oldest and ancient culture is very well known in the land and region with paleotoponyms. Ancient Turkic-Azerbaijani paleotoponyms which are the main and leading place in the toponymy system of the peoples of the Caucasus, both in ancient times and in the modern world are measured by their thousands both in pre-writing and post-writing eras in its foundation, building, and activity, and these ancient geographical names paleotoponyms of Turkic origin which were existing in the territory of Western Azerbaijan (which is called in present "Armenia") are at least 45 minutes old. Although these place names were called to artificial changes and repressions by Armenian forgers and vandals in a period of less than 200 years, they managed to preserve their ancient forms, images, and meanings. Paleotoponyms existing in the territory of Western Azerbaijan, the most magnificent monument of the Turkic-Azerbaijani ethnomemory, discovered that the archaic ethnolinguistic landscape is still learning its activity at the end, this item was obtained, and was subjected to the Armenian genocide in a short period of time. It is necessary to change the ownership of all to Azerbaijani Turks, setting the goal of discovering the substratum signs of Azerbaijani-Turkish geographical names.

Key words: paleotoponyms, ancient geographical names, substrate signs, Armenian forgery, policy of Armenianization of place names, ancient annals of Turkish-Azerbaijani ethnomemory.

**Палеотопонимы Западного Азербайджана как
величественнейший памятник этнопамяти
азербайджанских тюрков**

Махира Гусейнова
доктор филологических наук, профессор
huseynova.mahira@yandex.ru
<https://orcid.org/0000-0002-5135-1666>

Резюме

Выдающиеся тюркологи и топонимисты мира однозначно утверждают, что Кавказ – это земля древнейшей культуры и расселения, а также древнейших топонимов, являющихся географическими названиями. С точки зрения палеотопонимов, Азербайджан, имеющий древнейшую и древнюю культуру, очень хорошо известен на земле и в регионе. Древние тюрко-азербайджанские палеотопонимы, занимающие основное и ведущее место в топонимической системе народов Кавказа, как в древности, так и в современном мире, исчисляются тысячами как в дописьменную, так и в послеписьменную эпохи в ее основании, строительство и деятельность, а этим древним географическим названиям палеотопонимам тюркского происхождения, существовавшим на территории Западного Азербайджана (который в настоящее время называется «Армения»), не менее 45 минут. Хотя эти топонимы были призваны к искусственным изменениям и репрессиям армянскими фальсификаторами и вандалами в течение менее 200 лет, им удалось сохранить свои древние формы, образы и значения. Существующие на территории Западного Азербайджана палеотопонимы, величественнейший памятник тюрко-азербайджанской этнопамяти, обнаруживший, что архаический этнолингвистический ландшафт еще учится своей деятельности, в конце концов, этот предмет был получен, и в короткие сроки подвергся геноциду армян. период времени. Необходимо сменить принадлежность всех на азербайджанских тюрков, поставив цель обнаружить субстратные признаки азербайджано-турецких географических названий.

Ключевые слова: палеотопонимы, древние географические названия, субстратные знаки, армянские подделки, политика арменизации топонимов, древние летописи турецко-азербайджанской этнопамяти.

Annotasiya. Azərbaycan toponimlərinin üzərindəki müşahidələrdən aydın şəkildə görünür ki, bu dil vahidləri mənsub olduğu xalqın tarixini, keçmişini, mədəniyyətini, inam və etiqadlarını əks etdirən ən etibarlı mənbələrdir. Qərbi Azərbaycan ərazilərinin paleotoponimlərinin tədqiqi isə müasir dövrdə daha intensiv araşdırmalar və doğru qənaətlərin alınmasını tələb edir.

Aktuallıq. Qərbi Azərbaycan ərazisində elə paleotoponimlərə rast gəlik ki, onların tərkibində türk-Azərbaycan dilinin həm yazıyaqədərki, həm də yazıdan sonrakı elementləri çox yaxşı mühafizə olunmuşdur. Onların araşdırılması dəqiq nəticələrin əldə edilməsi bütün türk xalqları üçün, eləcə də Azərbaycan xalqının, dilinin tarixi inkişafını tədqiq etmək istiqamətində olduqca aktualdır.

Metod. Məqalədə tarixi-müqayisəli, qarşılaşdırma və digər müasir dilçilik metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş: Azərbaycanın görkəmli toponimistlərindən H.Mirzəyev, Q.Qeybullayev, B.Budaqov, Ə.Ələkbərli, İ.Bayramov, S.Sadiqova, C.Cəfərov və digərləri məqalə və kitablarında dönə-dönə qeyd etmişlər ki, Qərbi Azərbaycan ərazisində (indiki – Ermənistan) mövcud olan toponimlərin 99 %-i türk mənşəlidir və 200 il bundan əvvəl bu regionda bir dənə də olsun erməni coğrafi adına təsadüf edilmir. Türkoloq və tarixçilər də doğru olaraq vurğulayırlar ki, türkdilli etnoslar bu ərazidə nəinki bizim eramın əvvəllərindən, hətta bizim eradan çox-çox əvvəllərdə bu torpaqlarda məskunlaşmış ən qədim aborigen sakinlərindəndir. Bu baxımdan Z.İ.Yampolski və N.Z.Hacıyevanın tarixi və arxeoloji qazıntılara istinadən dedikləri – “azərbaycanlılar eradan 2 min il əvvəl bu yerlərin aborigen sakinləri idilər” – fikri tam və real şəkildə özünü doğruldur (1, 226). T.Hacıyev və K.Vəliyev də linqvistik və ekstralingvistik faktlara istinad edərək yazırlar ki, “tarixi həqiqəti bir qədər dərinlikdə axtarmaq lazımdır. Görünür, qədim Midiya və Albaniya ərazisində ən qədim dövrlərdə gələn, bir növ köçəri əhvali-ruhiyyəsi ilə davranan-ya yerli qohum etnoslara qarışmış, ya da çıxıb gedən türklər olmuşdur.” (2.15) Bəzi tədqiqatçılar doğru olaraq göstərirlər ki, “elmi ədəbiyyatlarda həmişə söhbət ikinci qrup türk etnoslarından getmişdir.” (2.15) Yayılmaqla, qışı qışlaqla keçirmək qədim türkün antik xarakterini işarələyən spesifik əlamətlərdəndir. Məhz bunları nəzərə alaraq, Qərbi Azərbaycanın paleotoponimlərinin hərtərəfli və sistemli öyrənilməsinin əhəmiyyəti olduqca böyükdür, elmi-siyasi əhəmiyyətinin möhtəşəmliyi onunla fərqlənir ki, hibrid, soyu-kökü məlum olmayan, tarixinin qədimliyi, dilinin geologiyası aydın olmayan erməni

vandallarının, saxtakarlarının iç üzü açılır, onların saxta dil və tarix yaratma kimi cəfəngiyyat fikir və rəzil müddəalarını ifşa etmək işi mümkünləşir. Azı 5-6 mil eradan əvvəlki dövrləri götürsək, dünyanın dil xəritəsində heç bir dilin yazı mədəniyyətinin formalaşmadığı qənaətinə gələ bilərik. Lakin dünya şumeroloqlarının əksəriyyətinin fikrincə, şumer dili qədim türk dilinin damğa və işarələr sistemi əsasında yaranmış, türk etnoslarının qədim yazı mədəniyyətinin dünyada ilk nümunələridir. Qərbi Azərbaycan ərazisində elə paleotoponimlərə rast gəlirik ki, onların tərkibində türk-Azərbaycan dilinin həm yazıyaqədərki, həm yazıdan sonrakı elementləri daha yaxşı mühafizə olunmuşdur. Məsələn, Dərələyəz mahalına məxsus Ardaraz toponiminin fonetik və morfoloji tərkibi əsasında, qədim və müasir mənbələrin verdiyi məlumatlar üzrə fikrimizi şərh etməyə çalışacağıq. Ardaraz oykonimi mürəkkəb quruluşa malik olub, coğrafi relyef bildirən “ard//art” və hidronimik nomen ifadə edən, işarələyən “Araz” sözü əsasında formalaşmışdır. Dərələyəz toponimlərinin mahir tədqiqatçısı professor Həsən Mirzəyev Ardanuş paleoykonimi haqqında doğru olaraq belə bir etimoloji təhlil vermişdir: “Ardaez Dərələyəzdə ən qədim azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdən biridir. Bu Yelpin kəndi ilə Qozluca kəndinin arasında yerləşir və hazırda isə həmin kəndlərin qışlağına çevrilmişdir. Bu toponim iki sözün “ard və Araz” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. “Art//ard” sözü qədim türk dillərində “dağlar”, “dağ keçisi”, “aşırım” mənaalarını bildirmişdir.” (3.76) Mahmud Kaşğarının “Divan”ında “ard” sözü “art” fonetik tərkibində (d-t samit əvəzlənməsi – M.H.) qeydə alınmış, “dağ beli”, “sıldırım”, “yoxuş”, “təpə” anlamlarında etimolojişdirilmişdir. (4.44) Saxtakar erməni toponimistləri antik dövrün türk dillərinin yadigarı olan Ardaraz paleoykonimini həyasızcasına öz dillərinə transkripsiya edərək Ardaraz şəklinə salmış və bunu 1988-91-ci illər arasında etmişlər. Paleotoponimin birinci komponentindəki “ard” sözü fikrimizcə, türk dillərinin yazı dövrünün yadigarıdır, ikinci komponentdə gələn söz (Araz sözü) antik dövrün leksik vahidlərindən olub, özündə yazıdan əvvəlki dövrlərdə mövcud olan “ar” və “as” sözlərini əks etdirir, yəni pallohidronimlik xarakterini nəzərə alsaq, müasir dövrümüzdəki Araz çay adı qədim “ar, er, ər və as” komponentləri əsasında formalaşmışdır. Yazı mədəniyyəti yaranandan sonra “er” və “as” sözlərinə qədim mənbələrdə təsadüf edirik. Tarixin şumerdən başladığını nəzərə alsaq, şumercədə “ər//er” sözünün işləndiyini görürük. Antik tarixçilərdən Strabonun, Hekateyin (e.ə. VI-V əsrlər), Heradotun (e.ə. 484-425-ci illər) və başqalarının əsərlərində Araz toponimi çay, şəhər, düzənlik adları kimi “Araks” formasında yazıya alınmışdır. Türk dillərinin tarixi inkişafı ilə

bağlı olaraq Araks arxaik toponimində “k” samiti düşmüş, söz sadəcə “Araz” forması almışdır, sözün sonunda s-z samit əvəzlənməsi də Azərbaycan türkcəsində qanunauyğun fonetik hadisələrdən hesab olunur, Araz fonetik tərkibi alması bununla bağlı bir məsələdir. Qeyd etdiyimiz kimi, sözün birinci komponentində gələn “ar” sözünün yaşı 5-6 minillərlə ölçülən şumercədə forması “er” sözüdür və o, gil tabletləri üzərinə “eren” şəklində həkk olunmuş və mənası çağdaş türk dillərində “döyüşçü” anlamını verir. Həmin söz qədim türk lüğətlərində “ərən // eren” fonetik tərkiblərində götürülərək “qəhrəman, igid döyüşçü” anlamında mənalandırılır. Çağdaş dilimizdəki Araz toponimi bəzi qədim mənbələrdə Araz, Ərəs fonetik tərkiblərində yazıya alınmış, xalq, tayfa, etnos adı kimi etimoloji edilmişdir. Həqiqətən də, Araz sözünün ikinci komponentində işlənən “as” sözü xalq adı olub, türkdilli xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının etnogenezisində mühüm rol oynamışdır. Mifoloq M.Seyidovun qeyd etdiyi kimi, aslar eranın IV yüzilliklərindən deyil, eradan əvvəlki minilliklərdən də Altayda, Orta Asiyada, Qarabağda bütövlükdə Azərbaycanda yerli sakinlər olmuşlar. Erməni tarixçilərinin qədim aslarının kökünün ismaililərdən, tarixlərdən, farslardan, ərəblərdən ibarət olması – fikirləri cəfəngiyyatdan başqa bir şey deyil və bu saxtakarlar bununla Qafqazın qədim saklardan olan köklü sakinlərinin izini itirmək istəmişlər (5, 240). Orta əsr tarixçisi Rəşidəddin “Aslar ölkəsi” dedikdə şübhə etmirik ki, Azərbaycanı nəzərdə tutmuşdur, çünki “as” sözü Azərbaycan ölkəsi adında “as” fonetik tərkibində daşlaşmışdır. As // az xalq adı barədə Orxon-Yenisey abidələrində də müəyyən məlumatlara rast gəlirik. Qurani-Kərimdə də “as” xalqının adı çəkilir. C.İ.Cəfərov yazır ki, təkcə Asiya, Qafqaz, Azov kimi qitə, ölkə, dəniz adlarındakı as//az sözü sübut edir ki, aslar vaxtilə dünyanın qüdrətli xalqlarından olmuşdur. Qədim və müasir “as” ünvanlı çay, dəniz, dağ adı Həştərxan (Astarxan), Astarxan bazarı (Cəlilabad rayonu), Astara (rayon, kənd, çay adı), Ashı dağı (Şərur rayonu), os//oş (Qırğızıstan, Fransa, Macarıstan və s.) kimi toponimlər asların çoxünvanlı və çoxölkəli bir xalq olduğuna dair tutarlı sübutdur” (6,113). Hətta xalq yazıçısı İsa Hüseynov “İdeal” romanından “Qapalı dünya” hissəsində Ersarlardan danışarkən igid, döyüşkən, qəhrəman, cəngavər asları nəzərdə tutmuşdur. XIX əsr qafqazşünası İvan Şopen də Ermənistanda – Qərbi Azərbaycanda “as” adını daşıyan toponimlərdən danışarkən onların xalis türk mənşəli olduğunu, asların-azərbaycanlıların bu torpağın əsl sahibləri kimi səciyyələndirir.

Beləliklə, Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz ərazisində mövcud olan Ardaraz paleotoponiminin qədim və müasir mənbələr əsasında izahı

göstərir ki, həmin paleotoponim xalis türk mənşəli xüsusi ad olub, həmin dilə məxsus arxaik “ard”, “ar//az” sözlərini əks etdirir, erməni saxtakarlarının bu söz üzərində apardıqları əməliyyatların və etimolojiləşdirmələrin cəfəngliyini, birmənalı şəkildə kökündən çürük olduğunu təsdiqləyir. Təhlillərimiz onu da göstərir ki, Ardaraz paleoykonimini “as//az xalqının çökəklikdə, sıldırım qayalar arasında axan çayı, suyu” anlamında etimolojiləşdirmək daha ağlabatan hesab olunmalıdır, çünki kəndin yerləşdiyi coğrafi relyef də söylədiyimizi təsdiq edən ekstralingvistik amillərdəndir.

Qərbi Azərbaycanın yazıdan əvvəlki paleotoponimik sistemində “arpa” derivatlı yer- yurd adı mühüm yer tutur və bu qəbildən olan coğrafi adlar əksər mənbələrdə bizim eradan əvvəlki dövrlərə aid edilir. Son iki əsrlik zaman kəsiyinin müxtəlif dövrlərində erməni vandalları “arpa” derivatlı Qərbi Azərbaycan ərazisindəki türkmənşəli coğrafi adları dəyişdirməyə cəhd etsələr də, buna gücləri çatmamışdır. H.Mirzəyev yazır ki, ermənilər 1986-cı ildə çapdan çıxan toponimlər lüğətinin bir neçə yerində Arpa sözünü erməniləşdirməyə çalışsalar da buna nail ola bilməmiş və Arpa toponimi ilə bağlı digər adları lüğətdə olduğu kimi verməyə çalışmış və onları gizlədə bilməmişlər. Lüğətdə verilmiş Arpayədik, Arpaçadıq, Arpagöl, Arpadağ, Arpadərəsi, Arpaenməz, Arpatəpə, Arparalı, Arpalıq, Arpalıçay, Arpalıqaya, Arpayol, Arpaçay, Arpaçuxurlu, Arpavut, Arpatala və s. kimi xüsusi adları buna canlı misaldır (3,81; 7,510-514). Türk tarixçisi Fəxrəddin Kiziroğluna istinadən Həsən Mirzəyev Arpa komponentli coğrafi adların etimologiyasına diqqət yetirərək onu da göstərir ki, “Xan Teqri dağından öz mənbəyini alan və İssık gölünə tökülən Arpa suyu hövzəsindən çox - çox qədimlərdə bir türk eli, türk oylağı gəlib Dərələyəzdə, Ağbaba və Sörayeldə məskunlaşmış və öz adlarını çox qala, kənd, göl adlarında əbədləşdirmişlər” (3,81; 8,462). Q.Qeybullayevə, B.Budaqova, A.Bayramov və digər toponimistlərə əsaslanaraq H.Mirzəyev qeyd edir ki, “Arpa etnoniminin mənşəyinə gəldikdə demək lazımdır ki, burada məsələ bir qədər mürəkkəbdir. Belə ki, tarixi mənbələrdə Arpa toponiminin çox-çox qədim dövrlərdə mövcud olduğu göstərilir. Hətta bəzi mənbələrdə bu toponim bizim eradan əvvəlki dövrlərə aid edilir. Arpa sözünün etimologiyasını araşdırarkən birinci növbədə söz kökünün tarixən yüksəklik, ucalıq, dağlıq mənasını bildirən Alp-Arp olub-olmadığını, “*p*” “*r*” sonorlarının bir-birini əvəz edib-etmədiyini (*zərər-zərəl*), Arpa və Alban toponimlərinin bir yuvadan təşəkkül tapıb-tapmadığını, Arpa sözünün tarixən “Arpan” formasında işlənilib-şəkilçisinin olub-

olmadığını (kas-pi) müəyyənləşdirmək zəruridir” (3, 81-82). Bütün bu şərhlerimiz deməyə əsas verir ki, qədim “arpa” sözündə müəyyən dil prosesini baş vermiş, yazıyaqədərki dövrü ilə ondan sonrakı dövrlərə çox güclü struktur-semantik fərqlər əmələ gəlmişdir. Lakin bu fərqləri müəyyən qrammatik ünsürlərin köməyi ilə bərpa etmək mümkündür. Yazıdan əvvəlki dövrlərin dil göstəricilərindən biri olan “ayı, azı, arax, azıq, azıx” fonetik tərkibli sözlərin yaşı bəlkə də milyon illərə söykənir və bu baxımdan Dərələyəz mahalında mövcud olan “Ayısəsi” paleotoponiminin birinci komponentində çıxış edən “ayı” sözü pitikantrop dövrünün dil yadigarıdır. Ayısəsi toponimini etimoloji qayı // kayı türk etnosları ilə əlaqədar olaraq yaranması fikri bizcə, özünü doğrultmur. Fikrimizcə, istər Qərbi Azərbaycanda, istərsə də türk xalqları yaşayan digər bölgə və coğrafiyalarda “ayı” komponentli toponimlərin əksəriyyətinin yaşı 600 min ildən çoxdur, Mahmud Kəşğarının 24 oğuz tayfasından biri kimi qeydə aldığı qayı // kayı etnoslarının yaranış tarixi 2000 il əvvəldən uzağa getmir. Aşağı paleolit dövrünün dil yadigarı olan “ayı” sözündə türk dillərinin tarixi inkişafı ilə bağlı olaraq, y-z əvəzlənməsi və q, x samit əlavələri baş vermiş, nəticədə, ayı sözü azıx, azux, azıq, ayık, ayı fonetik tərkiblərində türk dilləri və dialektlərində sabitləşmişdir. T.Əhmədov çoxlu sayda qədim və müasir elmi mənbələrə istinad edərkən yazır ki, “pitikantropun (qədim insanın) çənəsi tapılan çox qədim mağara adı olan Azıx mənbələrdə Azax // Azıx // Azuq variantlarında da qeydə alınmışdır. İstər müasir, istərsə də əvvəllər qeydə alınmış variantlarında toponimik ad qədim türk dillərinin “z” səciyyəli dil ittifaqının (birləşmələrinin) – qıpçaq qrupu dillərinin ilkin fonetik variantını mühafizə etmişdir. Bu söz türk dilləri və abidələrində *adıq, azuğ, azıq, ayıq, azu, ayu, ayık, ayı* və s. formalarda “ayı” mənasında işləndiyi isə çoxdan məlumdur. Kənd isə öz adını yaxınlığındakı Aşağı Paleolit dövrünə aid nadir mağaralarından birinin adı olan “Azıx”dan almışdır. Nəzərə alsaq ki, Dərələyəz mahalına məxsus Ayısəsi yaşayış məntəqəsi də bu mağaradan çox da uzaqda yerləşmişdir, onda belə bir fikrə gələ bilərik ki, toponim öz adını bu mağaranın adından götürmüşdür (9, 242-243).

Qərbi Azərbaycan ərazisində paleotoponimik vahidlərdən biri də “Çul” coğrafi adıdır və bu türk toponimləri haqqında Ptolomeyin əsərlərində müəyyən məlumatlara rast gəlinir. Bu məlumatlara əsaslanaraq, Q.Qeybullayev yazır ki, “Çul tayfası Xəzər və Aral sahilində IV əsrin 50-ci illərində yaşamışdır. Çöl // çul türk tayfası Albaniyada çox qədimlərdə mövcud olmuş və öz adlarını Qafqazda olan 5 kənd adında əbədləşdirmişdir” (10, 57). Həsən Mirzəyev qeyd edir ki, “Çul

Dərələyəzdə (Paşalı, Əzizbəyov rayonları) kənd adıdır, türk tayfasının adını daşıyan bu kənddə yaxın zaman kəsiyində ermənilər yaşamışdır” (3, 94). Son yüzilliklərin türkoloq araşdırmalarının əsərlərindən belə aydın olur ki, “Çul tayfası Cənubi Azərbaycanda da eranın ilk əsrlərində məskən salmış və onlar Qafqaza, o cümlədən Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə Hunlar, Suvarlar, Xəzərlərlə eyni dövrdə gəlib məskunlaşmışlar” (10, 45). Paleoetnonimik səciyyəli bu coğrafi adın paralellərinə hazırda türkdilli xalqlar yaşayan əksər ərazilərdə müəyyən fonetik fərqlərlə - çul, çor, çur, çöl, şul və s. şəkilçilərdə rast gəlmək mümkündür və bunlar haqqında məlumatlar çoxlu tədqiqat əsərlərində öz elmi əksini tapmışdır. Fikrimizcə, “çul” sözü ilkin, qədim yaranış dövründə opelyativ, coğrafi termin kimi fəaliyyət göstərmiş, uzun tarixi inkişaf prosesində coğrafi termin semantikasını özündə mühafizə edərək etnos, tayfa adına transfer olunmuşdur. Bu xüsusda H.Mirzəyev göstərir ki, “ümumi sözlərin xüsusi adlara çevrilməsini başa düşmək asandır. İbtidai cəmiyyət müasir bəşəriyyətə nisbətən, təbii hadisələrin təsirinə artıq dərəcədə məruz qalmış, bütövlükdə isə təbiətdən xeyli asılı olmuşdur. Coğrafi adlar insanın ətraf mühitlə birbaşa ünsiyyətinin nəticəsi olan terminlərdən əmələ gəlmişdir, hətə onu demirik ki, ilkin başlanğıc adlar xüsusi adlar kateqoriyasına daxil ola bilməzdi. Yalnız cəmiyyətin inkişafı ilə yanaşı, coğrafi adlar sistemi də, dilin leksik kateqoriyalarından biri kimi, tədricən meydana gəlmişdir” (11, 98). Deməli, “çul” coğrafi adı da ekstralinqvistik baxımından termin səciyyəli sözdən törəmiş, dilin ən qədim arxaik qatının paleotoponimik səciyyəsinə özündə ehtiva etdirir.

Paleotoponimlərin tərkibində mühafizə olunmuş qədim türk (paleoazərbaycan) leksik vahidlərinə Dərələyəz ərazisində mövcud olan Erpərin və Ertiş coğrafi adlarında da rast gəlinir. Hər iki paleoykonimin tərkibindəki – birinci komponent yerində işlənən *ər* // *er* sözləri şumer dilində və Orxon – Yenisey abidələrində “yer” mənasında əksini tapmışdır. Fikrimizcə, Ertiş toponimi “kotanla şumlanmış yer” anlamında ola bilər, çünki Mahmud Kaşğarının “Divan”ında “tış” sözü qeydə alınmışdır və həmin söz “kotan dəmiri” mənasında etimologiləşdirilmişdir (4, 542). Orxon yazılarında əksini tapmış və hazırda Sibir ərazisində axan İrtiş çay adını da “suyun kotan kimi açdığı yer” anlamında da etimologiləşdirmək mümkündür. Ərdəpin toponiminə gəldikdə isə deyə bilərik ki, bu coğrafi ad arxaikləşmiş, lakin Azərbaycan dilinin dialekt arealında öz izini mühafizə edib saxlamış “ərdəm” sözünün fonetik tərkibcə güclü dəyişikliyə məruz qalmış forması ola bilər və Kaşğarının qeyd etdiyi kimi, bu söz “tərbiyə, fəzilət, hünər” mənasında türk ləhcələrində işlənmişdir (4, 181). Deməli,

Ördəpin poleotoponimini “tərbiyə, fəzilət, hünər öyrənilədiyi yer” mənasında izah etmək bir qədər ağlabatan görünür.

Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalında kənd adı kimi işlənən Əkərək toponimi, fikrimizcə, paleotürk mənşəli “aqaraq” sözü əsasında formalaşmış, ümumi leksik vahiddən törəmişdir. Belə ki, şumeroloqların əksəriyyəti “aqar // akar” sözünün şumerçədə işləndiyini göstərmiş və həmin sözün uzun illər ümumtürk dillərində “əkin yeri” mənasını ifadə etdiyini göstərmişlər. 1935-ci ildə ermənilər “Əkərək” adlı yer-yurd adlarını öz dillərinə transkripsiya edərək “Akaradza” qoymuşlar. Biz şübhə etmirik ki, aqr // əkər // akar fonetik tərkibli coğrafi termin səciyyəli leksik vahid türk dilindən (5-6 min il bundan əvvəl – M.H.) şumerçəyə keçmişdir. Aqaraq // Əkərək coğrafi termini əsasında formalaşan paleotoponimlərə türk dillərinə aid mənbələrdə I əsrdən təsadüf edirik. I əsrə qədər aqr//əkər sözü coğrafi termin kimi əksər türkcələrdə işlənmiş, sonrakı dövrlərdə toponimlərin yaranmasında fəal iştirak etmişdir. Həsən Mirzəyev müxtəlif mənbələrə istinad edərək göstərir ki, “Əstərək, Qafan, Məğri, Cəlaləli, Talin rayonlarında və Eçmədzində də Əkərək//Aqaraq adında kəndlər vardır və bunlardan başqa Türkiyədə, Borçalıda, Dağıstanda Əkərək yaşayış məntəqəsi adlarına rast gəlirik” (3, 111). Anonim və saxtakar erməni toponimistlərinə uyaraq E.Murzayev belə iddia edir ki, “Çuya, aqr” sözü şumerlərdən yunan, roma, gürcü, erməni dillərinə keçibdir” (11, 108). Bir daha da qeyd edirik ki, ağar//əkər sözləri türk dillərindən şumerçəyə keçmiş, ola bilsin ki, Murzayevin göstərdiyi dillər həmin sözü mənimsəmişlər. Belə mənimsəmənin tarixin hansı dövründə baş verməsini konkret şəkildə dəqiqləşdirmək çətin olsa da, hər halda ermənilərin bu ərazilərdə yaşamaları barədə mənbələrdə heç bir real-obyektiv məlumatlara rast gəlmirik. Beləliklə, aqr//əkər sözü türk dillərinin yazıyaqədərki dövrlərində relyef bildirən coğrafi termin kimi işlənmiş, ondan sonrakı dövrlərdə onomastik vahidə, daha dəqiqi, etnotoponimə transformasiya edilmişdir və hazırda bu söz Azərbaycan dilinin dialekt arealında “əkin yeri” mənasında və yaxud “becərilən torpaq” anlamında işlənmişdir.

Erməni saxtakarlığı Dərələyəzin Keşkənd rayonunda vaxtilə mövcud olan azərbaycanlılar yaşayan Örgəz paleotoponimində də iz qoymuş və bu qədim yer adını dəyişərək “Arqazan” qoymuşlar. 1918-ci ildə bu yaşayış məntəqəsini dağıdıb xaraba qoyan ermənilər toponimin “ər” və “kas//qus//qaz” komponentlərini düzgün anladıqlarından onun adını hiyləgərcəsinə erməniləşdirmiş və bu paleotoponimin dürüst anlamını müəyyənləşdirə bilməmişlər. Xatırladaq ki, hər iki tərkib (ər+kas) dünyanın, o cümlədən türkdilli xalqlar yaşayan ərazilərində yer-yurd

adlarının əvvəlində və arasında, bəzən də sərbəst halda çox yayılmışdır. Dünya xəritəsindəki “ər” və “kas//gəz//kus//qaz” komponentli qədim coğrafi adların demək olar ki, əksəriyyəti eradan əvvəlki minilliklərdə formalaşmış türkmənşəli toponimlər sırasına aid edilməlidir və bu barədə ümumtürk toponimik sistemində görülcək tədqiqat işlərinin diapazonu genişləndirilməlidir. Mürəkkəb inkişaf yolu keçərək çoxlu sayda minillikləri arxada qoyan bu tip paleotoponimlər ciddi forma dəyişikliklərinə məruz qaldığından hiyləgər erməni tarixçiləri bu paleotürk mənşəli yer-yurd adlarını öz dillərinə asanlıqla çevirə bilirlər, nəticədə, müasir qafqazşünasları, türkoloqları çaşbaş sala bilirlər. Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonrakı dövrlərdə yazılan tədqiqat əsərlərində Ərgəz toponimini “ər kuşların, ər quşların, quşların torpağı, yeri-yurdu” anlamında izah edənləri biz də haqlı sayırıq (3, 118; 2, 26).

Nəticə. Qədim türk (paleoazərbaycan) antik toponimləri Azərbaycanın qərb bölgəsi (indiki Ermənistan -M.H.) üçün də olduqca səciyyəvi olub, leksik-semantik elementləri ilə də olduqca zəngindir. Belə arxaik-leksik vahidlərin paleotoponim yaradıcılığındakı rolunun tədqiq edilib aşkara çıxarılması hiyləgər erməni cizma-qaraçılarına tutarlı cavab ola bilər. Qərbi Azərbaycan paleotoponimlərinin tərkibində mühafizə etdikləri arxaik məna çalarlarını isə həm qədim türk abidələri və qohum türkcələrin materialları əsasında, həm də coğrafi obyektin özünün bilavasitə müəyyən səciyyəvi cəhətlərini nəzərə almaqla müəyyənləşdirmək, bərpa etmək mümkündür ki, bütün bunlar erməni saxtakarlığını açmaqla bərabər, həmin yer-yurd adlarının Azərbaycan türkcəsinə mənsubluğunu sübuta yetirmiş olur.

Ədəbiyyat

1. Гаджиева Н.З. Тюркоязычные ареалы Кавказа. Москва, «Наука», 1979.
2. Hacıyev T., Vəliyev N. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, “Maarif”, 1983.
3. Mirzəyev H. Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri. Bakı, “Elm”, 2006.
4. Kaşğari M. “Divani lüğət-it-türk” dörd cildə. II cild. Bakı, “Ozan” 2006.
5. Seyidov M. Qarabağ-Arsak (Arçak) toponiminin etimologiyası haqqında qeydlər. Azərbaycan filologiyası məsələləri jurnalı, №4, 1988.
6. Cəfərov C.İ. Milli etnik yaddaşın izi ilə. Bakı, “Səda”, 2005.

7. Апорян Т.Х., Бахшян Т., Барсегян О. Словарь топонимов Армении. Том 1, Ереван, 1986.
8. Kızıroğlu F. Türk tarihi. İstanbul, 1953.
9. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, 1991.
10. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку, 1991.
11. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. Москва, 1974.

Poeziyada ismin hal kateqoriyası əsasında təzahür edən linqvistik qənaət prinsipinin şərtlilikləri

Könül Həsənova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0001-8795-252X>

hasanovakonul@yandex.ru

Xülasə

Linqvistik qənaət prinsipi poeziya dili üçün daha qabarıq və xarakterik olub, ismin hal kateqosiyası əsasında da özünü təzahür etdirir. Belə təzahür şəkillər ismin bütün hallarını deyil, onun yiyəlik və təsirlik hallarına şəkilsiz, qeyri-müəyyən formalarını təmsil edir. Hal kateqoriyasının təmsilçilərindən olan ismin yiyəlik və təsirlik hallarının şəkilsiz formaları poeziyada yığcamlıq, qısalıq yaratmaq şərtlə misraların, bəndlərin struktur-semantik tutumuna zərər vermir, əksinə, onların forma – məna sıqlətinə linqvistik uyğunluq, əhatəli fikirlər söyləmək imkanları bəxş edir. Yiyəlik və təsirlik halların şəkilsiz formaları şeir dilində linqvistik qənaət prinsipini uğurlu surətdə çıxış edir, maksimum yığcamlıq, qısalıq, ixtisarlaşıma yaratmaqla şeir dilinin mühüm atributuna çevrilir. İsmın hal kateqoriyası üzrə poeziyada yiyəlik və təsirlik hallarının həm şəkilsiz, həm də şəkilsiz formaları dilin yetkinlik dərəcəsinə yüksəlməklə mətn mühitində eyni semantik yük daşıyıcısı olmaqla onun məna imkanlarını genişləndirir, sadəcə olaraq bu halların şəkilsiz variantları ağırlıq deyilən elementləri aradan qaldırır, çünki, eyni funksiya daşıyan şəkilsizlərin təkrar edilməsi və yaxud, yerində işlədilməməsi şeir dilində yad təsir bağışlayır.

Açar sözlər: poeziya, qənaət prinsipi, ismin hal kateqoriyası, yiyəlik və təsirlik halın şəkilsiz formaları.

Conditionalities of the principle of linguistic economy, manifested on the basis of the case category of the noun in poetry

Konul Hasanova

Doctor of Philosophy in Philology

<https://orcid.org/0000-0001-8795-252X>

hasanovakonul@yandex.ru

Summary

The principle of linguistic economy is more pronounced and characteristic for the language of poetry, and it manifests itself on the basis of the case category of the noun. Such manifest images represent not all cases of the noun, but its indefinite forms without suffixes to possessive and effective cases. The suffixless forms of the possessive and effective cases of nouns, which are representatives of the case category, do not harm the structural-semantic capacity of verses and clauses, provided which they create brevity in poetry, on the contrary, they provide linguistic compatibility to their form and meaning, and opportunities to express comprehensive ideas. The suffixless forms of possessive and effective cases successfully demonstrate the principle of linguistic economy in the language of poetry, creating maximum compactness, brevity, and reduction, becoming an important attribute of the language of poetry. According to the case category of the noun, both suffixed and unsuffixed forms of the possessive and affective cases in poetry increase the level of maturity of the language, being the carrier of the same semantic load in the text environment, and expand its meaning possibilities. repeating or not using it in place gives a strange effect in the language of poetry.

Key words: poetry, saving principle, noun case category, possessive and active case without suffixes.

Условности принципа языковой экономии, проявляющиеся на основе падежной категории имени существительного в поэзии

Конуль Гасанова

доктор философии по филологии

<https://orcid.org/0000-0001-8795-252X>

hasanovakonul@yandex.ru

Резюме

Принцип языковой экономии более выражен и характерен для языка поэзии и проявляется на основе падежной категории имени существительного. Такие манифестные образы представляют не все падежи имени существительного, а его неопределенные формы без суффиксов к притяжательным и дательным падежам. Бессуффиксальные формы притяжательного и дательного падежей существительных, являющиеся представителями падежного разряда, не наносят вреда структурно-смысловой емкости стихов и предложений при условии, что создают краткость и лаконичность в стихах, наоборот, обеспечивают языковую сочетаемость. К их форме и значению, а также возможности выражать всеобъемлющие идеи. Бессуффиксальные формы притяжательного и дательного падежей успешно демонстрируют принцип языковой экономии в языке поэзии, создавая максимальную компактность, краткость, сокращение, становясь важным атрибутом языка поэзии. По падежной категории имени существительного как суффиксальные, так и бессуффиксальные формы притяжательного и аффиктивного падежей в поэзии повышают уровень зрелости языка, являясь носителем одной и той же смысловой нагрузки в текстовой среде, и расширяют его смысловые возможности. Повторение или неиспользование его на месте дает странный эффект в языке поэзии.

Ключевые слова: поэзия, сберегательный принцип, падежная категория существительного, притяжательный и действительный падеж без суффиксов.

Aktuallıq. Qənaət qanununa Azərbaycan dilinin qrammatika kitablarında demək olar ki, olduqca az yer ayrılır, amma onun dilimizin fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik göstəricilərində geniş və hərtərəfli rolu vardır. Azərbaycan poeziyasında hal kateqoriyasının təmsilçilərindən olan ismin müxtəlif hallarının şəkilçili və şəkilsiz formaları poeziyada yığcamlıq, qısalıq yaratmaq şərtilə misraların, bəndlərin struktur-semantik tutumuna üslubi çalar verir, onların forma – məna siqlətinə linqvistik

uyğunluq, əhatəli fikirlər söyləmək imkanları bəxş edir. Aydındır ki, qənaət qanununu reallaşdıran qısalasmalar, ixtisarlar, işləklilik intensivliyi ilə poeziyada- şeir mətnlərində də təzahür edilir və buna görə də bu linqvistik qanunun bir məqalə həcmində araşdırmağa dəyər ki, bu da mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Annotasiya. Məqalədə poeziya nümunələrində hal kateqoriyası göstəricilərinin linqvistik qənaət qanununun formalaşmasındakı rolu, spesifik cəhətləri araşdırılır.

Metod. Məqalədə təsviri, müqayisəli, üslubi metodlardan istifadə edilmişdir.

Giriş.

Aidlik, sahiblik məzmunu kəsb edən ismin yiyəlik halı türkcələrdə, o sıradan, Azərbaycan dilində formal cəhətdən bu dillərin daxili qanunauyğun inkişafı ilə bağlı olaraq öz ifadəsini samitlə bitən sözlərdə -ın⁴ saitlə bitən sözlərdə isə -nın⁴ şəkilçilərində tapır. “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanlarından üzü bəri ismin yiyəlik halı həm şəkilçili, həm də şəkilçisiz variantlarda işlənmişdir ki, şəkilçisiz forma türkcələrdə linqvistik qənaətə meyilliliklə bağlı izah olunmalıdır. İstər klassik, istərsə də müasir şeir dilində yiyəlik halın həm şəkilçili, həm də şəkilçisiz formalarına aktiv şəkildə rast gəlmək olur, fikrimizcə, şeir dilinin ahəngi, vəznə, ritmik qəlibləri üçün ən münasib forma onun şəkilçisiz variantıdır. Yiyəlik halın şəkilçisiz forması şeir dilində eynicinsli əşyaların adını bildirdikdə qənaət formasına uyğun olaraq morfoloji göstəricisiz işlənir. Məs:

*Hiyləsiz, yalansız, fitnə - fəsadsız,
Ədalət yolunda yarışmalardır
Əl - ələ, göz – gözə barışmalardır
Gülləbaran yolu, top-tüfəng yolu
Şər yolu, qan yolu, cəng yolu deyil.*

Koroğlu üverturası (2,6)

Göründüyü kimi, yiyəlik halın şəkilçisiz forması qanunauyğun hal və qaydası kimi təyin etdiyi sözlərin qarşısında gəlmiş (ədalət yolunda - ədalətin yolunda, gülləbaran yolu – gülləbaranın yolu, top-tüfəng yolu – top-tüfəngin yolu, şər yolu – şərin yolu, qan yolu – qanın yolu, cəng yolu – cəngin yolu, Koroğlu uverturası – Koroğlu üverturası), onlarla sintaktik cəhətdən əlaqələnməmiş, şəkilçisiz formalar qənaət prinsipini şərtləndirmişdir. “Yiyəlik halın şəkilçili və şəkilçisiz formalarında işlənməsi onun grammatik mənasına və birləşmədə yerinə təsir etmir” (1,53). Şeir dilində özünü göstərən yiyəlik halın şəkilçisiz formasına həmin halın şəkilçisini artırmaq

olur və belə olan halda poeziya mətnlərində sanki bir ağırlaşma özünü biruzə verir. Məs:

*Ana baxışından şafəq almadan
Necə işıqlanıb üzü görəsən?
Doğmaca laylasız necə uyuyub
Necə çiçəklənib sözü görəsən? (2,12)*

Linqvistik əməliyyat yolu ilə birinci misrasındakı “ana baxışından” yiyəlik hal birləşməsinə “Anamın baxışından” yəni birinci komponentdəki sözü -nın⁴ morfoloji tərkibi ilə işlətsək, misrada bir ağırlıq dərhal seziləcəkdir. Klassik və müasir şeir və nəsr mətnləri üzərində apardığımız müşahidələr əsasında deyə bilərik ki, ismin təsirlik halı müəyyən və qeyri – müəyyən olma etibarı ilə maraqlı inkişaf yolu keçmişdir. Qədim dövrlərdən çağdaş zamanəmizə qədər isimlər təsirlik halın məzmununu həm şəkilçili, həm şəkilçisiz formalarda ifadə etmişdir. H.Mirzəzadə də doğru olaraq yazır ki, “obyektə olan münasibət də qrammatik ifadəsini formal əlamətsiz, yəni şəkilçisiz olaraq da tapır. Belə bir xüsusiyyəti yalnız şeirlərin dilində deyil, eyni zamanda, nəsr əsərlərinin dilində görmək olur. Düşünmək lazımdır ki, təsirlik təsirlik halın şəkilçisiz işlənməsi sadəcə olaraq vəznin xatirinə deyil, əksinə qrammatik əlaqənin formal cəhətdən hələ tamamilə formalaşmamasından irəli gəlmişdir. Şübhəsiz, bu zəiflik tarixi etibarilə daha qədim dövrlərin qalığı hesab olunmalıdır. Orta əsrlərdə bu halın təsirini ancaq arxaik bir xüsusiyyət hesab etmək lazımdır. (3,46). Tədqiqatının bu elmi tezislərini bir qədim atalar sözü əsasında şərh etməyə çalışacağıq və həmin müdrik kəlamın tərkibində ismin təsirlik halında olan söz həm şəkilçili, həm də şəkilçisiz formalarda işlənmişdir: “*Bir dəli gölə daş atdı, yüz ağıllı o daşı çıxara bilmədi*” (4, 103). İki-komponentli bu atalar sözündə “daş” sözü ismin təsirlik halında həm müəyyən, həm də qeyri – müəyyən, yəni, şəkilçili, şəkilçisiz, variantlarda işlənmişdir. Mahmud Kaşğari dönmində ismin təsirlik halının şəkilçili formaları işlək olmuşdur. Məs: ol məni görüb kop kıldı = o məni görüb çox sevindi; bulnar mini ulaş köz = xumar gözlü məni əsir edər; mən səni közüksədim = mən səni görmək istədim; ol anı okta yaztardı = o onu ox atmaqda yanıltıldı; bizni tutma aç = bizi ac saxlama (7, 362-368). Bu tarixi faktlar göstərir ki, dillərin təbii və qanunauyğun inkişafı ilə əlaqədar olaraq təsirlik halın qənaətə müvafiq forması, yəni morfoloji göstəricisiz şəkli ilkin olmuş, sonralar -ı, -i, -u, -ü, -nu, -nü, -yı, -yi, -yu, -yü şəkilçi variantları yaranmışdır. İsmnin təsirlik halının şəkilçisiz variantları çağdaş poeziya dilində aktiv şəkildə işlənir, həmin variant şeir mətnlərində bir qayda olaraq həmişə idarə edən feillərin qarşısında gəlir. Məs:

*İndi yar – yoldaşı qına,
El bişirən aş qına,
Kişmiş çıxır qaşığına,
Sən dur zəhər qutusuna (2,66)*

Bu mətnin birinci misrasında yar yoldaşı, ikinci misrasında aş ifadələri ismin təsirlik halının müəyyən variantındadır, yəni şəkilçili formadadır, dördüncü misradakı zəhər sözü təsirlik halın qeyri – müəyyən şəklində olub, ölçü – biçini naminə edilmiş qənaət şəklindədir, istər şəkilçili, istərsə də şəkilçisiz formaların hər biri ayrı – ayrılıqda idarə edən feillərin (qına, qat) qarşısında gəlmişdir. Digər şeir kontekstində təsirlik halın həm müəyyən, həm də qeyri – müəyyən formaları müvafiq şəkildə işlədilmişdir ki, şəkilçisiz variantlar linqvistik qənaət prinsipi xarakterizə etmək imkanlarına malikdir. Məs:

*Bədxahları xar görmüşəm,
Ocağı kül, otu həşəm,
Mən çoxdandır gül əkmüşəm,
Sən tikan əkdiyən yerə (2, 67)*

Üçüncü misrada gül, dördüncü misrada isə tikan sözləri feillərdən əvvəl işlənmiş, ismin qeyri – müəyyən təsirlik halında şəkilçisiz çıxış edərək ritm, melodiya, bir sözlə, vəzn xatirinə qənaət prinsipini reallaşdırmışdır. Qohum türk xalqlarının poeziya dilində ismin təsirlik halının qeyri – müəyyən formada işlənməsi də intensiv səciyyə kəsb edir, qənaətə müvafiq eyniliklər yaradır. Bunlardan əlavə, “*təsirlik halın şəkilçisiz formasına Qərbi Avropa dillərində qeyri – müəyyən artikllı isim uyğun gəlir*” (1, 61). İsmi təsirlik halının şəkilçisiz variantları şeir dilində linqvokulturoloji səciyyə daşıyaraq onda qənaət prinsipini reallaşdıran vacib linqvistik atributlardan biridir. Söz sənətkarı tərəfindən təsvir və tərənnüm olunan anlayış o zaman oxucular tərəfindən sevilir ki, orada maksimum linqvistik qənaət prinsipinə əməl edilsin. Bu prinsipə düzgün əməl etdikdə şeir dili yığcam, lakonik formalar kəsb edərək, hisslərimizi və şüurumuzu rıqqətə və ehtizaza yetirmək imkanları qazanır. Nəzərə almamaq olmur ki, poeziya yarandığı dövrdən çox mühüm və aktual bir cəhəti də özündə ehtiva etdirir ki, bu da dil mədəniyyətinin şeir dilində linqvistik qənaət prinsipi zəminində öz əksini tapmasıdır. Başqa sözlə desək, qənaət prinsipi həyatı detalların təqdimində, kommunikativ münasibətlərin qısalamış lakonik ölçü – biçilərdə verilməsində də olduqca gərəkli bir linqvistik amillərdəndir və bu amili şərtləndirən cəhətlər poeziyanın lirik struktur – semantik, qrammatik texnikasıdır. Spesifik xüsusiyyətlərə malik şeir dilində təsirlik halın şəkilçisiz formaları da qənaət

prinsipini özündə əks etdirməklə insan təfəkkürünün tarixi inkişafı nəticəsində meydana çıxmış məhsulu kimi dəyərləndirilməlidir.

Şeir mətnlərinin üst strukturunda ismin təsirlik halının morfoloji göstəricisinə qənaət ədəbi dilin normalaşma kriteriyalarına xələl gətirmir, əksinə, şeirin poetik-üslubi göstəricisi kimi onun zahiri forma cizgilərinin nizamlanmasına xidmət göstərir. Məs:

*Əsir qanlı boran, gəlir küləklər,
Çeşmələrdən su götürmür mələklər (5,74)*

İkinci misrada işlənən “su” sözü ismin qeyri-müəyyən təsirlik halında olub, -yu şəkilçisinin ixtisarı şəklində təzahür etmişdir. Dördvariantlı müəyyən təsirlik halın şəkilçilərinin əvvəlinə -y, -n samitlərinin artırılması Azərbaycan dilində, o sıradan türkcələrdə qədim bir morfoloji əlamətdir və bu əlamət müasir türkcələrdə bəzi sözlərdə özünü göstərir. “Su” sözü hallanarkən yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarda bu sözdəki kök və şəkilçi arasına “y” səsi artırılır. Həmin söz tarixən sub\\ suv şəklində olmuşdur. Müasir türk dilində indi də suv şəklində işlənir. Dilimizdə isə suvarmaq, suvamaq, suvaq sözlərinin tərkibində qalır. Həmin sözün yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarda y səsinə qəbul etməsini kökdəki qədim n səsinin bərpa olunması və onun z səsinə keçməsi hadisəsi hesab etmək olar. (6, 34)

Ədəbiyyat

1. Müasir Azərbaycan dili (Morfolojiya). Bakı, “Elm”, 1980, 510 s.
2. Musa Yaqub Ürəyimdə yerin qaldı. (şeirlər, poemalar). Bakı, “Gənclik”, 1992, 168 s.
3. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1990, 376 s.
4. Azərbaycan folklor antologiyası. Bakı, “Azərnəşr”, 1964, 201 s.
5. Nağıqızı M. Azərbaycan poeziyasında “dağ” obrazı. Bakı, “Vətən” nəşriyyatı, 2013, 195 s.
6. Azərbaycan dilinin qrammatikası I hissə. Morfolojiya. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1960, 231 s.
7. Kaşğari M. “Divani lüğət-it-türk” dörd cildə. II cild. Çevirən və nəşrə hazırlayan: R.Əskər. Bakı “Ozan”, 2006, 400 s.

Söz haqqında söz: şayka, yoxsa çayka?

Prof. dr. Minaxanım Təkəli (Nuriyeva)
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
e-mail: proftomris@gmail.com
Orcid ID: 0000-0002-4985-8134

Xülasə

Azərbaycan türkçəsindəki öz mənşəyinə görə alınma hesab etdiyimiz ayrı-ayrı sözlərə baxıldığında onların içərisində müəyyən xüsusiyyətləri ilə diqqətimizi cəlb edəcək sözlərlə rastlaşmaq mümkün olur. Bunlar dilimizin lüğət tərkibində alınma söz olaraq xüsusi bir yerə malik, lakin türk dillərində unudulmuş, mənşəcə türk sözləri olan *katorqa*, *tamojnja*, *yaşık*, *uraqan*, *kaban*, *tarakan*, *barak* və s. qəbilindən olan indiyədək mənası izah edilməmiş və ya mənacə dəqiq aydınlaşmamış, izahına ehtiyac duyulmamış lüğəvi vahidlərləridir. Bu çalışmamızda bunlardan biri, əsasən “özbaşına bir qrup, quldur dəstəsi” anlamında istifadə edilən *şayka* sözündən bəhs edəcək, sözün qədim və ilkin şəkli və mənası, habelə dil mənsubiyyətini araşdırmağa çalışacağıq.

Açar sözlər: türk, türk mənşəli, kazak, şayka, azərbaycan dili

Слово о слове: шайка или чайка?!

проф. доктор Минаханум Текели (Нуриева)
Азербайджанский Государственный
Педагогический Университет
e-mail: proftomris@gmail.com
Orcid ID: 0000-0002-4985-8134

Резюме

Если мы посмотрим на отдельные слова в азербайджанском турецком языке, которые мы считаем заимствованиями в силу их происхождения, то можно встретить слова, которые привлекают наше внимание своими определенными характеристиками. Это *каторга*, *таможня*, *яшик*, *ураган*, *кабан*, *таракан*, *барак* и др., занимающие особое место как заимствованные слова в словаре нашего языка, но забытые в тюркских языках, это лексические единицы, значение которых еще не объяснено или значение которых не выяснено ясно и

объяснение которых не требуется. В данном исследовании речь пойдет о слове шайка, одно из которых в основном употребляется в значении “самостоятельная группа, банда разбойников”, и постараемся исследовать древнюю и двойственную форму и значение слова, как а также его языковая принадлежность.

Ключевые слова: тюрк, тюркское происхождение, казак, шайка, азербайджанский язык.

A word about a word: a shayka(gang) or a chayka (seagull)?

Prof. dr. Minakhanim Tekeli (Nuriyeva)
Azerbaijan State Pedagogical University
e-mail: proftomris@gmail.com
Orcid ID: 0000-0002-4985-8134

Summary

If we look at individual words in the Azerbaijani Turkish language, which we consider to be borrowings due to their origin, we can come across words that will attract our attention with their specific characteristics. These are penal katorga, tamojya, yashik, hurricane, kaban (wild boar), tarakan (cockroach), barrack, etc., which occupy a special place as borrowed words in the dictionary of our language, but forgotten in the Turkic languages, these are lexical units, the meaning of which has not yet been explained or the meaning of which has not been clarified clearly and no explanation is required. In this study, we will focus on the word gang, one of which is mainly used in the meaning of “an independent group, a gang of robbers”, and we will try to explore the ancient and dual form and meaning of the word, as well as its linguistic affiliation.

Key words: Turk, Turkic origin, Cossack, gang, Azerbaijani language.

Annotasiya: Məqalədə Şərqi slavyanlarla, o cümlədən ruslarla türk xalqlarının saxladığı geniş əlaqələrdən danışılmaqla bu münasibətlərin ən güclü qisminin dil əlaqələrinin payına düşdüyü göstərilir. Bu əlaqələr nəticəsində tarixən rus dilinə keçən türk mənşəli sözlərin bir qisminin mənbə dildə unudulduğu və keçdiyi slavyan dillərində aktivliyini saxlayaraq dilimizə alınma söz dəyərində dönüşü barədə o qrupdan olan konkret olaraq bir dil elementi üzrə, deyək ki, *şayka* sözünün mənası, get-gedə məzmun dəyişikliyi ilə qazandığı işlənmə xüsusiyyətləri barədə danışılır.

Aktuallıq: Təkcə ana dilimiz Azərbaycan dili üçün deyil, fikrimizcə, bütün dillər üçün öz lüğət tərkibində yeri olan bütün leksik vahidlərin – dil elementlərinin varlığı, mənası, yaranma və inkişaf tarixi çox düşündürücü və araşdırılması da eyni dərəcədə çox önəmli mövzulardandır. Cəmiyyətə xidmətdə gördüyümüz sözlərin, yaxud, alınma sandığımız, əslində dilimizin özünə məxsus hər hansı bir sözün mənşəyinin araşdırılması dilçilik elminin daima aktual məsələlərindən sayılmışdır. Hazırkı yazımızda da təkcə bir lüğəvi vahidin – şayka sözünün mənbə dilə dönüşü ilə nəticələnən araşdırmamızın da aktuallığı bununla ölçülməkdə özünü tapmışdır.

Metod: məqalədə təsviri, tarixi-müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir

Giriş. Ruslarla türklərin münasibəti çox qədimlərə gedib çıxır. İstər geostrateji, istərsə də mədəniyyət, təhsil, iqtisadiyyat baxımından ruslarla, ümumən slavyanlarla türklərin münasibətləri tarixində barışlar, savaşlar qədər mühüm rol oynamış... tarixi birlik forması kimi uzun və mürəkkəb tarixi mərhələlər keçmişdir (4, s.5) Türklərin və rusların çoxəsrlik qarşılıqlı sıx əlaqələri, sonralar – türksoylu xalqlarla Şərqi slavyan xalqlarının – rusların, ukraynalıların və belorusların qarşılıqlı bağlılığı öz açıq-aydın əksini ümumişlək sözlərdə, təsərrüfat leksikasında, coğrafi adlarda, bəzi ümumi məişət detallarında, adət və ənənələrdə və s. tapmışdır (6, 285). Lakin məqsədimiz bu yazımızda qarşılıqlı dil, mədəniyyət əlaqələrini geniş ölçüdə araşdırmaq deyildir. Fikrimiz bu münasibətlərdən doğan bəzi dil faktlarına, dil hadisələrinə “fragmental” tərzdə yanaşmaq, müdaxilə etmək və bəzi nəticələr əldə etməkdir. Rus dilinin lüğət tərkibində olan türk mənşəli sözlərin öyrənilməsi dərin tarixi əhəmiyyət daşıyan ciddi, böyük mövzulardandır. 20-ci əsrin 40-50-ci illərində böyük türkoloji tədqiqat əsərləri sahibi Dmitriyev bu məsələni türkoloqlar üçün irsi mövzu hesab etirdi (2, s. 509) Türk dillərinin elmi şəkildə öyrənilməsi – istər qrammatik, istər filoloji aspektlərdən tədqiqi həmişə olduğu kimi günümüzdə də çox mühüm məsələ olaraq öz vacibliyini saxlamaqdadır. Rus şərqşünaslıq elminin banilərindən olmuş azərbaycanlı alim Mirzə Kazım bəy də göstərirdi ki, türk dili hələ qədim zamanlardan slavyan dillərilə yaxın münasibətdə bulunmuşdur və ona görə də qədim rus və ya slavyan dillərinin ibtidasında türk dillərilə ortaq sözlər tapa bilməmiş heç də təəccüblü deyildir.(8, s.4). Böyük alimin bu sözlərinin əhatə dairəsini genişləndirə bilsək, onu da əlavə edə bilərik ki, hətta mənbə dillərdə arxaikləşən, eləcə də ictimaiyyət tərəfindən unudulan və nəticədə dilin lüğət tərkibindən çıxarılan və alınma söz dəyərində tanınan bir çox sözlərimiz də məhz keçdiyi dillərdə mühafizə olunmaqdadır. O dil nümunələrindən biri

də burada araşdırmaya cəlb etdiyimiz “oğru, quldur, talançı” anlamında işlənən türk kökənli şayka sözüdür.

Rus dilindən alınma hesab etdiyimiz əsil türk sözləri olan *katorqa, tabor, şapqa, tasma//tesma, kayma, baqatır, bayar, kurqan, tarakan, balvan, kapot, kalpak, yaşık, yubka, burlak, artel* və s.(8,s.34) kimi onlarca lüğəvi vahidlər sırasında “oğru, quldur, talançı” anlamında işlənən şayka sözündən ayrıca bəhs olunan bu yazımızda məqsədimizə uyğun olaraq: *şayka* sözü həqiqətənmi *şayka//çayka* yəni “çay gəmisi” kəlməsindən yaranmışdı?! Müasir dilimizdə bandit dəstəsi, cinayətkar qrup kimi mənalar daşıyan sözümüz həqiqətən tarixi çayka “çay gəmisi” adıyla bağlıdır? suallarına cavab verməyə çalışacağıq.

Qədim zamanlarda Türk flotunda ən yüngül gəmi tipinə çayka-şayka deyilirdi. Çayka (sonralar şayka) ən çoxu sahil sularında və çaylarda üzməyə yararlı idi. Lakin soyğunçu Sarıqamış (Zaporojye) və Don kazakları çaykalarda quldur səfərlərinə çıxdıqdan sonra bu ad mənasını dəyişməyə başladı. Belə ki, davakar və qənimət hərisi kazaklar belə gəmilərdə çaylarla Qara dənizə çıxır, sahilboyu üzərək və buradan da dənizə axıb tökülən çaylara keçib Türk şəhərlərini talan edirdilər. Volqa ilə də gəlib Xəzərboyu torpaqlara hücum etdikləri də məlumdur. Dəfələrlə Bakıya və hətta Kür çayı ilə Bərdəyədək gəlib çıxdıkları tarixlərdə söylənilir. Belə şaykalarla Xəzər sularında quldurluq edən Stepan Razinin yağmaçı dəstəsinin də aylarla Abşeronda qərar tutduqları məlumdur. Eləcə də kazaklar Xəzər sularında tüğyan edərək Gilan və Mazandarani da talan edirdilər. Uzun illər bu gəmilər-şaykalar kazaklarda saxlanılmaqda idi. Rus dili lüğətində şayka məcazi mənada dəniz quldurları, daha sonra isə ümumilikdə quldur dəstəsi kimi metonimik keyfiyyətdə söz kimi sabitləşdi. Söz rus dilində bundan əvvəl çəlləyə oxşar dərin qab, ağac dol (vedrə) mənasında işlənirdi. İkiqulplu bu təsərrüfat qabı həqiqətən ağacdən hazırlanmış gəmilərə bənzəyirdi. Odur ki bir çox etimoloqlar bəstəkar Pyotr Çaykovskinin də soyadının çayka dəniz quşu adından deyil, çay gəmisi olan *çayka* sözündən əmələ gəldiyini irəli sürməkdədirlər.

Şayka- “qaçaq-quldur”, ukrayna dilində çayka “kazak qayığı”. Şaika türk dillərində hündür gəmi (11, s.926; 3, s.395). “Kazaklar şayka denilən kayıkları ilə vakit-vakit Bakü kıyıları ilə Gilan ve Mazendarandan şəhir ve kasabalara basqınlar yapmaqda idilər”, deyə Faruk Sümer yazırdı. (3, s.28). Çaykalar kiçik çaylarda (türkcə çay-reka) üzmək üçün yararlı idi. Gəmidə 10-a qədər top olurdu, komanda heyəti, 100-ə qədər Zaporojye kazakları Türk sahillərinə hücum etməkdən ötrü çayka-şayka adlanan bu yüngül gəmilərdən istifadə edirdilər. Sonralar da uzun illər bu gəmilər – şaykalar

kazaklarda saxlanıldı. Rus dili lüğətində məcazi mənada – dəniz quldurları kompaniyası, daha sonra ümumilikdə quldur dəstəsi kimi metonimik keyfiyyətdə sabitləşdi (6, s.154). Lev Uspenski şayka sözünün Rus dilində iki mənasını nəzərə çarpdırmaqla 1-ci mənada şayka “derevyannoe vedro” (rus hamamlarında vacib aksesuar): Отца дьякона на верхней полке уже не было. Он стоял внизу у кранов и --- наливал себе в **шайку** воды. (Чехов, “В бане”) və “barka”, “lodka” mənasında da işləndiyini qeyd edir, eyni zamanda Rus familiyası Çaykovskinin də çayka (quş) sözündən yox, çayka – şayka (gəmi, qayıq) sözündən yarandığını göstərir. (12, s.700)

Rus dilindəki türk mənşəli sözlərin bu dildə geniş işlənmə mənzərəsi göstərir ki, bu sözlərin rus dilində bütöv, dolğun, eləcə də məcazi mənalar kəsb etməsi özü onların həmin dildə dolğun tarixi inkişafının nəticəsidir (9, s.107). Belə ki, rus dili tarixində türk kökənli dil vahidləri yüksək fəallıqlar göstərmiş, alınma sözlərdən rus dili zəminində zəngin törəmələr yaranmışdır. (1, s.173)

Зурин был в то время отряжен противу **шайки** мятежных башкирцев, которые рассеялись прежде, нежели мы их увидали. (Пушкин. “Капитанская дочка”, гл.13); Он явился на сибирских заводах, собрал там новые **шайки** и снова начал злодействовал повсюду (Үенә orada); Начальник **шайки** славился умом, отважностью и каким -то великодушием (Пушкин. “Дубровский”, гл.7). Artıq “şayka” sözü daha geniş mənada – bəd niyyətli adamlar qrupu, dəstəsi mənasıyla daha çox istifadə olunur. Çexovun dilində də bu mənada rast gəlirik: Есть ли это “корпорация” правильная, организованная законом дозволенная “артель” или **мошенническая шайка**? (“Oskolki Московского быта”) “Şayka” bu sözü işlədənlər tərəfindən hər cür cinayətkar qrupa verilən təhqirəmiz, alçaldıcı sözə çevrilir. Məs.: Dekabristlər haqqında hökumət məmurlarının əmrində deyilir: “Перехватить некоего Пушшина, из Москвы прибывшего, и который, быв в **шайке** – скрылся”. (Эйдельман. Большой “Жанно”); Həmin əsrə aid bir məktubda ... корыстолюбивая и безнравственн **шайка литературная** торжествует (Вах: Эйдельман. “Пушкин”).

Rus dilində işlənə-ışlənə mənaca genişlənən bu söz bu dildən Azərbaycan dilinə keçərək elə həmin mənalarda da yayılmaqdadır:

Yerlibazlar, qohumbazlar, **şaykalar**.

Bu millətdə milli istək qoymadı

(Füruzə “İndi daha”).

Nəticə. Ana dilimizin hər bir zərrəsinə qayğıdan, diqqətdən yana onun bir kəlməsini olsa belə təkrar dilimizə qazandırmaq əslində çox səmərəli iş

sayılmalıdır. Milli varlığımız sandığımız dilə qayğıkeşlik, onun hər sözünə diqqətlə, həssaslıqla yanaşmaq niyyətlərimizlə bağlı böyük öndər Heydər Əliyevin tarixi sözlərini yada salaq: “Biz öz əcdadlarımıza daim minnətdar olmalıyıq, ona görə ki, ən çətin vaxtlarda dilimiz itməyib, yaşayıb. Onu xalq yaşadıbdır, eyni zamanda onu xalqımızın böyük şəxsiyyətləri yaşadıblar” (10, s. 35). Bu sözlər dilimiz və onun qorunması haqda vəzifələrimizi bir daha bizə xatırlatmış olur.

Ədəbiyyat

1. Бурибаева М. А . Тюркизмы в русском языке. От вариантов к норме, Наука, Москва, 2014
2. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков, Москва, изд-во ВЛ.,1962
3. Faruk Sümer. Safavi tarihi ile ilgili incelemeler. I ve II Abbas devirleri. Türk Dünyası Araştırmaları, 1990, Aralık, № 69, (s. 1-120)
4. Фасмер Макс. Этимологический словарь русского языка (в четырех томах), Москва, Прогресс,1986-1987
5. Kamil Vəli Nərimanoğlu. Ön söz. Kononov A.N. Rusiyada Türk dillərinin öyrənilməsi tarixi(1917-ci iləqədər) kitabında (5-8)
6. Kononov A.N. От чайки до шайки. “Русская речь”, Москва,1972, №2, s.153-154)
7. Kononov A.N. Rusiyada Türk dillərinin öyrənilməsi tarixi(1917-ci iləqədər). SSSİ-də türk filologiyası(1917-1967), Çinar-Çap, Bakı, 2006
8. Minaxanım Təkləli. Dilimizdə alınma söz kimi dəyərləndirilən Türk mənşəli sözlər – Linqvistika Problemləri - Beynəlxalq Elmi jurnal 2021, №1.s.34-43
9. Minaxanım Təkləli. Rus dilində türk sözləri, Nurlar nəşriyyatı, Bakı, 2010
10. Politologiya izahlı lüğəti, Şərq-Qərb yayın evi, Bakı, 2007
11. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, (в 4-х томах), СПб. 1893-1911. 4-й том.
12. Успенский, Л. В., Слова о словах. Почему не иначе? Изд.-во Детская Литература. Ленинград, 1971

**Psixosomatik frazeologizmlərin bədii üslubda
ekspilist və impilist aspektləri**

Zemfira İsxan qızı Abbasova
ADPU, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
zema.abbasova.aliyeva@mail.ru
orcid kod 0000-0001-2673-8634

Xülasə

Psixosomatik frazeologizmlər insanın bədən üzvlərinin adları ilə bağlı meydana gəlmişdir və min illərin sınağından çıxmış həmin hazır ifadələrin təbiətinə məxsus olan yığcamlıq, obrazlılıq, təkrarolunmaz emosiyalar və ekspressivlik onlardan həm danışq dilində, həm də bədii üslubda geniş istifadə olunmasına imkan yaradır. Fikrin qüvvətli, təsirli və emosional ifadəsi üçün digər qruplardan olan idiomatik ifadələr kimi, psixosomatik frazeologizmlər ən yararlı və səmərəli nitq vahidləridir və onlar bədii mətnlərin üst qatındakı formaları və alt qatındakı mənaları ilə təzahür etmə imkanlarına malikdir.

Açar sözlər: psixosomatik frazeologizmlər, mətnin üst qatdakı formaları, alt qatdakı mənaları, insanın bədən üzvləri, əl, ayaq, barmaq, göz, qaş, burun, döş, üz, dırnaq və s. ilə bağlı yaranmış frazeologizmlər.

**Psychosomatic phraseology in artistic style
expilist and impilist aspects**

Zemfira Abbasova
ASPU, Ph.D. in philology, head teacher
zema.abbasova.aliyeva@mail.ru
orcid kod 0000-0001-2673-8634

Summary

Psychosomatic phraseologisms were formed in connection with the names of human body parts, and the brevity, imagery, unique emotions and expressiveness inherent in the nature of those ready-made expressions that have stood the test of thousands of years allow them to be widely used both in colloquial language and in artistic style. Like idiomatic expressions from other groups, psychosomatic phraseologisms are the most useful and effective speech units for strong, effective and emotional expression of thought, and they have the ability to manifest in literary texts with their upper layer forms and lower layer meanings.

Key words: psychosomatic phraseology, upper layer forms of the text, lower layer meanings, human body parts, hand, foot, finger, eye, eyebrow, nose, breast, face, nail, etc. phraseologisms related to

**Психосоматическая фразеология в художественном стиле
экспилистские и импилистские аспекты**

Земфира Аббасова

АГПУ, Кандидат филологических наук,

старший преподаватель

zema.abbasova.aliyeva@mail.ru

orcid kod 0000-0001-2673-8634

Резюме

Психосоматические фразеологизмы формировались в связи с названиями частей человеческого тела, а краткость, образность, неповторимая эмоциональность и экспрессивность, присущие характеру тех готовых выражений, которые выдержали проверку тысячелетиями, позволяют широко использовать их как разговорным языком и художественным стилем. Как и идиоматические выражения из других групп, психосоматические фразеологизмы являются наиболее полезными и эффективными речевыми единицами для сильного, действенного и эмоционального выражения мысли и обладают способностью проявляться в художественных текстах своими формами верхнего слоя и значениями нижнего слоя.

Ключевые слова: психосоматическая фразеология, формы верхнего слоя текста, значения нижнего слоя, части тела человека, рука, нога, палец, глаз, бровь, нос, грудь, лицо, ноготь и др. фразеологизмы,

Aktuallıq. Dil vahidlərindən biri olan frazeologizmlər mənsub olduğu xalqın milli etnik təfəkkürünü, milli mentalitetini daha çox əks etdirdiyi üçün onların tədqiqi hər zaman aktualdır. Təqdim etdiyimiz məqalədə də psixosomatik frazeologizmlər, onların mətnin üst qatındakı formaları, alt qatındakı mənalı, insanın bədən üzvləri və s. ilə bağlı yaranmış frazeologizmlər tədqiqi edilmişdir.

Annotasiya. Şifahi və bədii dildə, yaxud da nitqdə psixosomatik frazeologizmlər obraz yaradan, hadisələrə subyektiv qiymət verən, dərin və incə ruhi hissləri ifadə edən, oxucunun psixoloji-estetik zövqünü oxşayan, ona qüvvətli, emosional təsir göstərən linqvistik faktor kimi çıxış edir. Psixosomatik frazeologizmlərin, yəni insanın bədən üzvləri ilə bağlı

yanarmış söz birləşmələrinin semantik cəhətdən yüksək obrazlıq yaratma keyfiyyətlərinə yüksəlməsinin səbəbi onların mənasının dərinləşməsində gizlənən müxtəlif məcazi cəhətlərin olmasıdır.

Metod. Tədqiqatda müasir dilçilik metodlarından və üsullarından istifadə edilmişdir.

Giriş. Mübaliğəsiz şəkildə deyə bilərik ki, sabit söz birləşmələrində olan məcazlaşma priyomları demək olar ki, digər qrupda olan dil və nitq vahidlərində ya azdır, ya da yox dərəcəsindədir, məcaz sabit söz birləşməsinin semantikasından doğan bir linqvistik hadisədir. B.Meylax da doğru olaraq göstərir ki, “məcaz daima obrazlılığa meyil göstərən insan təfəkkürünün malıdır, dilin ən mühüm kateqoriyalarından biridir” (1, 197).

Psixosomatik frazeologizmlər dilin tikinti materialı kimi onun ifadəlilik imkanlarını artıran, onun lüğət diapozonunu zənginləşdirən amildir, obrazlı leksikanın yaranmasında bu dil vahidləri də olduqca mühüm rola və əhəmiyyətə malikdir.

Nəzəri dilçiliyə aid tədqiqat əsərlərində döənə-döənə vurğulanır ki, “İdiomatik ifadələrin böyük bir hissəsi bədən üzvlərinin adları ilə bağlı meydana gəlmişdir. Bədən üzvlərini bildirən sözlərdən çox aydın, ifadəli, məzmunlu ifadələr yaranmışdır. İnsanın təfəkkürü, nitqi, hərəkəti, hiss və həyəcanı, əməyə münasibəti öz əksini bu ifadələrdə tapa bilir. Bunlar dilçilik əsərlərində cismani və somatik ifadələr adlandırılır” (2, 262).

Azərbaycan ədəbi dilində və dialekt arealında daha çox ifadəçisi olan “əl” sözü öz leksik mənasının intensivliyi və genişliliyi ilə əlaqədar olaraq frazeologizmlərin sabit bir üzvü kimi 300-dən çox idiomatik ifadə yaratmışdır və bunların hər biri ayrı-ayrılıqda bədii üsulun semantik resurslarının zənginləşdirilməsində müstəsna rol oynayır. Məs:

*Həm uca tutsun insan adını,
Qoy qəlbi qaralar yanıb-yaxılsın,
Yaxşılıq açanda qol-qanadım,
Yamanlıq əlləri qoynunda qalsın (5, 120).*

Bu mikrotəmada “əlləri qoynunda qalmaq” frazeologizminin komponenti “əl” sözü ifadə olunmuş, dəyərli bir portretlilik yaradılmışdır. Mətn mühitində həmin frazeologizm lirik “mən”in psixoloji durumu ilə əlaqədar olaraq işlədilmiş, eksplisist səciyyə daşımış, yəni görümlü tərəfini nümayiş etdirmişdir. İmplantist tərəfində isə kədər sindromundan yaranmış nüans dayanır və mənfi səciyyə daşıyaraq qarğış çaları ifadə edir. Dilimizdə “əllərin qoynunda qalsın” psixosomatik frazeologizmin sinonim variantları kimi, “dərdə, bəlaya düşər olasan”, “oğlun ölsün”, “övlad üzünə həsrət qalasan”, “evin yansın” və s. mənfi çalarlı çoxlu sayda frazeoloji birləşmə

yaradılmışdır. Bu birləşmələrin, idiomatik ifadələrin yaranmasında heç şübhəsiz ki, soatik şüur həlledici rol oynayır. Məhz həmin somatic durum və emosiya özləşməsi son nəticədə psixosomatik frazeologizmlərin reallaşdırılmasına xidmət göstərir. İnsan həyatında müəyyən bir dəhşətli və bədbəxt hadisə nəticəsində adamın əlləri qoynunda birikmiş vəziyyət ala bilər və bu, “kədər” anlayışlarını təfəkkürdə konseptuallaşdırır. Maraqlı cəhət budur ki, konseptual münasibətlərə girərkən “əl” komponentli psixosomatik frazeologizmlərin tərəflərində həmin söz yoxa çıxır, gizlin şəkil alır və məna, məzmun isə qorunub saxlanılır. Məsələn, “övlad üzünə həsrət qalasan”, “evin yıxılsın” frazeologizmlərində həqiqi məna anlamlarını götürsək, burada kədər notları mövcuddur, həmin kədərdən, qüssədən insan əllərinin qoynunda bükülmüş vəziyyət alması olduqca təbii bir haldır. Dilimizdə “əl” lekseminin iştirakı ilə tarixi-semantik təkamül nəticəsində “əl sənədən, ətək məndən”, “əl ələ hökm edər”, “əl əli yuyar, əl qayıdıb üzü yuyar”, “sağ əlin mənim başıma” və s. deyim duyumları yaranmışdır ki, bunlar da somatik şüurunun məhsulları kimi meydana çıxmışdır. Bu müdrik deyimlərin bədii üslubda işlənmə yeri olduqca xarakterikdir. Məs:

*Dünən külək qabağından yemirdi,
Dünən göylər belə nağıl demirdi,
Yaman günün gödək ömrü əridi,
Dağlar, sağ əliniz başıma mənim (6, 70).*

Bu şeir mətninin son misrasında insana məxsus bədən üzvlərinin adları (əl və baş) dağın üzərinə köçürülməklə mənalı və məzmunlu konseptual metaforikləşmə yaradılmışdır. Psixofrazeologizmin açıq tərəfi mətnin üst qatındadır, alt qatında isə alqış çalandır, yəni lirik “mən” özü – özünə alqış – dua eləyir, dağlara məxsus xoşbəxtliyi özünün üzərinə məharətlə transformasiya edir. Psixosomatik frazeologizmlərin konseptual metaforikləşmə münasibətləri yaxud da transformasiyası barədə nəzəri dilçilik əsərlərində zəngin elmi fikir və müddəalar səsləndirilmişdir.

Dilin somatik fazasını araşdıran L.A.Sayfi sovmatizmlərin metaforikləşməsinin digər konseptual sferalara məna ötürülməsini mümkün etdiyini dilə gətirmişdir ki, bu da özlüyündə konseptual metafora keçidinin gerçəkləşməsi anlamına gəlir. Tədqiqatçı əksər frazeoloji sovmatizmlərin insanın şəxsi sferasına, onun cəmiyyətdəki münasibətlər nizamına aid olduğunu və bu zaman insan bədəninin işarəvi kod sistemi vasitəsilə konseptual səciyyələndirmə yolu ilə metaforik anlamların meydana çıxma bildiyini vurğulamışdır (7, 71-72). Bu müddəalardan çıxış edərək deyə bilərik ki, psixosomatik frazeologizmlərin impilistik şəkil alması, yəni

gizlin fona keçməsi dildə onların güclü və fəal bir şəkildə metaforikləşmə hadisəsinə məruz qalmasındandır.

Nəticə. Bədii üslubda psixosomatik frazeologizmlər insanın bədən üzvlərinin adları ilə təmsil olunaraq, imprivizasiyon formaları ilə xalq müdrikliyinin ağırlığını, xalq mənəviyyatının sambalını özlərində əks etdirərək, həm ekspilisit, formaları, impilisist mənaları özündə ehtiva etdirərək bədii fikir dərinliyinin yaranmasını şərtləndirir, dil şüurunun somatik kodunda maksimum üslubi rənglərlə özlərini təzahür etdirir.

Ədəbiyyat

1. Мейлах Б. Метафора как элемент художественной системы – И. сб. «Вопросы литературы и эстетики». Ленинград, 1959.
2. Müasir Azərbaycan dili. I cild, Bakı, “Elm”, 1978, 331 s.
3. Azərbaycan dilinin frazeoloji lüğəti. Bakı, “Tide-Press”, 2018, 1160 s.
4. Rüstəмова N. İnsan cismaniliyi: eksistensial psixologiyadan linqvistikaya qədər uzanan problemlər silsiləsi (psixosomatik frazeologizmlər kontekstində). “Linqvistika problemləri” jurnalı, Bakı, 2023, № 1, s. 242-250.
5. Azəroğlu Balaş. Sinəm Savalan dağıdır. Bakı, “Yazıçı”, 1986, 267 s.
6. Arif Hüseyn. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı, “Yazıçı”, 1984, 240 s.
7. Сайфи Л.А. Соматическое пространство языка. // Вестник Башкирского университета, 2008, I том, №1, стр. 69-72.
8. İsgəndərzadə Mustafa. Bu ocağın odu sönməz. Bakı, “Yazıçı”, 1983, 166 s.
9. Hüseynov M. Dil və poeziya. Bakı, “Elm”, 2008, 434 s.
10. Kəmərlı Aslan. Ömrümə düşən işıq. Bakı, “Gənclik”, 1984, 152 s.
11. Ramiz Rövşən. Bir yağışlı nəğmə. Bakı, “Gənclik”, 1970, 60 s.

**Azərbaycan dili şivələrində işlənən sifətlərin qıpçaq
dili ilə müqayisəli təhlili**

Könül İbrahim qızı Səmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Müasir Azərbaycan dili kafedrasının dosenti.
samedovakonul74@mail.ru
[Orcid ID:0000-0003-4061-9775](https://orcid.org/0000-0003-4061-9775)

Xülasə

Türk dillərində xüsusi ifadə genişliyi və rəngarəngliyi ilə seçilən nitq hissələrindən biri də sifətdir. Əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirməyə xidmət edən sifət türk dillərində müstəqil bir nitq hissəsidir. Bu nitq hissəsi türkoloji ədəbiyyatda müxtəlif adlarla – *sifət* (Azərbaycan), *alametçi* (qaqauz), *sin esim* (qazax), *sıfat* (qaraçay-balkar), *sıpatlav sez* (qumuq), *sıyfat* (tatar), *demdek adı* (tuva), *sıpat* (türkmən), *sıfat* (türk), *sıfat* (özbək), *supət* (uyğur), *sin atooç* (qırğız) işlədilir. İsimlərlə, həmçinin zərflərlə çoxlu ümumi cəhətləri olduğuna və özünəməxsus formal əlamətlərinin az olmasına görə çox vaxt bu kateqoriyanı müstəqil nitq hissəsi kimi tanımaqda tərəddüd etmişlər.

Açar sözlər: şivə, ləhcə, sifətin quruluşu, qıpçaq dili

**Comparative analysis of adjectives used in Azerbaijani dialects with
Kipchak language**

Konul Samadova
samedovakonul74@mail.ru
[Orcid ID:0000-0003-4061-9775](https://orcid.org/0000-0003-4061-9775)

Summary

An adjective is one of the parts of speech in Turkish languages, characterized by a particular breadth and variety of expression.

An adjective that serves to express the sign and quality of an object is an independent part of speech in Turkish. This part of speech is used in Turkic literature under various names - adjective (Azerbaijani), alametchi (Gagauz), sinesim (Kazakh), adjective (Karachai-Balkarian), adjective sez (sand), adjective (Tatar), name demdek (tuva), adjective (Turkmen), Sifat (Turkish), Sifat (Uzbek), Supat (Uyghur), Sin Atooch (Kyrgyz). Names, like envelopes, have many similarities and few formalities, which is why they were often reluctant to recognize this category as an independent part of speech.

Key words: dialect, dialect, adjective structure, kipchak language

Сравнительный анализ прилагательных в азербайджанских диалектах с кыпчакским языком

Конул Самадова

samedovakonul74@mail.ru

Orcid ID:0000-0003-4061-9775

Резюме

Прилагательное - одна из частей речи турецких языков, отличающаяся особой широтой и разнообразием выражения.

Прилагательное, служащее для выражения знака и качества предмета, является самостоятельной частью речи в турецком языке. Эта часть речи используется в тюркологической литературе под разными названиями - прилагательное (азербайджанский), аламетчи (гагаузский), синесим (казахский), прилагательное (карачаево-балкарский), прилагательное сэз (песок), прилагательное (татарский), имя демдек (тува), прилагательное (туркменский), Сифат (турецкий), Сифат (узбекский), Супат (уйгурский), Син Атооч (кыргызский). Имена, как и конверты, имеют много общего и мало формальных особенностей, поэтому они часто неохотно признавали эту категорию как независимую часть речи.

Ключевые слова: диалект, строение прилагательного, кыпчакский язык

Annotasiya: Türk dillərində xüsusi ifadə genişliyi və rəngarəngliyi ilə seçilən nitq hissələrindən biri də sifətdir. Əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirməyə xidmət edən sifət türk dillərində müstəqil bir nitq hissəsidir. Sifətlər isə semantik cəhətdən geniş mənada əşyalıq bildirən isimlərdən, hərəkətin və əlamətin əlamətini bildirən zərflərdən seçilərək, əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirməyə xidmət edir. Şimal ləhcəsi şivə qruplarında da sifətin quruluşu ilə bağlı və onun qıpçaq dilində də işlənmə xüsusiyyətləri məqalədə öz əksini tapmışdır. Şimal ləhcəsi şivə qruplarında da ədəbi dildə olduğu kimi sadə quruluşlu sifətlər daha geniş yayılmışdır.

Aktuallıq: Nİtq hissələrinin tarixi aspektdə öyrənilməsi müasir dilçilik üstiqlmətində öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Bu məqsədlə istər Azərbaycan dilinin dialektlərində, istərsə də digər türk dillərinin ağızlarında sifətin öyrənilməsi aktualdır.

Metod: Məqalədə tarixi-müqayisəli və təsviri metodlardan, müasir linqvistik üsullardan istifadə edilmişdir.

Giriş:

Türk dillərində xüsusi ifadə genişliyi və rəngarəngliyi ilə seçilən nitq hissələrindən biri də sifətdir.

Əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirməyə xidmət edən sifət türk dillərində müstəqil bir nitq hissəsidir. Bu nitq hissəsi türkoloji ədəbiyyatda müxtəlif adlarla – *sifət* (Azərbaycan), *alametçi* (qaqauz), *sın esım* (qazax), *sıfat* (qaraçay-balkar), *sıpatlav sez* (qumuq), *sıyfat* (tatar), *demdek adı* (tuva), *sıpat* (türkmən), *sıfat* (türk), *sıfat* (özbək), *supət* (uyğur), *sın atooç* (qırğız) işlədilir. İsimlərlə, həmçinin zərflərlə çoxlu ümumi cəhətləri olduğuna və özünəməxsus formal əlamətlərinin az olmasına görə çox vaxt bu kateqoriyanı müstəqil nitq hissəsi kimi tanımaqda tərəddüd etmişlər. Sifətlər isə semantik cəhətdən geniş mənada əşyalıq bildirən isimlərdən, hərəkətin və əlamətin əlamətini bildirən zərflərdən seçilərək, əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirməyə xidmət edir [4, s.120].

Türkoloji ədəbiyyatda çox vaxt sifətlə zərf yanaşı işləndiyindən onları bir- birindən ayırmaq problemi də ortaya çıxmışdır. Bu problemi aradan qaldırmaq və sifətlə zərfləri qarışdırmamaq üçün onların semantik yox, funksional aspektdən baxılması vacib sayılmışdır [6, s.301].

Dilimizin dialekt və şivələrində keyfiyyət və əlamət ifadə edən çox sayda sözlər vardır ki, bunlara ədəbi dilin lüğət tərkibində belə sözlərə təsadüf etmək mümkün deyildir. Bu sözlərin müəyyən bir qismi çox qədimdir, yalnız bu və ya digər bir ərəzidə saxlanıla bilmişdir. Məsələn, *əmiri*- əla, *tunuk*- zəif, xəstə, nazik, *xəpər*-gödək, *qodal*-gödək, *qarsov*- axmaq, *alağuz*-xəbərçi, *danqaz*- söz qaytaran, *qəlbi* –hündür, *qılvız*-aravuran. Göründüyü kimi, bu sözlərdən *qılvız*, *alağuz*, *tunuk*, *danqaz*, *qarsov* sözləri qədimdir və ədəbi dil üçün arxaikləşmişlər. Bunlardan bir qismi isə şivələrdə mənə dəyişmələri ilə qalmaqdadır [2, s.44].

Şimal ləhcəsi şivə qruplarında sifətin müxtəlif maraqlı xüsusiyyətlərinə rast gəlmək olar. Burada işlədilən sifətlərin çoxu elə ədəbi dilimizdə mövcud olan sifətlərdir. Lakin bölgənin mənşə etibarilə qarışıq olduğunu nəzərə alsaq, görürük ki, elə sifətlər var ki, sırf həmin bölgədə işlədilir. Burada sifət özünün quruluşca növünə və dərəcə əlamətlərinə görə ədəbi dildən fərqlənir. Elə sözlər var ki, onlara ədəbi dildə rast gəlinmir. Məs.: *qıtmır* (*Bal*, *Qax*, *Zaq*) // *mıqqı*. (*Şəki*) -*xəsis* // *qırçı xəsis* (*Qəb.*, *Nic.*) *mimix-midix-cox ləng iş görən biri*, *ağızəmməz*-yazıq, *aciz*, *şəhbüdü*m-yüngülxasiyyətli , *çəlimsiz*, *həfrayı*-*hərdəmxəyal*, *xırca*-*kök*, *dolu*, *xımix*-yastı, *basıq* *burun*, *mayıf*-*şikəst*, *taytax*; *maytarax*-*axsaq*; *sullaf*-*sakit*, *yarebaxan adam*, *xəlvət iş görən* (*Şəki*, *Oğuz* , *Qəb*) və s.

Sifətin quruluşuna görə növləri. Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi şimal ləhcəsi şivələrində də sifətlər quruluşuna görə üç yerə bölünür.

1. Sadə sifətlər.
2. Düzəltmə sifətlər.
3. Mürəkkəb sifətlər.

Qıpçaq dilinə aid olan sənədlərdə əlamət, keyfiyyət ifadə edən türk mənşəli sifətlərin işlənmə dairəsi genişdirsə, ərəb və fars mənşəli sözlərdə bu, məhduddur. Qıpçaq mətnlərində sadə və düzəltmə quruluşlu sifətlər üstünlük təşkil edir, mürəkkəb sifətlərə, demək olar ki, rast gəlinmir.

Sadə sifətlər.

Azərbaycan dili şivələrində işlənən sadə sifətlər əlamət, keyfiyyət, rəng və s. mənalar ifadə edir. Bunlar ədəbi dildə ya işlənmir, ya da müxtəlif mənalar bildirir.

Əski-qədim, kiçi-küçük, hasta-xəstə, yılı-ılıq, çəpəl sifətləri müəyyən fonetik dəyişmələrə müasir ədəbi dilimizdə işlənməkdədir.

Ədəbi dildən fərqli olaraq yalnız şimal ləhcəsində işlənən sadə sifətlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: afat- dəcəl, nadinc (Şəki), alasər- yarımçıq (Şəki), ambir- axmaq, gic (Şəki), avdal- axmaq (Şəki), beytin- işsiz, avara (şəki), beyşər- avara(qax, Zaq), biçənəx- hiyləgər (şəki), carcur- kiçik (Balakən), cələb -arıq, zəif (Zaq), cincip- sakit (Zaq), cırəfə- arıq (Şəki), curumud- büzülmüş (Qax), çamxur- gözü titəli (Zaq), çeşi- çəpgöz (Zaq), daqqa- loğva, ədəbsiz (Zaq), deçi- alçaqboylu, arıq, kiçik (Zaq), dopu-qısaboy, gödəkboy (Şəki), dozay- key, dumba- qısaboy, tərə (Zaq, Şəki) , düşix- pinti, səliqəsiz (Şəki), əjgeyin- işsiz, asudə, boş (şəki), ələngə- arıq, əncərsiz- çirkin, əntər- sıyrıqlı, fəliq- çolaq, fərəməz- fərsiz, futi- xarab, çürük (hər 3 şivədə), göynö:s – acgöz (Şəki), hasalax- balacaboy (Şəki), hanak- bacarıqsız (Qax) , həmrəh- həvəskar (Zaq), höyüş- yaş, nəm (hər 3 şivədə), hüt- ağılsız (zaq), xıncır- dinsiz (qax), isvaha- səliqəli (Şəki), irasda- səliqəli (Zaq) və s. [5]

Bundan əlavə Şimal ləhcəsi Qax- Zaqatala şivə qrupundan İlisu şivəsində işlənən sifətlər; silə (dolu), tap (əzilmiş), qullab vurmaq, uyux (müqevva), abal (key), yuxa (nazik), kərəhət (kifir), gəyara (kor – kobud), lənbə (kök), mizqan (büzməli), cəhil// cayıl (cavan), çəpəl (murdar, kirli), neybət (kifir), silavsun (acgöz), tərglənə (ılıq), ufdan (yaraşıqlı), şümşək (hamar), alayəşil (püstəyi) və s. [1.s.53]

Düzəltmə sifətlər.

Azərbaycan dili şivələrində düzəltmə sifətlər leksik şəkilçilər əsasında əmələ gəlir. Ədəbi dildə olduğu kimi

- a) Adlardan düzələn sifətlər,
- b) Feillərdən düzələn sifətlər.

A.Hüseynov qeyd edir ki, şivələrdə ədəbi dildən fərqli sifət düzəldən şəkilçilər az və qeyri-məhsuldar olsa da, hər halda saxlanılır. O, aşağıdakı arxaıkləşməş sifət düzəldən şəkilçiləri qeyd etmişdir:

- van; malvan “maldar”, lilvan “lilli”;
- vay; türkəvay,ölüvay;
- avar;dağavar;
- mar; qızmar, ilmar, tosmar;
- qa,-xa,-gə; sısqə, teyxə, cılxa;
- mə; kötmə (kök və gödək adam)və s. [2, s.44].

Şimal ləhcəsi dialektlərində daha çox işlənən sifət düzəldən şəkilçilər aşağıdakılardır:

- lı⁴//-ri//-du//-tü; süttü, daddı, kəsərri.

Sifət düzəldən bu şəkilçiyə digər türk dillərində də rast gəlinir. Məsələn, Qazax dilində: *aşulu, arlı, kaydeli, paydlı, kayrattı, tastı*; tatar: *anlı, seple, aklı, künnelle* və s.

-sız⁴; Bu şəkilçi dilimizdə çox qədimdən işlənən bu gün belə öz məhsuldarlığını itirməyən şəkilçilərdən hesab olunur və mənfi mənalı sözlərlə birləşib bir növ müsbət mənalı sözlər yaradır. Məs.: *xətasız, ayıbsız, günahsız* və s. Digər hallarda isə mənfilik, çatışmamazlıq mənalı bildirir. Məs.: *evsiz, duzsuz, ağılsız* və s. Qıpçaq qrupu türk dillərindən qazax dilində: *üysüz, akılsız, balasız, əkeciz, malsız* və s.

-i; Bu şəkilçi isimlərə əlavə edilərək ismin mənasına uyğun sifət əmələ gətirir: *xuni “yaramaz”, çələbi “cansız”* (Zaq., həm də qonşu Dərbənd dialektlərində iş.).

- dar; *yetimdar-yetimsaxlayan*.
- ıq⁴; *sınığ, qarışuğ, suyuq*.
- aş,-ac; *qorxaş, qorxaç* (Dərbənd).
- ərgi; *düşərgi* (Dərbənd).

Qıpçaqlara aid olan sənədlərdə də müşahidə olunan *-li,-sız,-kı,-dakı,-ik,-i,-kar* şəkilçiləri ilə düzələn sifətlərin əksəriyyəti müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənir, bəziləri isə dialektizm səciyyəli arxaizmlərdir [3,s.26].

Ədəbi dildən fərqli yalnız Şimal ləhcəsi şivə qruplarında işlənən düzəltmə sifətlərə aşağıdakıları göstəmək olar.

Ağlax- rahat (qax), alamançı- acgöz (Qax,) ambir- axmaq, gic (şəki),bələgir- (şəki), bidiy- xam yer (Qax), carcur- kiçik, calvadar- yarıtmaş (şəki), dadaxlı- ayaqlı (şəki), dıqqılı- balaca (Şəki), dövriş- ağılsız (Qax, Zaq), dozay- key, dozaylıx- keylik, acizlik (Qax, Şəki), əncəri – gözəl, əncərsiz- çirkin (şəki), fərəməz- fərsiz (Qax, Şəki), gönö:s acgöz, (Şəki), hanak- bacarıqsız (Qax), hasalax- balacaboy (Şəki), həntərəmsiz – pis (şəki), hütüdlüm- ağılsız (

Zaq), zühəc- hündür boy (Qax) və s. [5]

Mürəkkəb sifətlər. Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi şivələrdə də sifətlər müxtəlif yollarla yaranır. Şimal ləhcəsi dialekt qruplarında mürəkkəb sifətlərin müxtəlif formalarına rast gəlinir. Burada mürəkkəb sifətlər ya isimlərin, ya da sifətlə ismin birləşməsindən əmələ gəlir: *qurğağ*// *qurax* “su çıxmayan yer”, *deydi*l “qalaysız mis”, *dombek* “qozbel” // *donba* (Zaq.Qım)və s.

Nəticə:

Ədəbi dildən fərqi Şimal ləhcəsi şivələrində işlənən mürəkkəb sifətlər aşağıdakılardır. Qullab vurmax, Ağmağan- xoş gün, ağcavaz- ağ təhər, aqcavaz- acqarnına (Qax), alacanaş – yarıcan (Qax), badiquş- eybəcər (Qax),dəndənə - ağılsız (Qax, Şəki), dətdülüm- yüngülxasiyyət (hər 3 şivədə), əydəş- üydəş- əyri- üyrü (şəki), gəndibaşına- özbaşına (Zaq), hompolov- yekeqarın (Qax), ibiniy- kiflənmiş (Qax), karkarasalay – kar, key (Qax), qarsov- dəlisov (Zaq, Şəki) qırs- qırs- yumru- yumru (Bal), Maxrabel- qozbel(Zaq), mucur baş- qıvrım çac (Qax), nəpsiçar- acgöz (Qax, Zaq),qrafəhim- kor, Pələmürdə- əyriburun (Qax, Zaq), yuvakor- bacarıqsız (Zaq), zülhəc- ucaboy (Qax). Və s.. [5].

Ədəbiyyat:

- 1."İlisu" S.Murtuzayev. Bakı “ Vətən” nəşriyyatı. Bakı. 2012. 416 səh
2. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası (dərs vəsaiti). Bakı, API, 1979. 87s [3].
3. Tanrıverdiyev Ə. XVI əsr qıpçaq (Polovest) dilinin qrammatikası. Bakı, 2000, Nurlan, 119 s.
4. Zeynalov F.R Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə, Bakı, M.B.M, 2008, 354 s.
5. Səmədova K.İ. Şimal- Qərb qrupu dialekt sözlərinin lüğəti və arealları. Lüğət.“Elm və təhsil”.Bakı – 2018. 92 s.
6. Современный Казахский язык (Фонетика и морфология) Алма-Ата, изд-во, Акад. Наук КазССР, 1962, 452 с.

Antroponimlərin üslubi xüsusiyyətləri

Prof. Həcər Hüseynova

ADPU, filologiya, Azərbaycan dilçiliyi

E/mail: hacerhuseynova@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-3223-427X>

Xülasə

Onomastik vahidlərin işlənmə tezliyi ekstalinqvistik faktorlardan çox asılıdır. Bu vahidlər bədii əsərlərdə artıq onomastik vahid kimi deyil, ekspessivliyə, poetikliyə, məcaziliyə malik olan üslubi fiqur kimi iştirak edir. Buna görə də biz Mir Cəlalın bədii əsərlərində işlənmiş bəzi xüsusi adların leksik-semantik və üslubi xüsusiyyətlərinin araşdırılmasını məqsədəuyğun hesab etmişik.

Mir Cəlalın bədii əsərləri ümumi sözlərlə - apelyativ vahidlərlə yanaşı, xüsusi adlarla – onomastik vahidlərlə zəngindir. Hər bir onomastik vahiddən onların hər bir qrupundan Mir Cəlal böyük bir sənətkarlıqla istifadə etmiş, yenilərini yaratmış, bizə adi görünən hər bir sözü, xüsusi adı bədii-üslubi fiqura – məcaza çevirmiş, öz fikir və məqsədlərini onların vasitəsilə ifadə etmiş, xalq tərəfindən bu gün də sevilən, oxunan, ölməz sənət əsərləri yaratmışdır.

Mir Cəlal həyatı gerçəklikləri təqdim edərkən onomastik vahidlərin köməyiylə oxucu üçün bədii mühitin tam şəkildə həqiqət kimi dərk olunmasına münbit şərait yaratmışdır. Oxucu özünü təsvir edilən hadisələrin içərisində hiss edir, hadisələrin baş verdiyi məkanı doğma hesab edir və bədii gerçəkliyin içərisində özünü, özünə münasibəti və öz mövqeyini aydın hiss edir.

M.Adilovun fikrincə, xarakterlərin açılması, obrazın daxili aləminin təqdim edilməsi zamanı müəllifin istifadə etdiyi vaitələrdən biri də surətə verilən adlardır. Adlar obrazın əsərdəki mövqeyi ilə bağlı olur, bədii əsərdə həmin adlar vasitəsilə müxtəlif müsbət və mənfi cəhətlər ümumiləşdirilir.

Yazıçıların bədii əsərdə obrazlara verdiyi adlar xalqın arzu və istəklərini əks etdirir. Bir çox hallarda bu adlar xalq tərəfindən sevilir, insanlar öz körpələrinə həmin adları verirlər. Məs.C.Cabbarlının qəhrəmanlarından Sevil, Yaşar; S.Vurğunun əsərlərindən Cəlal, Humay, Aygün, Ülkər; Mir Cəlalın əsərlərindən Bahar, Qumru, Ləyaqət və digər adlar xalq arasında geniş yayılmışdır.

Yazıçının yaradıcılığında xüsusi ada, onomastik vahidə münasibət birbaşa sənətkarlıq məsələsidir və ədibin yaradıcılığının üslubi imkanlarını müəyyənləşdirir. Advermə dünyəvi məsələlərdən biridir və bu cəhət bütün xalqlarda mövcuddur. Lakin şəxsə ad vermə ilə bədii əsərdə obraza advermə bir-birindən fərqlənir. Təbiidir ki, yazıçı öz qəhrəmanlarına ad seçərkən çətin bir yol keçmiş, janrın, əsərin mövzusunun tələbinə uyğun, obrazın səciyyəvi cəhətlərini əks etdirə biləcək bir ad kəşf etmişdir.

Açar sözlər: poetik, bədii, antroponim, ad, soyad, ləqəb

Стилистические особенности антропонимов

Проф. Хаджар Гусейнова

АГПУ, филология. Кафедра: Азербайджанская лингвистика

E/mail: hacerhuseynova@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-3223-427X>

Резюме

Скорость развития ономастических единиц зависит от внешних факторов. Эти единицы больше не представлены в художественных произведениях, а являются выражением выразительности, поэтичности и образного стиля. Поэтому мы считаем целесообразным исследовать лексико-семантические и стилистические особенности некоторых конкретных имен в трудах Мир Джалала.

Работы Мир Джалала обогащены общими словами - наряду с апелляционными единицами и особыми названиями - ономастическими единицами. Из каждого ономастического подразделения, каждая из их групп, Мир Джалал, использовала большое мастерство, создавала новизну, превращала каждое слово и специальное имя в форму искусства, выражая свои мысли и цели через них. Сегодня он создал любимое, читаемое, бессмертное произведение искусства.

Мир Джалал предоставил читателю с помощью ономастических единиц, представляя реальности жизни, позволяя читателю полностью понять художественную среду как истинную. Читатель чувствует себя в описанных событиях, рассматривает место событий как родное и имеет четкое представление о себе, своем отношении и своем положении в художественной реальности.

По словам М. Адилова, одним из источников, использованных автором при раскрытии персонажей и представлении внутреннего

мира изображения, являются имена. Имена связаны с положением изображения в работе, и через эти имена суммируются различные положительные и отрицательные аспекты.

Имена, которые авторы дают персонажам в работе, отражают желания и желания людей. Во многих случаях эти имена любят люди, и люди дают своим детям одинаковые имена. От героев К.С. Сильный, Севиль, Яшар; Работы С. Вургуна Джалала, Хумая, Айгюна, Улькера; Из произведений Мир Джалала, Спринг, Сандру, Сан и другие имена пользуются большой популярностью.

Особый остров в творчестве писателя, ономастическое отношение единицы - вопрос прямого мастерства и определяет возможности для творческого стиля писателя. Наречие - это мирская проблема, и она распространена во всех странах. Однако именование человека в произведении искусства отличается от присвоения имени человеку. Естественно, писатель прошел сложный путь в выборе имени для своих героев, обнаружив имя, которое отражало бы характерные черты жанра и предмета.

Ключевые слова: поэтический, художественный, антропонимы, имена, фамилии, прозвища

Stylistic features of anthroponyms

Prof. Hajar Huseynova

ADPU, philology. Azerbaijani linguistics chair

E/mail: hacerhuseynova@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-3223-427X>

Summary

The rate of development of onomastic units depends on the extrinsic factors. These units are no longer represented in artistic works, but as expressions of expressiveness, poeticity and figurative style. We therefore considered it expedient to investigate the lexical-semantic and stylistic features of some of the specific names in Mir Jalal's works.

Mir Jalal's works are enriched with common words - along with appellate units and special names - onomastic units. From each onomastic unit, each of their groups, Mir Jalal, used great craftsmanship, created novelty, transformed every word and special name into an art form, expressing their thoughts and goals through them. Today, he has created a favorite, readable, immortal work of art.

Mir Jalal has provided the reader with the help of the onomastic units while presenting the realities of life, allowing the reader to fully understand the artistic environment as true. The reader feels himself in the events described, considers the place of events to be native, and has a clear sense of himself, his attitude, and his position within the artistic reality.

According to M. Adilov, one of the sources used by the author during the disclosure of the characters and the representation of the inner world of the image is the names. Names are related to the image's position in the work, and through these names the various positive and negative aspects are summarized.

The names that the writers give to the characters in the work reflect the wishes and desires of the people. In many cases these names are loved by people, and people give their babies the same names. From the heroes of C.C. Jabbarli, Sevil, Yashar; Works by S.Vurgun by Jalal, Humay, Aygun, Ulker; From the works of Mir Jalal, Spring, Qumru, Dignity and other names are widely popular.

A special island in the writer's creativity, the attitude of the onomastic unit is a matter of direct craftsmanship and identifies the possibilities for the writer's creative style. Adverbialism is a worldly issue, and it is common in all nations. However, naming an individual in a work of art is different from giving a name to a person. Naturally, the writer went through a difficult path in choosing a name for his heroes, discovering a name that would reflect the characteristic features of the genre and the subject matter.

Key words: poetic, artistic, anthroponyms, names, surnames, nicknames

Annotasiya: Məlum məsələdir ki, bədii əsərlərdə obrazlara ad verməklə, həyatda doğulan insanlara ad vermək prosesi bir-birinə nə qədər bənzəsə də, bir o qədər də fərqli məsələlərdir. Real həyatda bu, tarixi sosial, bədii ədəbiyyatda isə üslubi-linqvistik prosesdir. Lakin bu iki prosesi bir-birindən fərqləndirsək də, onlar bir-birilə bağlı məsələlərdir. Yazıçının yaratdığı mənfi və müsbət obrazlara verdiyi adlar onun özünün həmin adlara və ya bu adları daşıyan insanlara olan şəxsi münasibətini də əks etdirir. Məsələn, N.Vəzirov yaratdığı müsbət qadın qəhrəmanlarına Səadət, müsbət kişi qəhrəmanına Fəxrəddin kimi adları vermişdir ki, real həyatda həmin adların yazıçının sevdiyi insanların adları olduğu məlum olmuşdur. Bu məqalədə XX əsrin görkəmli yazıçısı Mir Cəlalın bədii əsərlərində personajları adlandırmaq məqsədilə yaratdığı üsullardan bəhs edilmişdir.

Aktuallıq. Onomastik vahidlər yarandığı dövrün dil, üslub və ictimai-siyasi, sosial məsələlərini əks etdirdiyinə görə onların öyrənilməsi, toplanıb tədqiq edilməsi dilçiliyin aktual məsələlərindəndir. Çünki dilin

antroponimik sistemi istər real həyatda, istərsə də bədii əsərdə xüsusi məqsədlərə xidmət edir. Bədii ədəbiyyatda yazıçının obrazlı təxəyyülünün məhsulu olub, müxtəlif üslubi funksiyaları yerinə yetirir.

Metod. Məqalədə təsviri, üslubi və müqayisəli metodlardan, müasir dilçilik üsullarından istifadə edilmişdir.

Giriş. Mir Cəlal, ümumiyyətlə, surətləri qarşılaşdıran zaman və onları bir-birinin dilində adlandırarkən psixoloji-sosial ovqatdan onomastik vahidlərə yanaşmış, onomastik vahidlər onun əsərlərində müraciət formasına çevrilmişdir. Məsələn,

Dəftərdar siyahıya baxdı: Qiyas Dəmirov!... (6.I.13)

-Qumru, Qumru! Uşaq hanı? Uşağı harda qoymusan ağız!

Nümunələrdə işlənmiş antroponimlər vasitəsilə məna çalarları: birinci cümlədə (Qiyas Dəmirov) adi müraciət, ikincidə (Qumru) adın təkrar işlədilməsi vasitəsilə həyəcan çaları təbii şəkildə öz ifadəsini tapmışdır.

“...Bəzən bədii ədəbiyyatda xüsusi adlar yazıçının həyatını, mövqeyini, yaradıcılıq xüsusiyyətlərini və s. müəyyənləşdirməyə kömək edən mühüm faktora çevrilə bilər. Dastanların, nağılların... hansı ölkəyə, hansı xalqa, hansı dövrə aid olduğunu müəyyənləşdirmək işində xüsusi adların əhəmiyyətli rolu məlumdur. Nəzərə alanda ki, xüsusi adlar, daha çox isə şəxs adları ictimai, dolayısı ilə siyasi əhəmiyyət daşıyır, o zaman bu adların tədqiqinin əhəmiyyəti bir daha ciddiləşir” (10.s. 33).

Mir Cəlalin bədii əsərlərində hadisə və ya hərəkət qeyri-müəyyənlikdən başlayaraq müəyyənliyə doğru inkişaf edir. Yazıçı surəti oxucuya birdən-birə təqdim etmir. Obraz sanki hərəkətin, hadisələrin ümumi gedişinin arxasında gizlənmiş olur. Hərəkətlərin bir-birini izləməsi tədricən surəti meydana çıxarır.

Mir Cəlalin bədii əsərlərində antroponim seçmək, antroponimi tanıتماq üsulları müxtəlifdir. Bunlardan biri mötərizə içərisində şəxsin adının verilməsidir. Əvvəlcə qeyri-müəyyən olan antroponim mötərizə açıldıqdan sonra müəyyənləşir. Məsələn;

Ariq oğlan (Zahidov deyirdilər) çayını nəlbəkiyə tökə-tökə üzünü Dilənə tutdu (6.I. 222).

Bu tipli tanıتما üsulu özü də yazıçının fərdi üslubi keyfiyyətidir. Lakin yazıçı əvvəlcə oxucunun diqqətini personajın zahiri görünüşünə yönəltmiş, sonra isə adını, soyadını söyləmişdir.

“Yolumuz hayandır” romanında MİR Cəlal özünə ustad hesab etdiyi, şəxsiyyətinə dərin hörmət bəslədiyi C.Məmmədquluzadəni, M.Ə.Sabiri, Abbasqulu ağanı və başqalarını məhəbbətlə təsvir etmiş, Cənubi Azərbaycanı azadlıq hərəkətindən, bu hərəkətin başçısı Səttar xandan.

Onun igidlərindən söhbət açmışdır. Yazıçı Sabiri tanıtmmaq üçün xüsusi bir yol seçmişdir:

Mirzə Abbasqulu dostunu yaxşı tanıyırdı. Onun dərinə düşündüyünü, zəhnində nə isə yazıya keçirməli bir mətləbi dönə-dönə ölçüb-biçildiyini bilirdi.

Tahirzadənin mühüm mətləblər müqabilindəki bu ağırlığını bəziləri ehtiyat, bəziləri tərəddüd, Mirzə Abbasqulu isə təmkin, səbir adlandırdı: “Sabir ki, Sabir!” (6. IV.17)

Belə bir tanıtmə vasitəsilə Mir Cəlal M.Ə.Sabirin xarakteri, çox ehtiyatlı olması haqqında oxucuya məlumat vermiş, eyni zamanda “Sabir” adının mənası izah edilmişdir.

M.Ə.Sabirin şeirlərini olduqca dərin dəyərləndirən Mir Cəlal bunu belə nəzərə çatdırır:

Necə ki, siz buyudunuz, məcmuənin (Molla Nəsrəddin” məcmuəsi nəzərdə tutulur- H.H) az-şox şöhrət tapması həmin bunların nəticəsidir, möhtərəm şairimiz Sabirin türməna, aydın əşarıdır (6.IV.176).

Əsərdə M.Ə.Sabirin Hop-hop təxəllüsünü də Mir Cəlal özünəməxsus tərzdə izah etmişdir:

“Senzor: - Şübhəm yoxdur ki, sətirləri yazanlar nəinki imperatorluğu, həm də siz müsəlmanları, şəxsən, cənab redaktor sizi, namestnikliyin mətbuat idarəsi yanında müəyyən rəğbət sahibi olan sizi istəməyən bədxahlardır. Nədir bu, səhifələrinizi üzünə geniş açdığımız “Hop-hop” kimdir?

-Hop-hop bir adam deyil, bizim həcvü şairlərin müştərək təxəllüsüdür (6. IV.228).

Yazıçı burada “Hop-hop”u ümumiləşdirilmiş təxəllüs kimi təqdim etmiş, Sabir ədəbi məktəbinin bütün nümayəndələri nəzərdə tutulmuşdur.

Təbriz Azadlıq hərəkatına – bu hərəkatın fədailərinə böyük rəğbət bəsləyən Mir Cəlal onomastik vahidlərdən istifadə etməklə həmin inqilabı Kərbəla müsibəti ilə müqayisə etmişdir:

“Bu gün Kərbəla meydanı – Azərbaycandakı vətənpərvərlik meydanıdır. Hər kimin ürəyində bir cüzi də olsa din, namus, vətən hissi varsa, oranın qeydinə qalmalıdır. Axtılmalı qanalarımız, ehsan etməli pullarımız, ərzağımız varsa, gəlin oraya – ürəklər parçalayan Azərbaycan matəmgahına verək! Zaman bizdən bunu istəyir.. Nəzarimizi qəhrəman Təbriz mücahidlərinə çevirək, məşrutə fədailərinə səs verək! Var olsun hürriyyət! Yaşasın Səttar xan inqilabı!” (6.IV.215).

Azərbaycanda, xüsusi ilə də Təbrizdə xalqın həyatını, ictimai-siyasi hadisələri diqqətlə izləyən Mir Cəlal özünü xalq hərəkatında ayıra bilmir,

bədii əsərlərində personajların dili ilə: “zaman bizdən bunu istəyir”, - deyərək xalqı milli birliyə çağırırdı. Bu isə heç bir zaman dəyərini itirməyən, bu günümüz üçün də aktual olan məsələlərdən biridir.

Mir Cəlalın bədii əsərlərində bəzən personajın adı çəkilmir. Məsələn, “Gülgəz” hekayəsində belə bir cümlə ilə rastlaşırıq: “*Gülgəzin atası “M.F.Axundov” gəmisində çalışırdı* (6.I.454)

Yazıçı Gülgəzin atasının adını verə bilirdi, amma Gülgəzin tərbiyəsilə Alı baba məşğul olduğu üçün onun atasının adının dəqiq verilməsinə ehtiyac duyulmamışdır.

Mir Cəlalın əsərlərində real adlarla yanaşı bir qrup qeyri-adi təsirə malik olan qeyri-real adlara da təsadüf edirik: Asta, Gilə, Qumaş, Kimya, Məşriq, Ləbbeyk və başqaları belə adlardır.

Qonşu arvad Giləxanım xala özünü Saranın üstünə atdı.. Bir xəkəndaz zərbəsi də Giləxanım dirsəyinə toxundu (6.I.179).

Heyvan Durmuşun vedrəyə oxşayan gövdəsini görüb hürkmüş, rahatsız olmuşdu (6.I.227).

Çaqqal baş qopardır, qurdun adı bədnamdır, - deyə Qələndər onun sözünü təsdiqlədi (6. I. 234).

Göründüyü kimi, bu adların çoxu apelyativlərin xüsusiləşməsi nəticəsində yaranmış, müəyyən məqsədlərə-əsinin məzmun-ideya mündərcəsinə xidmət etmişdir.

Ayaz – Əlipaşanın ev qulluqçusu həmin o göyköynək-qız - əlində bir qab xörək qəfildən içəri girirdi (6.I.271).

Ayaz adının biz, adətən, oğlan uşaqlarına verildiyinin şahidi olsaq da, Mir Cəlal bu adı bir qız obrazına verməklə müştərək işlənən adlar sırasına daxil etmişdir:

Onun bu axşamkı yoldaşı Kəhrizov Novruz idi... Traktorçu kursunda oxuyan Yarpız adlı bir qıza bənd oldu. Qızı aldı da. Demə, qız od-alov imiş. Novruzun başına bir oyun açdı ki, Novruz öz adını da yanıldı (6. I. 297).

Nümunələrdə işlənmiş Kəhrizov familiası, Yarpız şəxs adı yazıçı tapıntısıdır. İlk dəfə olaraq biz bədii ədəbiyyatda Mir Cəlalın əsərlərində həmin apelyativlərin antroponim kimi işlənməsinin şahidi oluruq.

Hikmətin yaraşığında və gözəlliyində libasın, modanın, demək olar ki, qətiyyəni iştirakı yox idi. Əksinə, onun əynindəki qırmızı kofta, başındakı abı kəlağayı, ayağındakı yüngül tuflı Hikmətin gözəlliyindən ümumi və gözəl bir ahəng alırdı. (6.I.307)

Ayaz adının işlənməsində gördüyümüz üslubu Hikmət adında görürük. Yəni müəllifin “Hikmətdən xəbər” hekayəsinin adını oxuyan oxucu Hikməti kişi kimi xəyalında canlandırırsa da, hekayəni oxuduqdan

sonra məlum olur ki, Hikmət 18-19 yaşlarında gənc, gözəl bir qızın adıdır. Yazıçı Hikmət adını da müştərək adlar sırasına daxil etmişdir.

“Dirilən adam” əsərinin baş qəhrəmanları Qədir və Qumru adlandırılmışdır. Hər iki ad beş hərfdən ibarətdir, “q” hərfi ilə başlayır. Bu uyğunluq qəhrəmanların bir-birinə uyğunluğunu təmin etmişdir. Əsərin baş mənfi qəhrəmanı isə Bəbir bəydir. Qədir və Bəbir əks qütblərdə dayanırlar: Qədir//Bəbir. Bəbir xarakter etibarilə Mirzə Cəlilin Xudayar bəyini xatırladır. Elə bu cəhəti və Mir Cəlalin üslubunu nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Mir Cəlal Mirzə Cəlil məktəbinin davamçılarından olmuş, Mirzə Cəlillə altmışıncılar nəsləri arasında mənəvi körpü olmuşdur.

Satirik əsərlərində Mir Cəlal antroponimləri obrazın təbiətinə tamamilə uyğunlaşdırmışdır. Satira ustalarımız komik effekt yaratmaq üçün adların etimoloji cəhətinə xüsusi diqqət yetirmiş, adın, obrazın təbiətinə uyğunlaşdırılması prinsipindən istifadə etmişlər. Əslində tənqidi realistlərin ənənəsi ilə bağlı olan belə adları etimoloji-simvolik adlar adlandırmaq olar” (4. s.27).

Nəticə: Yazıçı bədii əsərlərində ifşa etdiyi tiplərdən birini Keçiyev, insanları sənəd və anketlərə görə qiymətləndirən tipi Anket Anketov, insanların yalnız iclas üçün yaranmış olduğunu düşünən tipi İclas qurusu, zahiri və daxili-mənəvi cəhətdən çirkin olan “mərkəz adamını” Əntərzadə adlandırmışdır. Yazıçı satirik hekayələrində yaratdığı uydurma adlarla müxtəlif fikirləri ifadə etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Adilov M. Sənətkar və söz. Bakı. 1981
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı. 1962
3. Hüseynov Ə. Mir Cəlalin hekayələri. nam. dis. Bakı. 1960.
4. Kazimov Q. Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları. Bakı. 1987.
5. Qədimaliyeva A. Qazi Bühranəddin dilinin leksikası. Nam. dis. Bakı. 2007.
6. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. I-IV cildlər. Bakı. 1967, 1968.
7. Mir Cəlal. Cəlil Məmmədquluzadənin sənətkarlıq xüsusiyyətləri. İnqilab və mədəniyyət. N11-2. Bakı. 1947
8. Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. Bakı. 1994.
9. Rıkaçyov E. Manifest molodoqo çeloveka. Literaturnaya qazeta. Moskva 1940
10. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı. 1989

Azərbaycan dili dərslərində innovativ texnologiyaların tətbiqi

Dos. Sevdə Abbasova,

p.ü.f.d.,

ADPU-nun filologiya

fakültəsinin Azərbaycan

dili və onun tədrisi

texnologiyası kafedrası

E-mail: sevda411@mail.ru

[https://orcid.org/0000-0002-](https://orcid.org/0000-0002-6516-2444)

[6516-2444](https://orcid.org/0000-0002-6516-2444)

Xülasə

Cəmiyyətdə yeni münasibətlərin bərqərar olması. ümumtəhsil məktəbləri qarşısında yeni tələblər qoyur. Bu gün təhsilin əsas məqsədi şagirdlərin müəyyən miqdarda bilik, bacarıq, vərdislər toplanması deyil, həm də onların müstəqil təhsil fəaliyyəti subyekti kimi hazırlanmasıdır. Müasir təhsilin mərkəzində müəllimin rəhbərlik etdiyi şagirdin fəaliyyəti dayanır. Məhz bu məqsəd - öyrənməyi, müstəqil təkmilləşdirməyi bilən yaradıcı, fəal şəxsiyyətin yetişdirilməsidir və müasir təhsilin əsas vəzifələrinə tabedir.

“İnnovativ təhsil” nədir və onun xüsusiyyətləri hansılardır?

Təhsil İnstitutunun bir qrup əməkdaşları tərəfindən hazırlanmış “Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I - XI siniflər)” kitabında qeyd edilir ki, *pedaqoji innovasiya* - təhsil müəssisələrində, pedaqoji nəzəriyyələrdə, müəllim və şagirdlərin fəaliyyətlərində, təlim-tərbiyənin məzmununda, forma, üsul və vasitələrində, idarəetmədə, məqsəd və nəticələrdə, ümumən, pedaqoji sistemdə baş verən yeniliklərdir. Onlar müəyyən dövr ərzində sabit qalaraq ənənəvi qaydada davam etdirilir, həmin dövrün səciyyəvi pedaqoji hadisəsinə çevrilir. (2, 136)

İnnovativ təlim, yenilik fərdi yanaşmanı, təhsilin fundamental xarakterini, yaradıcılığı, peşəkarlığı və ən son texnologiyalardan istifadəni özündə cəmləşdirən öyrənməyə yeni yanaşmadır. İnnovativ təlimin aktuallığı şagird mərkəzli təlimdən istifadə etməklə yanaşı, şagirdin yaradıcı potensialının üzə çıxarılması üçün şərait axtarışındadır.

Məqalədə bu məsələlərə aydınlıq gətirilməklə təhlil və ümumiləşmələr aparılır.

Açar sözlər: təhsilin əsas məqsədi, innovativ təlim, təlim texnologiyaları

Применение инновационных технологий на уроках азербайджанского языка

**доц. Севда Аббасова, к.т.н.,
АГПУ, Кафедра азербайджанского языка и
технологии его преподавания**

E-mail: sevda411@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-6516-2444>

Краткое содержание

Установление новых отношений в обществе. Общеобразовательные школы предъявляют к школе новые требования. Сегодня основной целью образования является не только накопление определенного объема знаний, умений и навыков студентов и воспитанников, но и подготовка их как субъектов самостоятельной учебной деятельности. В центре современного образования находится деятельность ученика под руководством учителя. Именно эта цель - воспитание творческой, активной личности, способной к обучению, самостоятельному совершенствованию, и подчинена основным задачам современного образования.

Что такое «инновационное образование» и каковы его характеристики?

В книге «Образовательная программа (учебный план) по азербайджанскому языку для общеобразовательных школ Азербайджанской Республики (I-XI классы)», подготовленной группой сотрудников Института образования, отмечается, что педагогические инновации – в образовательных учреждениях, педагогические теории, деятельность учителей и учащихся, обучение и воспитание – это инновации по содержанию, форме, методам и средствам, управлению, целям и результатам в целом в педагогической системе. Они остаются устойчивыми в течение определенного периода и продолжают в традиционной манере, становясь характерным педагогическим явлением этого периода. (2, 136)

Инновационное обучение – это новый подход к обучению, который включает в себя индивидуализированный подход, фундаментальность образования, креативность, профессионализм и использование новейших технологий. Актуальность инновационного

обучения заключается в использовании личностно-ориентированного обучения, а также в поиске условий для раскрытия творческого потенциала студента.

В статье сделан анализ и обобщения путем выяснения этих вопросов.

Ключевые слова: основная цель образования, инновационное обучение, технологии обучения.

Application of innovative technologies in Azerbaijani language classes
Assoc. Ph.D., Sevda Abbasova
ASPU, Department of Azerbaijani language
and its teaching technology
E-mail: sevda411@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-6516-2444>

Summary

Establishing new relationships in society. Secondary schools make new demands on the school. Today, the main goal of education is not only the accumulation of a certain amount of knowledge, skills and abilities of students and pupils, but also their preparation as subjects of independent learning activities. At the center of modern education is the activity of the student under the guidance of the teacher. It is this goal - the education of a creative, active personality, capable of learning, self-improvement, and is subordinated to the main tasks of modern education.

What is "innovative education" and what are its characteristics?

The book "Educational program (curriculum) in the Azerbaijani language for general education schools of the Republic of Azerbaijan (I-XI grades)", prepared by a group of employees of the Institute of Education, notes that pedagogical innovations in educational institutions, pedagogical theories, the activities of teachers and students, learning and education are innovations in content, form, methods and means, management, goals and results in general in the pedagogical system. They remain stable for a certain period and continue in a traditional manner, becoming a characteristic pedagogical phenomenon of this period. (2, 136)

Innovative learning is a new approach to learning, which includes an individualized approach, the fundamental nature of education, creativity, professionalism and the use of the latest technologies. The relevance of innovative learning lies in the use of student-centered learning, as well as in

the search for conditions for the disclosure of the student's creative potential.

The article made an analysis and generalizations by clarifying these issues.

Keywords: the main goal of education, innovative training, training technologies

Aktuallıq. İnnovativ təlim və texnologiyaların dərstdə istifadəsi böyük üstünlüklərə malikdir. Tədris prosesi şagirdlər üçün maraqlı olur ki, bu da şagirdlərin fəallığını artırır, qarşılıqlı əlaqə və axtarış prosesində müstəqil bilik əldə etmək bacarıqlarını inkişaf etdirir. Əldə olunan biliyin keyfiyyəti və gücü artır. Tədqiqat bacarıqları və vərdisləri inkişaf etdirilir, şagirdlərin analitik qabiliyyətləri formalaşır. Təlim prosesi ilə paralel olaraq kommunikativ keyfiyyətlərin inkişafı və şəxsiyyətin liderlik keyfiyyətlərinin formalaşması baş verir.

Annotasiya. İnnovativ təlim yenilik fərdi yanaşmanı, təhsilin fundamental xarakterini, yaradıcılığı, peşəkarlığı və ən son texnologiyalardan istifadəni özündə cəmləşdirən öyrənməyə yeni yanaşmadır. İnnovativ təlimin aktuallığı şagird mərkəzli təlimdən istifadə etməklə yanaşı, şagirdin yaradıcı potensialının üzə çıxarılması üçün şərait axtarışındadır.

Metodlar. Məqalədə təhlil və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur.

GİRİŞ:

Müasir təhsil şəraitində obyektiv zərurət müəllimin inkişafı və şagirdlərin biliklərə yiyələndirilməsi zamanı dərslərində innovativ texnologiyalardan istifadə etməsidir. Bu gün hər bir müəllim dərsi təşkil edərkən belə suallar üzərində düşünür: “Dərsi necə maraqlı, rəngarəng etmək olar? Fənnimizlə uşaqları necə ovsunlamaq olar? Hər bir şagird üçün sinifdə uğur situasiyasını necə yaratmaq olar?”

Bu heç də təsadüfi deyil. Cəmiyyətdə yeni münasibətlərin bərqərar olması ümumtəhsil məktəblərinin qarşısında yeni tələblər qoyur. Bu gün təhsilin əsas məqsədi nəinki tələbə və şagirdlərin müəyyən miqdarda bilik, bacarıq, vərdislər toplaması deyil, həm də onların müstəqil təhsil fəaliyyəti subyekt kimi hazırlanmasıdır. Müasir təhsilin mərkəzində müəllimin rəhbərlik etdiyi şagirdin fəaliyyəti dayanır. Məhz bu məqsəd - öyrənməyi, müstəqil təkmilləşdirməyi bilən yaradıcı, fəal şəxsiyyətin yetişdirilməsidir və müasir təhsilin əsas vəzifələrinə tabedir.

“İnnovativ təhsil” nədir və onun xüsusiyyətləri hansılardır?

Innovativ təlim təhsildə fərdi yanaşmanı, təhsilin fundamental xarakterini, yaradıcılığı, peşəkarlığı və ən son texnologiyalardan istifadəni özündə cəmləşdirən öyrənməyə yeni yanaşmadır.

Innovativ təlimin aktuallığı şagird mərkəzli təlimdən istifadə etməklə yanaşı, şagirdin yaradıcı potensialının üzə çıxarılması üçün şərait axtarışındadır.

Innovativ təlimin əsas məqsədləri bunlardır:

- şagirdlərin intellektual, kommunikativ, linqvistik və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı;
- şagirdlərin şəxsi keyfiyyətlərinin formalaşması;
- təhsil və idrak fəaliyyətinə təsir edən bacarıqların inkişafı və məhsuldar yaradıcılıq səviyyəsinə keçid;
- şagirdlərin əsas kompetensiyalarının formalaşdırılması.

Bu məqsədlər həm də innovativ təlimin vəzifələrini müəyyənləşdirir ki, onlar aşağıdakı kimi göstərilir:

- təhsil prosesinin optimallaşdırılması;
- şagird və müəllim arasında əməkdaşlıq mühitinin yaradılması;
- öyrənmə üçün uzunmüddətli müsbət motivasiyanın inkişafı;
- materialın diqqətlə seçilməsi və onun təqdim edilməsi üsulları.

Innovativ təlimin əsaslandığı texnologiyalar bunlardır: inkişaf təhsili; problemlə öyrənmə; tənqidi təfəkkürün inkişafı; "Layihələr metodu" texnologiyası, öyrənməyə differensial yanaşma; sinifdə uğur situasiyasının yaradılması; informasiya texnologiyaları.

Bu texnologiyaların dərstdə istifadəsi böyük üstünlüklərə malikdir. Tədris prosesi şagirdlər üçün maraqlı olur ki, bu da şagirdlərin fəallığını artırır, qarşılıqlı əlaqə və axtarış prosesində müstəqil bilik əldə etmək bacarıqlarını inkişaf etdirir. Əldə olunan biliyin keyfiyyəti və gücü artır. Tədqiqat bacarıqları və vərdisləri inkişaf etdirilir, şagirdlərin analitik qabiliyyətləri formalaşır. Təlim prosesi ilə paralel olaraq kommunikativ keyfiyyətlərin inkişafı və şəxsiyyətin liderlik keyfiyyətlərinin formalaşması baş verir.

Azərbaycan dilinin tədrisində innovativ texnologiyalardan istifadə edərkən aşağıdakı üsullar uğurla tətbiq olunur: assosiativ sıra; istinad xülasəsi; beyin hücumu; qrup müzakirəsi; sinkveyn; esse; əsas şərtlər; qarışıq məntiqi zəncirlər; didaktik oyunlar; linqvistik xəritələr; linqvistik tapşırıqlar; mətn araşdırması; testlərlə işləmək; axtarış tapşırıqları; ev tapşırığının qeyri-ənənəvi formaları. Onlardan bəzilərinə nəzər salaq.

Esse tənqid və publisistikanın janrıdır, istənilən ədəbi, fəlsəfi, estetik, əxlaqi və sosial problemin sərbəst şərhidir. İnşa Qərb pedaqogikasında çox

yayılmış yazılı iş janrıdır. Ondan kiçik bir yazılı tapşırıq kimi, adətən, biliklərin beyində əks etdirmə (refleksiya) mərhələsində istifadə etmək məqsədəuyğundur. Uşaqlar, bir qayda olaraq, bir çox suallara öz baxışlarına malikdirlər və yaşa bağlı psixoloji xüsusiyyətlərə görə həmişə təmkin göstərə bilmirlər, buna görə də dərstdə daha hazırlıqlı şagirdlər öz fikirlərini ifadə edəndə çətin vəziyyət yaranır. Bu da fərziyyələr, konsentrasiya olmaq üçün istirahət vaxtı verməməklə bağlıdır. Məhz o zaman esse vacibdir: hər kəs müzakirə olunan məsələni təhlil edə, düşünə, müstəqil seçim edə bilər.

Sərbəst yazının əsas qaydası dayanmamaq, təkrar oxumamaq, düzəliş etməməkdir. Şagirdlərə öyrəndikləri mövzu ilə bağlı biliklərini ümumiləşdirməyə kömək etmək üçün adətən dərsin sonunda 5 dəqiqəlik inşadan istifadə olunur. Müəllim üçün bu, əks-əlaqə yaratmaq imkanındır. Buna görə şagirdlərə iki mərhələ təklif edə bilərlər:

- 1) yeni mövzu ilə bağlı öyrəndiklərini yazır;
- 2) şagirdə heç vaxt cavab almadıqları bir sual vermək.

Mətnlə işləyərkən şagirdlərin mətndə problem tapmaqları xüsusilə çətinidir (bir qayda olaraq, onlardan bir neçəsi var). İnteraktiv təlim metodu klasterləşmə buna kömək edəcəkdir.

Klaster materialın qrafik təşkili üsuludur ki, bu da müəyyən bir mövzuya daxil olduqda baş verən düşüncə proseslərini vizuallaşdırmağa imkan verir. Klaster qeyri-xətti düşüncə formasının əksidir. Bəzən bu üsul "vizual beyin fırtınası" adlanır.

Hərəkətlərin ardıcılığı məntiqi və sadədir:

- boş vərəqin (və ya lövhənin) ortasına mövzunun, ideyanın "ürəyi" olan açar sözü yazın;
- ətrafında bu mövzuya uyğun ideyaları, faktları, təsvirləri ifadə edən söz və ya cümlələr yazın ("planet və onun peykləri" modeli);
- yazarkən qarşıya çıxan sözlər əsas anlayışla düz xətlərlə bağlanır. "Peyklərin" hər birinin yeni "peykləri" var, yeni məntiqi əlaqələr qurulur.

Nəticədə bizim fikirlərimizi qrafik şəkildə əks etdirən, bu mövzunun informasiya sahəsini müəyyən edən struktur alınır. V sinifdə Azərbaycan dili dərslərində ortaya çıxan klaster nümunəsini verəcəyəm. Dərslərin mövzusu: "İsim nitq hissəsi kimi". Şagirdlərə isim haqqında bildiklərini xatırlamağa dəvət olunur (söylənilmiş fikirləri müəllim lövhədə qeyd edir). Şagirdlər dəftərlərində aldıqları məlumatları klasterlər şəklində tərtib edirlər. Klasterlər sistemi həddindən artıq məlumatı əhatə etməyə imkan verir.

Son illərdə sinkveyndən Azərbaycan dili dərslərinin refleksiya mərhələsində tənqidi təfəkkürün inkişafı üçün bir texnika kimi tez-tez istifadə olunur. Sinkveyn dərslərin müxtəlif mərhələlərində istifadə oluna bilər.

də: təkrarlama mərhələsində və əldə edilmiş biliklərin yenilənməsi və materialın sistemləşdirilməsinin qısa mesajı; düşüncə mərhələsində - yeni anlayışlar üzərində düşünülmüş iş; refleksiya mərhələsində düşünülmüş materialın yaradıcı ifadə vasitəsidir.

İdrak fəaliyyətinin inkişafına qeyri-ənənəvi dərslər də kömək edir ki, bu da şagirdin fənnə və ümumilikdə öyrənməyə marağını artırmağa bilər.

Qeyri-standart dərslərin bir neçə təsnifatı və onların da bir çox növləri var: dərslər-seminar, dərslər-söhbət, dərslər mühazirə, dərslər-ekskursiya, dərslər-araşdırma, dərslər-oyun, dərslər-ŞHK (Şəhər və hərəkatlaar klubu) dərslər-mühafizə, layihə, dərslər-debat, dərslər-konfrans, dərslər-səyahət, dərslər-test və s.

Onların demək olar ki, hamısı problemli suallar verməyə və problemli vəziyyətlər yaratmağa, diferensiallaşdırılmış təlim problemlərini həll etməyə, təlim fəaliyyətini aktivləşdirməyə, idrak marağının artırılmasına, tənqidi tənqiddir inkişafına töhfə verməyə imkan verir. Azərbaycan dili və ədəbiyyatının qeyri-ənənəvi dərsləri linqvistik məlumatların sistemli təhlilini təmin edir, linqvistik müşahidəni inkişaf etdirir. Məhz buna görə də yuxarıda sadalanan dərslər növlərinin hamısı müəllimlər tərəfindən öz işlərində məmnuniyyətlə istifadə olunur.

Orta hesabla bir şagirdin beş dərslər ərzində 3-5 dəqiqə danışdığı təxmin edilir. Düşünürəm ki, bu məlumatlar müəllimləri təəccübləndirməyəcək, lakin şübhəsiz ki, onları problem haqqında düşünməyə vadar edəcək. Buna görə də bu gün dərslər-disput, diskussiya mübahisə, müzakirələr kimi qeyri-standart dərslər aktualdır. Belə bir dərslər hazırlamaqda işin böyük bir hissəsi müəllimin öhdəsinə düşür: mövzu seçmək, problemə yanaşmaq, müzakirə planını tərtib etmək, suallar seçmək və s.

Qeyri-ənənəvi dərslərin bütün müxtəlifliyi və effektivliyi ilə, bir sıra səbəblərə görə onlardan istifadə etmək çox vaxt mümkün deyil. Ancaq, həqiqətən, hər dərslərin özünəməxsus "ləzzəti" ilə xüsusi olması vacibdir. Buna görə də, ənənəvi dərslərin qeyri-standart, yaradıcı elementlərinə müraciət edə bilərsiniz. Bu, ləksik diktə və ya krossvord diktəsi, dərslərdə tapmacalar hazırlamaq və şərh edilmiş məktub ola bilər.

Digər təsirli vasitə isə Azərbaycan dili dərslərində maraqlı oyada bilən didaktik oyunlardır. Oyunun məqsədi biliyə, elmə, kitaba, təlimə maraqlı oymaqdır. Öyrənməklə yanaşı, uşağın inkişafında mühüm yer tutur. Şagirdləri didaktik oyun situasiyasına daxil etdikdə təlim fəaliyyətinə maraqlı kəskin şəkildə artır, öyrənilən material onlar üçün daha əlçatan olur, onların iş qabiliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə artır. Əyləncəli didaktik oyunların mühüm rolu həm də ondan ibarətdir ki, onlar uşaqlarda stressi

aradan qaldırmağa, dərs zamanı müsbət emosional əhval-ruhiyyə yaratmağa kömək edir.

Azərbaycan dili dərslərində çox sayda didaktik-linqvistik oyunlardan istifadə olunur: bu, məlumatı sintez etmək və qavramaq bacarığını aşılayan "Artıqları çıxart", "Məni tanı", "Virtual məlumat masası" və digər növ tapşırıqlardır. Əsas odur ki, uşaqların dərstdə darıxmağa vaxtları olmasın ki, onlar işləmək, oxumaq və əslində bunun üçün, bir qayda olaraq, qeyri-standart dərslərdən alınan uğurlu vəziyyəti istəsinlər. dərslər və ya dərs elementləri və bu cür dərslərdə uşaqların öyrədilməsinin müstəqilliyi və yalnız yaradıcılıq dərslərində tərbiyə olunan Azərbaycan dilinə yaradıcı münasibət bəsləsinlər.

Ev tapşırığının qeyri-ənənəvi formaları da şagirdin yaradıcılıq potensialının üzə çıxarılması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir ki, bunlar bir tərəfdən dərstdə əldə edilmiş bilik, bacarıq və vərdişləri formalaşdırmaq, digər tərəfdən isə dərstdə əldə edilmiş bilik, bacarıq və vərdişləri möhkəmləndirmək məqsədi daşıyır.

Ev tapşırıqlarının növləri: yaradıcı iş; mətnin linqvistik tədqiqi; lüğət üzrə imlaların hazırlanması; mövzu üzrə test üçün sorğu vərəqəsinin tərtib edilməsi; xülasənin, istinad cədvəllərinin tərtib edilməsi; təqdimatlar; yaddaşa əsasən məktub.

Belə ev tapşırığı öyrənmədə monotonluqdan, gündəlikdən qaçmağa kömək edir. Şagird özünü həm müəllif, həm illüstrator rolunda hiss edə bilir. Qeyri-adi tapşırıqlar təfəkkürü aktivləşdirir, uşağı ümumiləşdirməyə, mövzu ilə bağlı materialı sistemləşdirməyə məcbur edir.

İstənilən dərsin ağırlı nöqtəsi şagirdin subyektiv mövqeyi maksimum reallaşdıqda dərstdə müəllimlə şagird arasında qarşılıqlı əlaqənin belə formalarının axtarışdır. Şagirdlər fəaliyyət göstərmək, dərsin gedişində fəal iştirak etmək, səhv etmək və səhvlərin səbəblərini axtarmaq, sualları formalaşdırmaq və sadəcə onlara cavab verməklə maraqlanmır, yəni, sinifdə fəal kommunikativ mövqe tutmaq istəyirlər. Müəllimin vəzifəsi şagirdə dərstdə öz rolunu görməyə kömək etmək, şagirdin öyrənmə fəaliyyətini yaradıcı müstəviyə çevirməkdir.

Dərsin müxtəlif mərhələlərində yeni texnologiyalardan istifadənin onun səmərəli, məhsuldar olmasına kömək etdiyini, şagirdlər üçün bilik əldə etmə prosesinin maraqlı və məhsuldar olmasını sübut etməyin mənası yoxdur.

Müasir dərstdən danışarkən informasiya-kommunikasiya texnologiyalarını unutmamaq olmaz. İKT-dən istifadə başqa bir dünyaya qərqlənməyə, onu öz gözlərimizlə görməyə imkan verir. Kompüterin köməyi ilə təlimin idarə

edilməsi assimilyasiya səmərəliliyinin artmasına, şagirdlərin zehni fəaliyyətinin intensivləşməsinə səbəb olur.

Kompüterin təlim vasitəsi kimi əsas məqsədlərindən biri mükəmməllik dərəcəsi təlimin səmərəliliyini müəyyən edən proqram və pedaqoji vasitələrin köməyi ilə şagirdlərin əməyini təşkil etməkdir.

Kompüterin və kompüter hazırlığı proqramının ənənəvi “müəllim - sinif - şagird” sisteminə daxil edilməsi şagirdin təhsil fəaliyyətinin xarakterini və müəllimin rolunu kökündən dəyişdirir. Kompüterin interaktiv və illüstrasiya imkanları təhsil prosesinin motivasiya sahəsinə və onun fəaliyyət strukturuna əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Informasiya texnologiyaları təhsil məlumatlarının təqdim edilməsi imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir. Təqdimatlarda rəngin, qrafikanın, səs, bütün müasir video avadanlıqların istifadəsi fəaliyyətin real mühitini yenidən yaratmağa imkan verir. Kompüter şagirdlərin öyrənmə motivasiyasını əhəmiyyətli dərəcədə artırmaqla, İKT şagirdləri təlim prosesinə cəlb edir, onların qabiliyyətlərinin ən geniş şəkildə üzə çıxarılmasına töhfə verir, zehni fəaliyyəti artırır.

Sınıfdə kompüter və multimedia vasitələrinin istifadəsi, ilk növbədə, Azərbaycan dili fənn kurikulumunda yazılmış xüsusi praktiki məsələləri həll etməyə imkan verir. Belə ki, güclü orfoqrafiya və durğu işarələri bacarıqlarının formalaşdırılmasına, lüğətin zənginləşdirilməsinə, ədəbi dilin normalarına yiyələnməkdə, linqvistik terminləri mənimsəməkdə, ümumi təhsil bacarıq və vərdislərinin formalaşdırılmasına yardım edir.

İkincisi, məktəb kursu üzrə fundamental bilikləri formalaşdırmaq, şagirdlərin biliklərini korreksiya etmək və nəzərə almaq üçün şagirdlərin müstəqil işini təşkil edərkən kompüter dəstəkli təlim və sınaqdan istifadə olunur, bilik və biliksizliyi tez və daha obyektiv aşkar etmək bacarığını nəzərdə tutur. Tədris prosesinin təşkilinin bu üsulu müasir informasiya emalı sistemində daha rahatdır və qiymətləndirmək asandır.

Üçüncüsü, informasiya texnologiyalarından istifadə şagirdlərin əsas kompetensiyalarının formalaşmasına imkan verir. Bu problemlərin həllinə kömək edin, tədris üzrə bir çox kompüter proqramları hazırda yaradılmışdır. Onlar şagirdlərin fənnə marağını, şagirdlərin biliyinin tərəqqisini və keyfiyyətini artırmağa, vaxta qənaət etməyə, təkcə sınıfdə deyil, evdə də müstəqil təhsil almasına imkan verir, eyni zamanda müəllimə də öz biliklərini təkmilləşdirməyə kömək edir.

Nəticə

Bu gün elə bir müəllim yoxdur ki, onun şagirdlərlə ünsiyyətinin həyəcanlı, maraqlı, emosional, ən əsası isə şagirdlərin öz dünyagörüşünə və

münasibətinə çevirə biləcəyi qiymətli qazanc olmasını xəyal etməsin. Azərbaycan dili dərslərində müasir texnologiyalardan istifadə şagirdlərə sözü hiss etməyi və onun haqqında düşünməyi, onda əsl mənə axtarmağı, dilin bütün “kütləsinə” heyran olmağı, özünü yaradıcılıqda ifadə etməyi öyrətməyə kömək edir. O, həm də şagird şəxsiyyətini formalaşdırır, savadlı, əxlaqlı, əməkdaşlığa qadir, hərəkətliliyi, dinamikliyi, konstruktivliyi ilə seçilən şəxsiyyətin yetişməsinə kömək edir.

Bununla belə, müasir təhsil texnologiyalarından istifadə zamanı mütənəsibliyə, bərabərliyə xüsusi diqqət yetirilməlidir ki, həddindən artıq yükləmə, ağırlaşma olmasın.

Ədəbiyyat

1. Abbasov Ə. Kurikulum Mərkəzi : qısa tarixi xülasə // “Azərbaycan müəllimi” qəzeti 2016, 6 may, s 28-29
2. Azərbaycan Respublikası Ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulum) (V-XI siniflər). Bakı, 2013, 135s
3. Bayramov Z. Kurikulum islahatı və müasir dərs // “Azərbaycan müəllimi” qəzeti. 2010, 30 aprel, s. 21
4. Bəşirov V. Təhsildə yeni təlim texnologiyaları // “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 2010, 15 oktyabr, s. 25
5. Mərdanov M. Ümumtəhsil məktəblərində yeni kurikulumlarla tədrisin başlanması mühüm məsələdir // “ Kurikulum” 2008, № 3, s5-6
6. Mustafa K. Təhsilin yeni inkişaf istiqamətləri // “Respublika qəzeti”, 2008, 21 noyabr, s.6.

İngilis dilinin lüğət tərkibində alınma sözlər

Səkinəxanım Vəliyeva dosent
ADPU, Xarici Dillər Mərkəzi
e-mail- veliyevasekine56@gmail.com
orcid- 0000-0002-6954-9136

Xülasə

Məqalə ingilis dilinin lüğət tərkibindəki alınma sözlərə həsr edilmişdir. Alınma sözlərin tarixi göstərir ki, ingilis xalqının həmişə digər xarici ölkələrlə mədəni, siyasi və iqtisadi əlaqələri olmuşdur. Bu da dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Alınma sözlər dilin lüğət tərkibinə həm yazılı, həm də şifahi formada keçmişdir.

Alınma sözlər dilin lüğət tərkibində müəyyən faiz təşkil edir. Onlar mənbə və mənşəcə müxtəlifdir. Alınma sözlər bütün dillərin leksikasında var. Lakin bütün dillərdə onların kəmiyyəti və köçmə tarixi eyni deyildir. Bu sözlər dillərin bəzində çox, digərində isə azdır. Bunu müəyyən tarixi amillərlə, zaman və məkanla, əlaqə və münasibətin dərəcəsi ilə əlaqələndirmək olar.

Açar sözlər: təhsil, lüğət tərkibi, dövrlər, əlaqələr, alınma sözlər

Borrowed words in the English dictionary

Sakinakhanum Valiyeva
PhD on Philology.
ASPU, Foreign Languages Center
e-mail- veliyevasekine56@gmail.com
orcid- 0000-0002-6954-9136

Summary

The article is devoted to borrowed words in the English vocabulary. The history of loanwords shows that the English people have always had cultural, political and economic relations with other foreign countries. This has led to the enrichment of the vocabulary of the language. Borrowed words have entered the vocabulary of the language both in written and spoken form.

Borrowed words make up a certain percentage of the vocabulary of the language. They vary in source and origin. Borrowing words are in the lexicon of all languages. However, their quantity and migration history are not the same in all languages. These words are many in some languages and

few in others. This can be attributed to certain historical factors, time and place, and the degree of contact and relationship.

Key words: education, vocabulary composition, periods, relations, borrowed words

Заимствованные слова в английском словаре

Дос. Сакинаханум Валиева

АГПУ,

Центр Иностранных Языков

e-mail- veliyevasekine56@gmail.com

orcid- 0000-0002-6954-9136

Резюме

Статья посвящена заимствованным словам в английской лексике. История заимствований показывает, что у англичан всегда были культурные, политические и экономические отношения с другими зарубежными странами. Это привело к обогащению словарного запаса языка. Заимствованные слова вошли в словарный запас языка как в письменной, так и в устной форме.

Заимствованные слова составляют определенный процент словарного запаса языка. Они различаются по источнику и происхождению. Заимствованные слова есть в лексиконе всех языков. Однако их количество и история миграции не одинаковы для всех языков. Этих слов много в одних языках и мало в других. Это можно объяснить определенными историческими факторами, временем и местом, а также степенью контакта и родства.

Ключевые слова: образование, словарный состав, периоды, отношения, заимствованные слова.

Aktuallıq. Məlumdur ki, ingilis dili dünya dilləri içərisində zəngin lüğət ehtiyatı olan dillərdən biridir. Xalqın iqtisadi – siyasi və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər, yeni istehsal üsulları, yeni texniki tərəqqi elmi nailiyyətlər, kənd təsərrüfatındakı əsaslı dönüş, ictimai quruluşun dəyişməsi, elm, mədəniyyət, ticarət, ədəbiyyatın inkişafı, dövlətin yaranması və s. bu kimi hadisələr ingilis dilinin lüğət tərkibinə təsir edərək, onun daha da zənginləşməsinə səbəb olmuşdur (5, 83).

Metod. Məqalədə təsviri, müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Annotasiya. Xalqın həyatının inkişafında baş verən dəyişikliklər öz əksini, ilk növbədə dilin lüğət tərkibində tapır. Qeyd etmək lazımdır ki,

dilin lüğət tərkibinin inkişafı prosesi xalqın tarixi inkişafı ilə vəhdət təşkil edir. Xalqın tarixini izləmədən lüğət tərkibindəki inkişaf meyllərini aşkar etmək mümkün deyildir (2, 135). Bu dil nəsildən-nəslə keçərək öz daxili inkişaf qanunlarına əsasən dəyişmiş və təkmilləşmişdir.

Giriş. İngilis dilinin leksikasındakı alınma sözləri araşdırarkən onların nə vaxt, hansı tarixi hadisə ilə əlaqədar olmasına, başqa dillərdən hansı sözlərin (məişət, hərbi, siyasi, elmi və s.) və onların hansı yollarla alınmasına, hansı xarici əlamətlərlə daxil olmasına, həmin sözlərin müxtəlif mənbəli olduğuna fikir verilməlidir.

İngilis dilinin leksikasında həm qonşu, həm də qonşu olmayan xalqların, qohum və qohum olmayan dillərin sözləri vardır. Bu sözlər dilə müəyyən amillərlə əlaqədar olaraq gəlmişdir.

Bir dildən digərinə müxtəlif ünsürlərin: söz, morfem, səsin keçməsi alınma adlanır.

Sözlər başqa dillərdən şifahi və ya yazılı nitq vasitəsilə alınır. Şifahi yolla alınan sözlər nisbətən tez mənimsənilir. Onlar alan dilin quruluşuna tez uyğunlaşır, onun qanunlarına tabe olur: mənası bəzən dəyişir, fonetik və qrammatik cəhətdən əsaslı dəyişir. Yazılı nitq vasitəsilə alınan sözlər həmin dildə tədricən dərk edilir, dilin qrammatik quruluşuna uyğunlaşdırılır, dəyişdirilir. Bu yolla alınan sözlər həmin dildə uzunömürlü olur, möhkəmlənir və onun leksikasını zənginləşdirir.

Bəzən eyni mənanı, eyni məfhumu həm danışiq, həm də yazılı yolla alınan sözlərlə ifadə etmək mümkündür. Danışıq nitqi ilə əlaqədar alınan sözlər yazılı şəkildə alınan sözlərə nisbətən daha çox işlədilir, çünki danışiq dili vasitəsilə alınan sözlər alan dilin mühitinə daha köklü şəkildə uyğunlaşdırılır: alınan dilin fonetik qanunlarına tabe olur. Danışıq dili əsasında alınmış sözlərin dairəsi genişdir, onlar mədəni həyatdan başqa, adi yaşayışa aid sözləri də əhatə edir.

Dildə müəyyən məfhumu və ya hər hansı əşyanı bildirən söz yoxdursa, alınma söz həmin dilin leksik tərkibinə tez girir və möhkəmlənir.

Mənbəyinə görə alınma sözlər bilavasitə (birbaşa) və bilvasitə (dolayı) olur.

Bilavasitə alınmada sözlər bir dildən digərinə birbaşa, başqa bir dilin vasitəçiliyi olmadan keçir.

Bilvasitə alınmada sözlər bir dildən digərinə birbaşa yox, dolayı, başqa bir dil vasitəsilə keçir.

Müasir ingilis dilinin leksikasında alınma sözlər mühüm yer tutur. Bu sözlər demək olar ki, bütün nitq hissələrinə aiddir. İstər əsas və istərsə də köməkçi nitq hissələrinin hamısına aid alınma sözlər dilin leksikasının

müəyyən faizini təşkil edir. Həmin alınma sözlərin ingilis dilinə daxil olması tarixin müxtəlif dövrlərində müxtəlif kəmiyyətdə olmuşdur.

Qədim ingilis dilinə bir neçə dilin təsiri olmuş və bunun nəticəsində dilə alınma sözlər daxil olmuşdur. Keltlərin nitqində işlənən çoxlu sayda sözlərin Tevtonlar tərəfindən qəbul edilməsi də lüğət tərkibini zəngiləşdirirdi. Lakin Kelt dilinin qədim ingilis dilinə təsiri çox cüzi idi, çünki Keltlər Anglo-Sakson mədəniyyətinə elə bir xüsusi təsir və töhvə edəcək vəziyyətində deyildilər. Latın dilinin ingilis dilinə təsirinə gəldikdə burada vəziyyət tamamilə başqa idi, çünki bu məğlub xalqın deyil, yüksək mədəniyyətə malik adamların dili idi. Alınma sözlər ticarət, müharibə, ev, ev əşyaları, geyim adları, eyni zamanda coğrafi adlardan ibarət idi. Xristianlığın İngiltərəyə gəlməsi ilə əlaqədar dinlə bağlı sözlər çoxluq təşkil edirdi. Bundan əlavə, təhsillə bağlı, ağac, bitki, heyvan adları bildirən, tibbi anlayışlara aid külli miqdarda söz latın dilindən alınmışdı.

İngilis dilində Skandinav dilindən alınmış sözlər də az deyildir. VIII əsrin sonunda İngiltərəyə skandinavların hücumları başlandı və təxminən, XI əsrin əvvəlinə qədər üç mərhələdə davam edən bu hücumların nəticəsində Skandinav dili ingilis dilinə həm qrammatik, həm fonetik, həm də leksik cəhətdən çox təsir etmişdir. İngiltərədə təxminən 1400 yer adı Skandinav mənşəlidir. Bundan əlavə çox miqdarda müxtəlif nitq hissələrinə aid sözlər də o dövrdə ingilis dilinə daxil olmuşdur.

İngilis dilində ən çox alınma sözlər XI əsrdə Norman işğalının nəticəsidir. Olduqca çox olan bu sözlər ingilis dili lüğət tərkibinin əsas hissələrindən biridir. Norman işğalı dövründə ingilis dilində danışanlar fransız sözləri işlətməyə başladılar və bu da fransız sözlərinin ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olub onun genişlənməsinə, yeni sözlərin yaranmasına səbəb oldu.

Fransız, Latın, Skandinav dillərindən alınmış sözlərlə yanaşı çoxlu sayda italyan sözləri də ingilis dilində mövcuddur və bunların çoxu ingilis dilinə yuxarıda qeyd etdiyimiz dolay yolla, yəni fransız dili vasitəsilə daxil olub. İlk dövrlərdə daxil olan bəzi sözlər ticarət və hərbi aid olsa da, əksər sözlər incəsənət, musiqi və ədəbiyyata bağlı idi, bu isə onun nəticəsi idi ki, İtaliya İntibah dövrünün doğulduğu məkan idi.

İngiltərənin XVI və XVII əsrlərdə İspaniya ilə hərbi, ticarət və siyasət sahələrində olan əlaqələri ispan sözlərinin ingilis dilinə daxil olmasına səbəb oldu. Bundan əlavə, alman, rus, ərəb və s. dillərdən alınmış sözlər də müasir ingilis dilində işlənir.

Belə qənaətə gəlmək olar ki, alınma sözlər müəyyən zəruriyyət nəticəsində mədəni, ictimai, iqtisadi və s. tələbatla əlaqədar alınan sözlərdir.

Bunların ömrü uzun olur, çünki onlar həmin dilin qayda-qanunlarına uyğunlaşaraq möhkəmlənir. Amma sözlər əsaslandırılaraq alındığı üçün həmin dildə mənbə rolunu oynayan, onun leksikasının inkişafına və zənginləşməsinə müsbət təsir edən bir amil kimi özünü göstərir.

Nəticə.Bütün bunlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, dilin lüğət tərkibinə yeni söz və ifadələrin daxil olması, sözlərin yeni məna kəsb etməsi və s. dil hadisələri ingilis xalqının tarixi izlərini lüğət tərkibində həkk etmiş və möhkəmləndirmişdir. Alınma sözlər dilin orijinallığına, müstəqilliyinə əngəl törətməmiş, əksinə onun inkişafına və zənginləşməsinə səbəb olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006
2. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı: Maarif, 1999, 308 s.
3. Məmmədova N.M. Country Study. Bakı: BDU, 1993, 143 s.
4. Nağıyeva N.M., Cənizadə S.S., Popova P.V., Barsuk R.Y.. English, Bakı: Maarif, 1971
5. Ильиш Б.А. История английского языка. М.: Наука, 1968, 316 s.
6. Расторгуева Т.А., Жданова И.Ф. History of the English language. М.: Высшая школа, 1972, 175 s.

Alman dilinin tədrisində yeni strategiyaların tətbiqi

Aygün İdris qızı İsmayilova
ADPU, Xarici Dillər Mərkəzinin dosenti, p.ü.f.d.
aygunismayilova2015@outlook.com

Orcid kod: 0000-0003-1214-600X

Xülasə

Müasir dövrdə xarici dillərin öyrənilməsinə verilən önəm hamıya məlumdur. Həmin dillərdən biri də alman dilidir. Dünyada 15 milyondan çox insan alman dilini öyrənir ki, bunlardan 90%-i tələbələr 10%-i isə böyüklərdir. Ölkəmizdə də ali və orta təhsil ocaqlarında xarici dilin tədrisinə böyük önəm verilir. Başqa xarici dillərlə yanaşı alman dilinin tədris olunması da ölkəmizdə bu dilə tələbatın yüksək olduğuna sübutdur. Çünki, ölkəmizin Almaniya ilə hərtərəfli əlaqələri bu dilə olan tələbatı daha da artırır. Bu baxımdan, gənclər bu münasibətdən bəhrələnərək alman dilinin öyrənilməsinə daha çox həvəs göstərirlər. Çünki, Almaniya-Azərbaycan arasında müştərək müqavilələr təhsil sahəsində də öz müsbət nəticəsini göstərmişdir.

İndi, respublikamızda gənclərə də Almaniya təhsillərini davam etdirməyə, təcrübələr keçməyə imkan yaradılmışdır. Bu da gəncləri gələcəyə ümidlə baxmağa ruhlandırır. Belə ki, xarici dil kimi, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində də müasir tədris metodlarına əsaslanaraq alman dili tədris olunur. Bu baxımdan, yeni tədris strategiyaları və metodlarını tətbiq etməklə müsbət akademik nəticələr əldə edir və real problemləri həll edə bilirik.

Açar sözlər: innovative metod, təhsil, xarici dil, Almaniya, tədris strategiyası

Application of new strategies in teaching the German language

Aygun Idris gizi Ismayilova
ADPU, Foreign Languages Center
associate professor, Ph.D.
aygunismayilova2015@outlook.com
Orchid code: 0000-0003-1214-600X

Summary

The importance of learning foreign languages in modern times is known to everyone. One of those languages is German. More than 15 million people study German in the world, of which 90% are students and 10% are adults. In our country, foreign language teaching is also given great

importance in higher and secondary educational institutions. Teaching German along with other foreign languages is a proof of the high demand for this language in our country. Because our country's comprehensive relations with Germany have increased the demand for this language even more. In this regard, young people take advantage of this attitude and are more interested in learning the German language. Because joint agreements between Germany and Azerbaijan have shown their positive results in the field of education. Now, young people in our republic have the opportunity to continue their studies and experience in Germany. This inspires young people to look forward to the future. So, as a foreign language, the German language is taught at the Azerbaijan State Pedagogical University based on modern teaching methods. In this regard, by applying new teaching strategies and methods, we achieve positive academic results and solve real problems.

Key words: innovative method, education, foreign language, Germany, teaching strategy

Применение новых стратегий в обучении немецкому языку

Айгюн Идрис кызы Исмаилова
АДПУ, Центр иностранных языков, доцент, к.ф.н
aygunismayilova2015@outlook.com
Orcid kod: 0000-
0003-1214-600X

Резюме

Важность изучения иностранных языков в наше время известна каждому. Одним из таких языков является немецкий. В мире немецкий язык изучают более 15 миллионов человек, из них 90% студенты и 10% взрослые. В нашей стране преподаванию иностранных языков также придается большое значение в высших и средних учебных заведениях. Преподавание немецкого наряду с другими иностранными языками является доказательством высокого спроса на этот язык в нашей стране. Потому что обширные отношения нашей страны с Германией еще больше повысили спрос на этот язык. В связи с этим молодые люди пользуются таким отношением и больше заинтересованы в изучении немецкого языка. Потому что совместные соглашения между Германией и Азербайджаном показали свои положительные результаты в сфере образования. Теперь у молодежи нашей республики появилась возможность продолжить

обучение и опыт в Германии. Это вдохновляет молодых людей смотреть в будущее. Так, немецкий язык как иностранный преподается в Азербайджанском государственном педагогическом университете на основе современных методов обучения. В связи с этим, применяя новые стратегии и методы обучения, мы добиваемся положительных академических результатов и решаем реальные проблемы.

Ключевые слова: инновационный метод, обучение, иностранный язык, Германия, стратегия обучения.

Aktuallıq. Xarici dil kimi alman dilini tədris edərkən əsas vəzifə tələbələrə öz fikirlərini və hisslərini xarici dildə aydın və sərbəst ifadə etməyi öyrətməkdir. Xarici dilin öyrədilməsində bir neçə faktor mühüm əhəmiyyət kəsb edir: dil mühiti, motiv, tədrisin məzmunu, müəllim hazırlığı və s. Yeni tətbiq olunan kurikulumlarda xarici dillərin tədrisində bütün bunların vəhdət halında götürülməsi bir tələb, standart kimi qoyulmuşdur. Ünsiyyət, duyğu, fikirlərin izahı, dünya ilə inteqrasiya, mədəni əlaqələr kimi proseslərdə dil mühüm yer tutur. İnsanın hərtərəfli inkişafı, mürəkkəb problemləri həll etmə bacarığı, elmi düşünmək, fərqli dəyərlərə sahib olmaq, geniş dünyagörüşü kimi xüsusiyyətlər dildən təsirlənir. Bu onu göstərir ki, dil bacarıqları ömür boyu inkişaf etdirilməlidir. Məhz bu xüsusiyyətlər mövzunu aktuallaşdırır.

Annotasiya. Alman dilinin tədrisi zamanı innovativ tədris metodları dərsləklərdən kənar öyrənməyə imkan yaradır. İnternetin asanlıqla əlçatan olması ilə gənclər artıq dərsləklərdən kənarda bilik axtarmağa başlamışdır. Alman dili dərslərində innovativ metodlar tələbələri innovativ düşünməyə sövq edir. İnnovativ metodlar sayəsində daha yenilikçi və üstün olmaq üçün, tapşırılan istənilən tapşırıqda tələbələr yeni ideyalar yaratmağa meyilli olurlar. Bu baxımdan, məqalədə müasir dövrdə xarici dillərin öyrənilməsinə verilən önəmdən, innovativ tədris metodlarından istifadənin vacibliyindən, xarici dil təlimində müasir tədris strategiyalarının tətbiqindən bəhs olunur.

Metod. Məqalədə nəzəri, müqayisəli, müşahidə metodları tətbiq edilmişdir.

Giriş: Alman dilinin tədrisi zamanı innovativ tədris metodları dərsləklərdən kənar öyrənməyə imkan yaradır. İnternetin asanlıqla əlçatan olması ilə gənclər artıq dərsləklərdən kənarda bilik axtarmağa başlamışdır. Alman dili dərslərində innovativ metodlar tələbələri innovativ düşünməyə sövq edir. İnnovativ metodlar sayəsində daha yenilikçi və üstün olmaq üçün, tapşırılan istənilən tapşırıqda tələbələr yeni ideyalar yaratmağa

meyilli olurlar. Ümumiyyətlə, tələbələr nəyisə niyə öyrənməli olduqlarını başa düşdükdə, nəinki daha əvvəl müəllimlərinin öyrətdiklərini mənimsəyir, həm də bu, gəncləri yeniliklər öyrənməyə həvəsləndirir. İnnovasiya, öyrənməyi yenidən əyləncəli edir, çünki o, həm müəllimlərə necə daha effektiv öyrətmək barədə yeni ideyalar verir və daha çox tələbəni səmərəli öyrənməyə həvəsləndirir. Müxtəlif innovativ metodlarla öyrənərkən tələbələr məzmunu daha yaxşı başa düşürlər [1].

Xarici dil kimi alman dilini tədris edərkən əsas vəzifə tələbələrə öz fikirlərini və hisslərini xarici dildə aydın və sərbəst ifadə etməyi öyrətməkdir. Tədris zamanı müəllimlərin istifadə etdiyi innovativ metodlardan olan rollu oyunlar, xarici dil mühitində informasiyanın qavranılması və ifadə olunması üçün lazımı şərait yaradır. Rol oyunu vasitəsilə uşaqların nitq bacarıqları formalaşır. Süjet məsələsində və ya probleminə şəxsi iştirak hətta utancaq və özünə güvənməyən tələbələrin də açılmasına kömək edir. Təcrübə vasitəsi ilə nitqi daha aydın, inamlı və zəngin olur. Dinləyib anlama öyrənilir. Oyuna müxtəlif tələbələr və müəllimlər cəlb olunduğuna görə, uşaqlar müxtəlif tələffüz və vurğuları düzgün mənimsəməyi öyrənirlər. Yeni sözlər yalnız aktiv istifadə edilməklə daha yaxşı yadda qalır və rol oyunları yeni lüğəti "passiv" vəziyyətdən "aktiv" vəziyyətə gətirməyə kömək edir. Həmçinin öyrənmə prosesi üçün motivasiya artır və uşaqların birlikdə əylənmələrinə imkan yaradır. Rollu oyunlar sayəsində uşaqlar komanda işində və əməkdaşlıqda daha professional olurlar və bir çox qrup problemini həll edə və şəxsiyyətlərarası münasibətləri daha yaxşılaşdırma bilirlər [2].

Tələbənin müstəqil öyrənməsi üçün müəllim sinifdə fasilitator rolunu oynayır. Müəllimin verdiyi materialı sintez etməklə tələbələrin mövzuya aid bilik səviyyələri artır. İnnovativ tədris metodları ilə müzakirə etmək və məlumatları toplamaq üçün tələbələrə təzə mövzular verilir. Bu davamlı proses sayəsində yüksək səviyyəli düşünmə qabiliyyəti inkişaf etdirilir və müqayisə etmək bacarığı təkmilləşir [3].

Həmin toplanan məlumatlar mütamadi təqdimat formasında qrup qarşısında təqdim edilir. Bu prosesdə bütün tələbələr hətta ən passiv və utancaqlar da dərs prosesinə daxil edilir, ənənəvi iş formalarından istifadənin yeni üsulları yaranır. Biz təqdimatlarımızı hazırlayarkən kompüterdən istifadə edirik və bununla yanaşı yeni proqramlarla da işləməyi tələbələrə öyrədirik. Adətən məlumatlarla yaradıcı şəkildə işlənilir ki, bu da mürəkkəb məsələləri daha asan və tez qavramağa kömək edir [4].

Təqdimat hazırlayarkən, tələbənin verəcəyi məlumatları necə izah edə biləcəyi barədə həqiqətən çox düşünülür ki, bu da uşaqların əqli inkişafına

çox yaxşı təsir edir. Materialı öz sözləri ilə yazmaq və sonra ucadan danışmaq onların anlayışlarını ikiqat gücləndirir [5]. Joseph Joubertin dediyi kimi, öyrətmək iki dəfə öyrənməkdir.

Dərsin daha interaktiv keçməsi üçün tələbələr bir -birlərinə suallar verir, qarşılıqlı əlaqələr yaradır və bütün qrup üzvləri buna cəlb edilir. İnnovativ metodlarla gənclər real dünya təcrübələrindən bəhrələnir, Bununla onlar nəzəriyyə ilə tətbiqetməni bir-birindən ayırmağı öyrənirlər. Onlarda çərçivədən kənarda düşünmək qabiliyyətinə sahib olmaq imkanı yaranır. Alman dili dərslərində innovativ tədris metodları tələbələrə dərsləklərdə yazılmış sualların cavablarını tapmaq əvəzinə, öz sürətləri ilə öyrənməyə və problemi həll etmək üçün yeni yollar üzərində düşünməyə kömək edir.

Məlumatı əldə etmək indi daha əlçatandır və bu da tələbələrə öyrəndiklərini daha tez mənimsəməyə kömək edir. Həmçinin, fərdi və ya qrup layihələri həyata keçirərkən onlar vaxtlarını necə idarə etməyi, tapşırıqları prioritetləşdirməyi, ünsiyyət qurmağı, başqaları ilə daha yaxşı işləməyi və s. öyrənirlər. Qiymətlər və imtahanlar hər şeyi dəyə bilər, lakin tələbənin öyrənmə qabiliyyəti və biliyi haqqında hər şeyi deyil. Bu dərslərdə innovativ metodlardan istifadə özünüqiymətləndirməni təkmilləşdirir, şagirdlər müəllimlərinin öyrətdikləri təlim üsulları ilə nə öyrəndiklərini və nəyi əldən verdiklərini anlamaq bilirlər. Hələ bilməli olduqları şeyləri kəşf etməklə, nə üçün müəyyən şeyləri öyrənəcəklərini anlamaq bilirlər. Xarici dili öyrənməklə onlar öz dillərinin əhəmiyyətini də öyrənirlər. Alman dili ana dili kimi çoxları üçün təbii bir məsələdir. Ancaq yalnız yad söz və mənalarla məşğul olanda öz dilimizi tanıya bilərik. Höte bunu çox erkən başa düşmüşdü: "Xarici dilləri bilməyənlər öz dilindən də heç nə bilmirlər",- demişdir. Alman dilinin innovativ metodlarla öyrənilməsi gənclərdə dilə olan marağı artırır, alman mədəniyyəti və tarixi ilə yaxından tanış olmağa, dünya görüşünü daha da artırmağa imkan yaradır.

Ümumiyyətlə, xarici dilin öyrədilməsində bir neçə faktor mühüm əhəmiyyət kəsb edir: dil mühiti, motiv, tədrisin məzmunu, müəllim hazırlığı və s. Yeni tətbiq olunan kurikulumlarda xarici dillərin tədrisində bütün bunların vəhdət halında götürülməsi bir tələb, standart kimi qoyulmuşdur. Hər bir islahatın həyata keçməsi üçün vaxt lazımdır. Mən öz təcrübəmdən dəyə bilərəm ki, xarici dil bütün faktorlar nəzərə alınmaqla kompleks şəkildə tədris olunarsa, uşaqlar bu dildə səlis danışa bilərlər. Dərs monoton, bir metoddan istifadə olunmaqla keçilməməlidir. Uşağın diqqəti az müddətdən sonra yayınır. Uşaqlarda maraq oyatmaq məqsədilə

bir neçə dəqiqədən sonra fəaliyyət növünü dəyişərək digərinə keçmək zəruridir.

Təhsilin məzmununa gəlinə, biz müəllimlər başa düşməliyik ki, xarici dilin öyrədilməsində dərslük bir vasitədir, kitab yeganə bilik mənbəyi deyil, vasitələrdən biridir. Dərslük üzərində işləməklə sinfin səviyyəsinə, uşaqların qabiliyyətinə, mövzuya uyğun dəyişikliklər edilməlidir.

Mənim fikrimcə, qrupda uşaqların səviyyəsinə görə bir neçə qrupa bölməsi xarici dilin tədrisində ən mühüm amildir. Çünki, qruplar səviyyələrə görə bölünə dilöyrənmə də o qədər effektiv olar.

Xarici dillərin tədrisinin kommunikativ məqsədi gənclərin şəxsiyyət kimi formalaşmasını əsas götürür. Bu faktor isə həm müəllim, həm də dərslük və dərs vəsaitləri faktoru ilə sıx bağlıdır. Bizim işdə ən vacib məsələ tədris olunan xarici dilə uşaqların böyük marağının yaradılmasıdır. Bu məsələ də əsasən praktik dərslərdə həll edilir. Xarici dilə marağı artırmaq üçün tələbələrə daha asan, onlara yaxın olan mövzularda söhbətlərin aparılması təqdirəlayiqdir. Bu tip ünsiyyət nə qədər mütəmadi olsa, dərs bir o qədər də effektiv olar.

Nəticə: Kommunikativ təlimin həyata keçirilməsində uşaqların şifahi şəkildə eşitdiyini və oxuduğunu başa düşmələri, öz fikrini şifahi və yazılı ifadə edə bilmələri, tələbə və müəllim arasında danışiq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, tələbənin verilən dil və nitq materialları üzərində iş apara bilmələri, onları dəyişdirmək, başqa şəkildə ifadə etmək, dil materiallarının məzmununun necə şərh edilməsi, şəkillər üzrə müsahibə, ekskursiyalar, filmlərin müzakirəsi, bədii əsərlərin təhlili, oyunlar və s. dil vərdişləri əsas rol oynayır. Bu zaman nitq mədəniyyəti problemlərini: nitqin səlis qurulması, dil vahidlərinin məqsədyönlü, dəqiq, ahəngdar, aydın, məzmunlu və lakonik ifadə edilməsi və digər bu kimi məsələlərə də fikir verilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. <https://ied.eu/blog/education-blog/the-impact-of-innovation-in-education/> Emily Johnson Təbəşir lövhə
2. <https://skyteach.ru/2021/03/22/role-ve-igry-na-urokax-anglijskogo/> Элизабет Мунтян
3. <https://corp.kultura.com/blog/innovative-teaching-strategies/> Sam Thompson Jogsaw
4. <https://infourok.ru/esse-minusi-i-plyusi-ispolzovaniya-prezentatsiy-na-uroke-819835.html> Kariç Mariya Viktorovna
5. <https://medium.com/pear-deck/3-benefits-of-letting-students-present-72353c4f6260>

La didactique des langues étrangères

Aygün Qocayeva
ADPU, Filologiya fakültəsi,
Xarici Dillər Mərkəzi, baş müəllim
aygün.qocayeva31@mail.ru
ORCID ID:0000-0002-
6776-473X

Xarici dillərin didaktikası

Xülasə

Xarici dillər hazırda hansı sahəyə uyğundur? Dil didaktikasının tədqiqat obyektı nədir? Üz-üzə, yarı avtonom və avtonom iş zamanı tədris/təlim proseslərində müəllim və tələbələrin rolları, üslubları və strategiyaları hansılardır? Bundan sonra dil müəllimi artıq bütün biliklərin sahibi və paylayıcısı deyil öyrənmənin “məsləhətçisi və təşkilatçısı”na çevrilir. Bu yeni rollar ənənəvi rollardan daha tələbkardır. Çünki multimedia sənədlərinin semiologiyasında onlar yaxşı səviyyədə təlim və çoxlu hazırlıq vaxtı tələb edir, çünki tələbələr üçün yerinə yetirilməli maraqlı tapşırıqlar tapmaq lazımdır. Bu yeni rolların mənşəyi son illərin ən mühüm inkişafı ilə bağlıdır.

Açar sözlər: xarici dillərin tədrisi; tədris/öyrənmə üslubları, strategiyaları, rolları; öyrənməyi öyrənin

Didactics of foreign languages

Senior lecturer:Aygün Qojayeva
ASPU, Faculty of Philology,
Center for Foreign Languages
E-mail: aygün.qocayeva31@mail.ru
ORCID ID:0000-0002-6776-473X

Summary

In which field do foreign languages currently fit? What is the research object of language didactics? What are the roles, styles and strategies of teachers and students in the teaching/learning processes during face-to-face, semi-autonomous and autonomous work? From now on, the language teacher is no longer the owner and distributor of all knowledge; becomes

the "advisor and organizer" of learning. These new roles are more demanding than traditional roles because they require a good level of training, especially in the semiology of multimedia documents, and a lot of preparation time, because you have to find interesting tasks to perform for the students and a strong involvement.

Key words: didactics of foreign languages; styles, strategies, roles of teaching/learning; learning to learn.

Дидактика иностранных языков

Старший преподаватель: Айгюн Годжаева

АГПУ, Филологический факультет,

Центр Уностранных Языков

Э/ почта : aygün.qocayeva31@mail.ru

ORCID ID:0000-0002-6776-473X

Резюме.

В какой области в настоящее время подходят иностранные языки? Что является объектом исследования языковой дидактики? Каковы роли, стили и стратегии преподавателей и студентов в процессах преподавания/обучения при очной, полуавтономной и автономной работе? Отныне учитель языка больше не является владельцем и распространителем всех знаний; становится «советником и организатором» обучения. Эти новые роли более требовательны, чем традиционные роли, потому что они требуют хорошего уровня подготовки, особенно в семиологии мультимедийных документов, и много времени на подготовку, потому что вы должны найти интересные задания для выполнения студентами и сильное участие. Происхождение этих новых ролей связано с наиболее важным событием последних лет: переходом от обучения, ориентированного на язык, к обучению, ориентированному на учащегося, которое играет центральную роль в процессе обучения.

Ключевые слова: дидактика иностранных языков; стили, стратегии, роли преподавания/обучения; учиться усваивать знания

Actualité. La didactique des langues traite de l'enseignement et de l'apprentissage des langues étrangères dans un cadre institutionnel. D'une part, il s'agit du développement des compétences en langues étrangères. D'autre part, la didactique des langues concerne les méthodes d'apprentissage et d'enseignement de la grammaire (morphologie, syntaxe)

et de la connaissance du vocabulaire (orthographe, prononciation, registre, sens/connotations).

Les cours de didactique des langues se concentrent sur les phénomènes linguistiques, les mécanismes d'apprentissage des langues, les traits de caractère des locuteurs, les compétences linguistiques souhaitées ainsi les conditions et méthodes des cours de langues.

Méthode. Dans l'article, des méthodes d'observation, de comparaison, d'analyse et de généralisation ont été utilisées.

Annotation. Le but de la didactique des langues est d'étudier la version et les méthodes d'enseignement et de maîtrise des langues dans un environnement non naturel. Son objet est défini que l'enseignement est gardé comme la construction des apprenants dans l'acte d'assimilation linguistique et culturelle. donc une liste d'apprenants où l'élève, responsable de ses apprentissages, apprend à utiliser, à apprendre et à évaluer ses apprentissages à travers les outils de l'enseignant. Offrir aux étudiants des opportunités et des conditions favorables pour mettre en œuvre ce qu'ils ont appris.

Introduction :

Apprendre une langue étrangère loin des communautés qui parlent cette langue, même avec le projet de l'enseigner plus tard, pose généralement de grands défis de motivation et d'acquisition pour les étudiants qui apprennent une langue. En l'absence d'environnement naturel, l'élève quittant la salle de classe abandonne souvent la langue jusqu'au moment de faire ses devoirs. Puis, il quitte à nouveau la langue pour la retrouver en classe. Par conséquent, l'étudiant ne crée que l'image de la langue "universitaire" qui vit dans la salle d'étude. En didactique, une langue devient étrangère lorsqu'elle est constituée comme objet linguistique d'enseignement et d'apprentissage, ce qui est contraire à la langue maternelle avec ses qualités. Une langue étrangère n'est ni la première langue de socialisation ni la première dans l'ordre d'acquisition linguistique. Le rapport entre apprentissage et acquisition s'inverse par rapport à ce qui sous-tend la langue maternelle dans son mode d'acquisition, et le critère d'appartenance est également réduit. La langue est donc étrangère à deux types de sujets : ceux qui ne la reconnaissent pas comme leur langue maternelle, et qui entrent plus ou moins volontairement dans le processus d'assimilation ; ceux qui l'enseignent à des locuteurs non natifs qu'ils la reconnaissent ou non comme leur langue maternelle

La délimitation de son objet

« Les langues étrangères s'inscrivent au sein de la Didactique des langues dont elles constituent des sous-ensembles particuliers » (Cuq, 2005, p.43).

Quand on parle de didactique des langues, on accepte implicitement l'existence d'une didactique portant sur d'autres objets que les langues, ainsi que d'une didactique générale. Elle doit donc se contenter soit d'être une branche d'une discipline plus large, encore largement à construire, soit de partager une partie de son nom avec une ou plusieurs disciplines voisines. Pour Francine Cicurel (1988), cette distinction repose sur deux éléments principaux : Il n'y a pas de discipline objet dans la didactique des langues, au contraire, par exemple, la didactique de la chimie avec la chimie comme discipline objet et pour la chimie. la seconde est une discipline instrumentale. En d'autres termes, l'objet du DDL n'est pas l'acquisition par l'apprenant de connaissances construites par des disciplines telles que la linguistique ou, plus traditionnellement, les études littéraires. Le fondement de la spécificité des langues par rapport aux matières scolaires standards est que l'acquisition naturelle des langues (maternelles et même étrangères) se fait massivement, en plus des apprentissages scolaires, alors qu'il n'y en a pas (significatif) .) Exemples d'obtention de chimie... Contrairement à d'autres didactiques, qui ont des méthodes de maîtrise quasi exclusives de la discipline objet, le DDL entre en concurrence avec la méthode naturelle de maîtrise, l'acquisition. Ce dernier argument permet d'aborder l'étape fondamentale du processus de justification scientifique de la discipline, qui est la stricte délimitation de son objet. Dès lors, considérant que la didactique des langues se définit non seulement comme réflexion, mais aussi réalité langagière, c'est-à-dire action sur une personne, il est nécessaire que ceux qui y travaillent construisent leurs actions dans le cadre d'une réflexion éthique. . « La légitimité de l'enseignement d'une langue à des étrangers n'est pas a priori : où sont les limites entre l'appui à des décisions librement choisies et l'expansionnisme voire l'impérialisme culturel ? Bien entendu, les réponses dépendent largement de la prise en compte de différentes situations d'enseignement : contexte scolaire ou adulte, langue étrangère ou langue seconde, etc. La didactique doit aussi interroger les moyens qui lui sont présentés ou, en somme, son rapport à l'argent » (Cuq, 2005, p. 51).

L'objet

La didactique des langues a pour but d'étudier les conditions et les méthodes d'enseignement et de maîtrise des langues en milieu non naturel. Son objet est défini de telle manière que la formation est conçue comme

guidant les apprenants dans l'acte d'assimilation linguistique et culturelle. Néanmoins, la frontière entre les situations dites de milieux naturels et les situations dites de milieux non naturels n'étant pas clairement définie, certains aspects de la recherche en acquisition relèvent soit de la didactique des langues, soit de la linguistique, ou plus précisément de la psycholinguistique.

A quel domaine appartient la didactique des langues : dans le domaine des sciences de l'éducation ou dans le domaine de la linguistique ? Les sciences de l'éducation sont étroitement liées à la sociologie et à la psychologie. Ils recueillent également un héritage important de la tradition de la philosophie éducative occidentale. Quelles questions de didactique des langues pourraient être soulevées ces dernières années par les recherches menées en sciences de l'éducation d'inspiration anglo-saxonne ou française. Le paramètre culturel doit être pris en compte dans le processus d'enseignement et d'apprentissage d'aujourd'hui avec le paramètre linguistique. Cependant, l'inclusion de la didactique des langues dans le seul champ des sciences de l'éducation semble insuffisante, puisque le terme éducation implique la préparation générale de l'individu. En d'autres termes, l'objet de la didactique des langues est l'enseignement et l'apprentissage, et non l'éducation, qui s'inscrit davantage dans la didactique générale. Une autre possibilité d'alternative est l'inclusion de la didactique des langues dans la liste des sciences linguistiques. Cependant, selon Juga (2005, p. 63), « il ne faut pas confondre la linguistique avec la linguistique, qui n'en est aujourd'hui qu'une des subdivisions ». Entre les années 1920 et les années 1980, la discipline qui englobait toutes les études de langues s'appelait la linguistique. Par rapport aux autres sciences humaines, il a été reconnu qu'elle était capable de produire des modèles tellement sophistiqués que de nombreux chercheurs dans le domaine de l'enseignement des langues peuvent penser que leur application à l'enseignement peut apporter une réponse plus efficace et scientifiquement fondée en raison de la généralité de l'objet. . .

La linguistique appliquée

Cette période est la période de la linguistique appliquée, qui est vue comme l'application de la linguistique. Les progrès de la linguistique structurale ont suggéré que la description du fonctionnement des langues aura un impact puissant sur leur enseignement. Mais nous étions confrontés à une double question : qu'enseigner et comment enseigner ? Apparue aux États-Unis dans les années 1950, la linguistique appliquée a d'abord été associée soit à des modèles relativement formalisés d'analyse linguistique

liés au structuralisme distributif, soit à des technologies de recherche de quantification (statistiques), d'enregistrement et de reproduction (magnétophone et linguistique) et d'automatisation. (traduction automatique). Son succès dans l'enseignement des langues s'accompagne d'exercices structuraux et de méthodologie audio-verbale. Enfin, il utilise et porte à son actif un renouvellement des descriptions linguistiques basées sur les procédés de la linguistique distributive, surtout pour la phonologie, la morphologie et la syntaxe. À la fin des années 1970, Galisson (1977, 1980) propose de remplacer la linguistique appliquée par la didactique des langues étrangères.

Si l'on revient à la question initiale, il importe aujourd'hui que la didactique des langues, sinon avec la linguistique, ait du moins des relations privilégiées avec la sociolinguistique, la psycholinguistique, la pragmatique, l'acquisition, la linguistique conversationnelle, les sciences linguistiques qui se réfèrent à l'analyse du discours etc...

La relation de la Didactique des langues avec les langues.

Il s'agit bien de la dichotomie saussurienne langue/parole, dualité essentielle au langage, et vient confirmer que la didactique des langues fait bien partie des sciences linguistiques. D'abord parce qu'elle fait de la langue un objet d'enseignement et d'apprentissage (phonétique, phonologique, morphologique, syntaxique, lexical, sémantique, diachronique, synchronique) ; parce que l'aspect culturel de la langue fait désormais partie intégrante de la didactique, elle se construit désormais comme didactique des langues et des cultures. Par conséquent, il y a un besoin d'interaction de la langue et de la culture dans la didactique. Cependant, si la didactique des langues doit tenir compte de ce qu'elles ont appris de la sociologie, de la psychologie et même de sciences plus proches comme la sociolinguistique et la psycholinguistique, elle ne peut le faire qu'en raison de leur rapport à l'objet central du langage. Par conséquent, il vise à contribuer à l'apprentissage des langues par l'enseignement/apprentissage, qui est son propre angle d'apprentissage.

Les stratégies d'enseignement/apprentissage

"L'association de ces deux termes, commune comme raccourci pratique dans la littérature didactique, tente de créer deux logiques complémentaires dans un même lexique, une logique qui considère la question de la méthodologie et de la méthode d'enseignement et prend en compte l'activité de l'étudiant. et l'approche heuristique qui la sous-tend. La notion d'enseignement-apprentissage reste floue car elle ne suggère pas un parallélisme artificiel entre deux activités construites à des niveaux

différents. Son utilisation doit refléter l'interdépendance des deux processus » (Dictionnaire de didactique du français, 2003, p. 85).

D'un point de vue didactique, nous nous opposons aujourd'hui à apprendre à enseigner. En principe et conformément à la tradition historique, les aspects essentiellement liés aux choix méthodologiques et pédagogiques et à la formation des enseignants dépendent de l'enseignement. Cependant, suite à la focalisation sur l'apprenant et à l'autonomisation de l'apprenant, des recherches récentes sur l'enseignement des langues étrangères se sont, au moins en principe, demandé de quoi dépendrait l'apprentissage.

La recherche pédagogique elle-même repose sur le postulat que l'acquisition d'une langue étrangère par un individu peut être facilitée par l'action d'un tiers et que les savoirs linguistiques et culturels sont transmis.

De ce fait, l'enseignement ne peut plus être pensé aujourd'hui comme un simple transfert de connaissances, puisque l'accent devrait davantage être mis sur les outils méthodologiques fournis à l'élève pour construire ses propres connaissances. Cug et Gruca (2005, p. 123) la définissent comme "... une tentative de médiation organisée entre l'objet d'apprentissage et l'apprenant, dans une relation directrice en classe, entre l'apprenant et la langue souhaitée".

D'une part, le terme enseignement signifiait à l'origine instruction ou leçon, et depuis le XVIIIe siècle, l'acte de transmettre des connaissances. En ce sens, il définit à la fois le système général (enseignement public/privé, enseignement primaire, secondaire, supérieur) et les perspectives pédagogiques et didactiques propres à chaque matière (enseignement des langues, mathématiques, etc.).

D'autre part, l'apprentissage est un processus conscient, volontaire et observable auquel l'apprenant participe et vise la maîtrise. C'est aussi un ensemble de décisions concernant les actions à entreprendre pour acquérir des connaissances ou des savoir-faire dans une langue étrangère. Ces décisions peuvent être divisées en cinq catégories:

1. fixer des objectifs d'apprentissage pour chaque compétence linguistique ;
2. choisir le matériel et les activités de formation ;
3. déterminer les modalités de mise en œuvre de ces activités ;
4. gérer la séquence à court et à long terme des activités sélectionnées ;
5. détermine les modalités d'évaluation des résultats et d'évaluation des résultats obtenus.

Lorsque l'apprentissage a lieu dans un cadre institutionnel et que l'enseignement est directif, les décisions concernant l'apprentissage sont prises par l'enseignant. Lorsqu'un élève apprend dans un système d'apprentissage autodirigé, il prend lui-même ces décisions avec l'aide d'un conseiller, un spécialiste de l'apprentissage. Un autodidacte prend ces décisions par lui-même sans l'aide d'un expert humain.

Si l'on accepte la définition de l'apprentissage comme un processus observable visant à maîtriser, alors les décisions et les actions qui constituent ce processus conscient doivent être compatibles avec le processus de maîtrise. Ensuite, ils peuvent être divisés en trois étapes:

1. des activités visant à révéler des savoirs de référence, socioculturels et linguistiques afin de favoriser l'insertion d'informations dans l'exposition et leur traitement ;

2. des activités visant à un entraînement systématique à l'utilisation de ces savoirs dans une compétence et dans un but motivants, au cours desquelles l'étudiant a d'abord un contrôle maximal sur cette utilisation, puis se libère progressivement de ce contrôle, et les rappels des procédures sont automatisés ;

3. des activités visant l'utilisation simultanée de plusieurs compétences de plus en plus automatiques.

Apprendre à apprendre

L'objectif naturel de l'enseignement est de rendre l'apprenant de plus en plus autonome dans sa capacité à produire en langue étrangère. Or, en didactique, l'autonomie de l'apprenant est perçue comme la disparition progressive du leadership. Cette disparition progressive implique une réduction progressive du rôle de l'enseignant et de l'enseignement au profit de l'apprentissage.

Outre l'objectif de maîtrise de la langue, l'objectif de l'enseignant est de développer des habiletés qui permettent à l'enseignant de participer activement à son apprentissage.

On pense généralement au rôle de l'enseignant en tant que producteur d'apprentissages, car c'est lui qui détermine ce qui doit être réalisé, les moyens à mettre en œuvre pour réaliser cette acquisition, les modalités de mise en œuvre de ces moyens, celui qui évalue enfin le résultat de l'apprentissage. L'apprenant fait ce qu'on lui dit.

Pour Porcher (2004) et Barbot (2000, p. 21), « l'autonomie est à la fois une fin et un moyen d'acquérir la capacité de communiquer et d'apprendre... seul. L'élève apprend, personne ne peut le faire à sa place, et l'enseignant doit résister à cette tentation. C'est juste un outil

d'apprentissage." L'apprenant apprend à apprendre ouvertement, cognitivement et ouvertement, en prenant la responsabilité de son propre apprentissage.

Ainsi, un apprenant qui peut produire ses propres apprentissages, participer à être responsable de ses apprentissages, sera un apprenant qui, avec l'aide de l'enseignant, déterminera ses propres objectifs, parcours et moyens d'évaluer ses apprentissages. .

Il faut donner à l'apprenant les moyens d'exercer sa responsabilité d'apprendre et les conditions lui permettant de le faire. Cependant, selon Carton (1994), il ne s'agit pas de le laisser gérer son propre apprentissage, mais il faut lui apprendre à le faire, à développer les compétences pour travailler en autonomie.

Conclusion :

Bref, apprendre à apprendre. Il consiste à acquérir des connaissances et des compétences qui permettront à l'apprenant de :

- fixez-vous un objectif, c'est-à-dire déterminez ce que vous allez apprendre en fonction de vos besoins et/ou de ce que vous avez déjà réalisé ;
- choisir les moyens d'atteindre ces objectifs, c'est-à-dire comment apprendre : le choix des supports d'apprentissage et les méthodes d'utilisation ;
- organiser leurs apprentissages dans le temps et dans l'espace ;
- d'évaluer les résultats obtenus conformément aux objectifs fixés ;
- évaluer l'apprentissage, c'est-à-dire la pertinence des décisions prises sur quoi et comment.

Bibliographie

1. ALBERO, Brigitte (2001) L'autoformation en contexte institutionnel. Du paradigme de l'instruction au paradigme de l'autonomie. L'Harmattan (coll. Education et formation), Paris.
2. BARBOT, Marie-José (1998) Présentation : évolutions didactiques et diversification des ressources. In Etudes de linguistique appliquée 112, p. 389-395. Didier érudition, Paris.
3. BARBOT, Marie-José (2000) Les auto-apprentissages. Collection Didactique des Langues Étrangères. CLE International.
4. CARTON, François (1994) Enseignement et apprentissage des langues vivantes. In L'innovation, on sait faire. Rénovation à l'école, au collège, au lycée. Les modules en Seconde. Didactiques. Clés à venir No 1. Nancy-Metz, CRDP de Lorraine.

5. CIGUREL, Francine (1988) Didactique des langues et linguistique : propos sur une circularité. In Études de Linguistique Appliquée, n° 72, p. 15-23.
6. CUQ, J.-P. (Dir.) (2003) Dictionnaire de didactique du français langue étrangère et seconde. Paris. Clé International.
7. GALISSON, R., (1977) S.O.S. Didactique des langues étrangères en danger. In Études de Linguistique Appliquée, n° 27.

**Tələbələrdə kommunikativ vərdişlərin aşılmasının
didaktik əsasları**

Faidə İsayeva f.ü.f.d. dosent

ADPU, Xarici Dillər Mərkəzi

faida.isayeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1568-5885>

Xülasə

İngilis dili bütün dünyada beynəlmiləl bir dil statusuna malikdir. Dünyanın elə bir sahəsi yoxdur ki, orada ingilis dili istifadə olunmasın. Dünya tarixində gedən mürəkkəb hadisələr və proseslər nəticəsində ingilis dili dünyanın bir çox hissəsinə yayılmışdır və hal hazırda aktiv şəkildə istifadə olunmaqdadır. İngilis dilindən təkcə şifahi və yazılı ünsiyyət vasitəsi kimi yox, eləcə də digər müxtəlif sahələrdə istifadə olunur ki, buna misal olaraq beynəlxalq biznes, diplomatiya və internet şəbəkəsini göstərə bilərik. Bir sıra ölkələrdə ingilis dili ikinci xarici dil kimi öyrənilir. Bu baxımdan məktəblilərin hələ kiçik siniflərdə oxuyarkən bu dil ilə tanış olması daha məqsəduyğun hesab olunur.

XX əsrin sonlarından etibarən öz müstəqilliyini qazanan Azərbaycan Respublikasının qarşısında çox çətin və məsuliyyətli vəzifələrdən biri də təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi və beləliklə yeni qurulmuş dövlətimizin inkişafını təmin etmək idi. XXI əsrin əvvəllərində ölkəmizdə ən müasir təlim metodlarından istifadəyə keçid başlanmış, təhsil sisteminə qayğı artmışdı.

Açar sözlər. Mükəmməl, akademik, istiqamət, proses, ünsiyyət vasitəsi, diplomatiya

Didactic foundations of instilling communicative skills in students

Faida İsayeva. PhD on Philology.

ASPU, Center of Foreign Languages

faida.isayeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1568-5885>

Summary

English has the status of an international language all over the world. There is no part of the world where English is not used. As a result of complex events and processes in world history, the English language has spread to many parts of the world and is currently being actively used. English is used not only as a means of oral and written communication, but

also in various other fields, such as international business, diplomacy, and the Internet. In some countries, English is taught as a second foreign language. From this point of view, it is considered more appropriate for schoolchildren to get acquainted with this language while they are still studying in small classes.

One of the most difficult and responsible tasks for the Republic of Azerbaijan, which gained its independence from the end of the 20th century, was to develop the education system and thus ensure the development of our newly established state. At the beginning of the 21st century, the transition to the use of the most modern training methods began in our country, and care for the education system increased.

Keywords. Excellent, academic, direction, process, means of communication, diplomacy

Дидактические основы формирования коммуникативных навыков у учащихся

Фаида Исаева. Досент

АГПУ. Центр Иностранных языков

faida.isayeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1568-5885>

Резюме

Английский язык имеет статус международного языка во всем мире. Нет такой части мира, где не использовался бы английский язык. В результате сложных событий и процессов в мировой истории английский язык распространился во многих уголках мира и активно используется в настоящее время. Английский язык используется не только как средство устного и письменного общения, но и в различных других сферах, таких как международный бизнес, дипломатия и Интернет. В некоторых странах английский преподается как второй иностранный язык. С этой точки зрения считается более целесообразным, чтобы школьники знакомились с этим языком, пока они еще учатся в небольших классах.

Одной из самых сложных и ответственных задач для Азербайджанской Республики, обретшей независимость в конце 20-го века, было развитие системы образования и тем самым обеспечение развития нашего новообразованного государства. В начале 21 века в

нашей стране начался переход к использованию самых современных методов обучения, возросла забота о системе образования.

Ключевые слова. Отлично, академично, направление, процесс, средства коммуникации, дипломатия

Annotasiya. Məqalədə xarici dilin tədrisində didaktik prinsiplərə əsaslanaraq tələbələrdə kommunikativ vərdişlərin inkişaf etdirilməsindən bəhs edilir.

Aktuallıq. Müasir cəmiyyətdə təhsil mühiti müxtəlif institutların, obyektlərin və subyektlərin fəaliyyət göstərdiyi, təhsil xidmətlərinin göstərildiyi, tərəfdaşlıq proqramlarının, elmi və sosial layihələrin həyata keçirildiyi interaktiv, dinamik məkandır. Bu şəraitdə tələbələr tərəfindən müxtəlif növ səlahiyyətlərin mənimsənilməsi prosesi mühüm əhəmiyyət kəsb edir, onların arasında kommunikativ səriştə olduqca aktualdır. Bu, insanın müəyyən bir həyat vəziyyətində hərəkət etmək, digər insanlarla ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqə qurmaq qabiliyyəti kimi qəbul edilir.

Bu mövzunun aktuallığı müasir dövrün tələbələrin həyata hazırlığına xüsusi tələblər irəli sürməsi ilə müəyyən edilir ki, onlara biliklər verməkdən daha çox, onları mənimsəmək yolları var. Bilik həcminin kəskin artması ilə tələbələrə necə öyrənməyi öyrətmək üçün pedaqoji prioritetlərin dəyişdirilməsi lazımdır.

Metod. Məqalədə müqayisəli, təsviri müşahidə metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş. Təhsil sistemləri öyrənənləri siyasi, iqtisadi və sosial münasibətlərdə fəal iştirak etmək üçün hazırlamaq məsuliyyətini daşıyır. Fəal iştirak üçün öyrənənlərin ehtiyaclarından biri, onların ilk dili olmadığı üçün xarici dillərdə, xüsusən də ingilis dilində dinləmə, danışma, oxuma və yazma bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. O, "*lingua franca* [*linqvo franka*]" (müxtəlif dil daşıyıcıları arasında ortaq ünsiyyət vasitəsi) kimi qəbul edilir, buna görə də beynəlxalq platformalarda ünsiyyət qura, layihələr hazırlaya, məlumat toplaya və biznes qura bilərlər. İngilis dilini bilmədən qlobal həyatın fəal iştirakçısı olmaq qeyri-mümkün olduğundan, ingilis dili yalnız öyrənilməli xarici dil deyil, hər kəsin əldə etməli olduğu vacib bir ixtisas kimi qəbul edilir.

İngilis dilini mükəmməl bilməyin vacibliyi dünya üzrə çoxsaylı akademik məqalələrdə və hesabatlarda vurğulanmışdır. Ayrı-ayrı ölkələrdə dövlətlərin təhsil müəssisələrində ingilis dili tədrisinə xüsusi əhəmiyyət vermələrinə və onun inkişaf etdirilməsi istiqamətində bir sıra islahatlar keçirmələrinə baxmayaraq, hələ də xarici dilin tədrisi sahəsində müxtəlif çətinliklər və davamlı problemlər mövcuddur.

İngilis dili Azərbaycanda istənilən təhsil kurikulumunda tədris edilməli olan vacib bir fəndir. Universitetlərdə tələbələrin sinif daxilində və xaricində şifahi ünsiyyət təcrübəsi üçün fəaliyyətə əsaslanan kurikulumlar tətbiq olunsada, bir çox tədqiqatçılar tələbələrin performanslarını yaxşılaşdırmaq üçün daha çox təcrübəyə ehtiyacı olduğu qənaətinə gəlirlər.

İngilis dilini xarici dil kimi öyrətmək üçün istifadə edilən müxtəlif üsullar var, lakin onların heç də hamısı bizə istənilən kommunikativ məqsədlərə çatmağa kömək etmir, buna görə də ən təsirli olanların seçilməsi və tətbiqi tələb olunur. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, müəllimlərin ingilis dili sinfində istifadə etdiyi strategiyalar Təhsil Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilən Kommunikativ Dil Tədrisi yanaşmasına diqqət yetirməyən ənənəvi metodlara əsaslanır. Onlar həmçinin vurğulayırlar ki, ingilis dili dərsləri tələbə deyil, müəllim mərkəzlidir və onların əksəriyyəti yerli dildə aparılır ki, bu da hədəf dilin mənimsənilməsini məhdudlaşdırır. [5, 77]

Bütün insanlar öz fikirlərini, hisslərini və düşüncələrini ifadə etmək üçün ünsiyyət qurmalıdırlar, kommunikativ fəaliyyətlərin dərəcə inteqrasiyasının əsas səbəbi budur. Tələbələrin danışdığı dili, onları tapşırıqları yerinə yetirməyə həvəsləndirən dinamik öyrənmə mühiti ilə məşğul olduqda daha məhsuldar olur.

Məlumdur ki, bütün insanlar gündəlik həyatda, işdə, məktəbdə, cəmiyyətdə və s. kimi müxtəlif vəziyyətlərdə danışdığı dilini başa düşməlidirlər. D.Moss və L.Ross-Feldman-a görə, öyrənəndən danışmağı və başqalarını dinləməyi tələb edən istənilən fəaliyyət ünsiyyətdən istifadəni əhatə edir [4]. Kommunikativ məqsədlər daşıyan fəaliyyətlər maneələri aşmaq, məlumat tapmaq, özü haqqında fikirlərini ifadə etmək və mədəniyyəti öyrənmək üçün faydalıdır.

V.R.Jeyasala iddia edir ki, müəllimlər hər zaman tələbələrin kommunikativ bacarıqlarını təşviq etməlidirlər. Dildən səlis və dəqiq istifadə etmək məhdudiyyətləri ilə yanaşı, onlara başqaları ilə qarşılıqlı əlaqə yaratmaları və ya hədəf dildən istifadə bacarıqlarını artıran nitq fəaliyyətləri ilə məşğul ola bilmələri üçün uyğun mühit təmin etməlidirlər [3, s.164].

Tələbələri real kommunikativ kontekstlərlə təmin etmək müəllimlərin edə biləcəyi ən yaxşı seçimdir, çünki tələbələr real məlumat mübadiləsi apara bilər, beləliklə, vəziyyətə uyğun olaraq dil və ifadələr yaranacaqdır. Tələbələrin dilə çox məruz qalmaları da lazımdır, aldıkları linqvistik giriş onlara hər hansı bir vəziyyətdə dili istehsal və istifadə etmək

imkanlarını təmin etməlidir, motivasiya daha sonra tələbələri şifahi ünsiyyətə həvəsləndirməkdə çox mühüm rol oynayır.

J.A.Riçardsın fikrincə, dili öyrənmək həmişə tələbənin dildən sərbəst istifadə edə biləcəyinə zəmanət vermir [8, s.9]. Nəticə etibarilə, səlis danışmaq qabiliyyətinin olmaması dil öyrənmədə sərt formal təlimin nəticəsi ola bilər; digər səbəb tələbələri kommunikativ fəaliyyətə cəlb etmək üçün strategiyaların olmaması ola bilər. Tələbələr iştirak etmək üçün təşəbbüs göstərməyə və öz fikirlərini ifadə etməyə cəsarət etməyə həvəsləndirilməlidir, onların dildən düzgün istifadə edib-etməməsinin əhəmiyyəti yoxdur, lakin ən azı, daimi məşq vasitəsilə onu təkmilləşdirməyə çalışmalıdırlar.

Müəllif həmçinin bildirir ki, kommunikativ sərəştə dil biliyinin aşağıdakı aspektlərini əhatə edir:

- müxtəlif situasiyalarda dildən necə istifadə etməyi bilmək;
- mühitlərə və iştirakçılara (rəsmi və qeyri-rəsmi nitq) görə dilin istifadəsini necə dəyişməyi bilmək;
- müxtəlif növ mətnləri başa düşmək bacarığı;
- natiqin malik ola biləcəyi hər hansı məhdudiyyətə baxmayaraq ünsiyyəti necə davam etdirəcəyini bilmək [8, s.11].

Sınıfdə kommunikativ fəaliyyətlərdən istifadə edərkən rəvanlıq və dəqiqlik arasında fərq qoyulmalı, rəvanlığın kommunikativ sərəştələrinin məhdudlaşdırılmasına baxmayaraq danışanların söhbətdə iştirak etdiyi təbii dildən istifadə kimi başa düşülməlidir. Dəqiqlik isə dildən istifadənin düzgün nümunələrinin yaradılmasına aiddir.

J.A.Riçards kommunikativ dilin tədrisi məqsədinə nail olmaq üçün iki metodologiya təklif etmişdir; bu prosesə əsaslanan metodologiyalar məzmunu əsaslanan təlimat və Tapşırıq əsaslı təlimatdır [8, 12]. Məzmunu əsaslanan təlimat məzmunundan istifadə etməklə dilin mənimsənilməsinə üstünlük verən metodologiyadır. Bundan əlavə, müxtəlif dil bacarıqlarını əlaqələndirməyə və inkişaf etdirməyə imkan verir. Tapşırıq əsaslanan təlim zamanı öyrənənlərə mənalı tapşırıqlara cəlb olunmaq imkanlarını təmin etmək üçün pedaqoji və real dünya tapşırıqlarından istifadə olunur. Birincisi, öyrənənlər arasında qarşılıqlı əlaqənin zəruri olduğu, lakin tapşırığın özü real dünyada tapılmayacaq, ikincisi isə dinləmə tapşırıqları, problem həlli, şəxsi təcrübələri bölüşmək, müqayisə etmək və digər real həyat kimi orijinal materiallardan hazırlanmış tapşırıqlardır.

J.A.Riçards və T.Rodgers hesab edirlər ki, bəzi kommunikativ dil öyrətmə təcrübələrində fərqləndirilə bilən öyrənmə nəzəriyyəsinin üç elementi haqqında müzakirə aparmaq lazımdır. Birinci element real

ünsiyyətdən istifadəyə yönəlmiş fəaliyyətlərə aid olan ünsiyyət prinsipidir. İkincisi, mənalı tapşırıqları yerinə yetirmək üçün dildən istifadəyə yönəlmiş tapşırıq prinsipidir. Nəhayət, üçüncüsü mənalılıq prinsipidir ki, burada istifadə olunan dil öyrənən üçün mənalı olmalıdır [7].

Məlumat mübadiləsi, məna danışmaları və qarşılıqlı əlaqə kimi kommunikativ proseslərdən istifadə edərək öyrənənlərin kommunikativ sərəştəsini inkişaf etdirməyə yönəlmiş çoxlu fəaliyyətlər mövcuddur. Eynilə, Kommunikativ dil öyrətmə yanaşmasının istifadə olunduğu sinifləri dəstəkləmək üçün oyunların, rol oyunlarının, simulyasiyaların və tapşırıq əsasında ünsiyyət fəaliyyətlərinin istifadəsi zəruridir. Eynilə, L.J.Kolker iddia edir ki, tələbələr gördükləri, eşitdikləri, toxunduqları, hərəkət etdikləri, araşdırdıqları, qoxuladıqları və hətta onlara hər şeyi dadmaq imkanları verildikdə hiss orqanlarından istifadə edərək daha yaxşı öyrənirlər. O hesab edir ki, tələbələr materiallarla birbaşa təmasda olduqda daha yaxşı öyrənirlər [2,12].

Bundan əlavə, E.Abe iddia edir ki, qrup fəaliyyətləri və fərdi inkişaf, müzakirələr və təqdimatlar kommunikativ dil öyrətmə yanaşmasının tətbiq olunduğu siniflərdə faydalıdır. Üstəlik, müəllif bildirir ki, tələbələr arasında ingilis dilindən daimi istifadə onların nitqini təkmilləşdirir, baxmayaraq ki, bu, onlar üçün stressə səbəb ola bilər [1, s.46]. Bu səbəbdən qrup iş fəaliyyətlərindən istifadə etməklə ingilis dili tədrisini uyğunlaşdırmağın effektiv yollarını tapmaq lazımdır.

Qarşılıqlı əlaqə dil öyrənilməsində mühüm rol oynayır, çünki bu, tələbələrə ünsiyyət bacarıqlarını praktikada tətbiq etmək imkanı verir. Tələbələr arasında mənalı qarşılıqlı əlaqə yaratmaq üçün belə qarşılıqlı əlaqəni təşviq edən düzgün materiallar seçilməlidir. J.A.Riçards qeyd edir ki, materiallar istər dərsliklər, istər bir qurum tərəfindən təqdim olunan materiallar, istərsə də təlimatçı tərəfindən hazırlanmış materiallar olsun, dil öyrənməkdə əsas elementdir. Bütün bu materialların məqsədi tələbələrin sinifdə dil təcrübəsi əldə etmələri üçün əsas bilik və bacarıqları təmin etməkdir [8, s.12].

Müvafiq materialdan istifadənin vacibliyinə gəldikdə, D.Şifrin qeyd edir ki, ənənəvi kitablar çox vaxt hədəf dilin qeyri-kafi məzmununu təmin edir və onlar tələbələrə kifayət qədər kommunikativ giriş verə bilmirlər [6, s.144]. Bundan əlavə, müəllif qeyd edir ki, audio-vizual materialın istifadəsi kimi orijinal materialların daxil edilməsi öyrənənlərə daha zəngin töhfələr verəcək və bu, onların ünsiyyət bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün müxtəlif yollarda və səviyyələrdə istifadə edilə bilər [6, s.144]. Sinifdə orijinal materiallardan istifadə etməklə yanaşı, J.Svaffar və A.Vlatten

bildirirlər ki, sinifdə videodan istifadə şagirdləri orijinal səslərə və müxtəlif dialektlərə məruz qoyur. Beləliklə, tələbələr dili doğma dil daşıyıcılarından eşitmə imkanı əldə edirlər [10, s.112].

Üstəlik, T.Bəhrani və T.Şu Sim iddia edirlər ki, televiziya və vizual mediadan istifadə təkcə əyləncə vasitəsi deyil, həm də pedaqoji texnologiya hesab olunur. Bundan əlavə, eyni müəllif izah edir ki, xəbər videolarından istifadə etməklə öyrənənlər istifadə olunan strukturları aydın və birbaşa şəkildə öyrənə biləcəklər. Xəbərlər izləyicilərin diqqətini cəlb etməyə çalışır; buna görə də yazıçılar tamaşaçılar tərəfindən asanlıqla başa düşülən lüğətdən istifadə edirlər. C.Yükselir və S.Kömürə görə, ingilis dili sinifində onlayn videoların istifadəsi tələbələrə mesajları asan bir şəkildə ötürmək bacarığını inkişaf etdirmək üçün düzgün şəkildə ünsiyyət qurmağa və qarşılıqlı əlaqə qurmağa imkan verir [10, s.112].

Bundan əlavə, M.Peacock qeyd edir ki, orijinal materiallardan istifadə xarici dil dərslərində öyrənənlərdə bu dilə qarşı daha çox maraq oyadır [6, s.145]. Onlar həmçinin hesab edirlər ki, orijinal materiallar orijinal olmayan materiallardan daha təbii olaraq maraqlı və həvəsləndiricidir.

Artıq yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, dilin təbiəti ciddi şəkildə funksionaldır və məqsədi ünsiyyəti təşviq etməkdir. Ünsiyyət həm məlumat veriləcək materiala, həm də materialı çatdırmaq üçün istifadə ediləcək vasitəyə ehtiyac duyur. Şifahi bacarıqlar həyatı əhəmiyyət kəsb etsə də, öyrənənlərin əksəriyyəti şifahi ingilis dilini mənimsəmədiyini nümayiş etdirir. Sinifdən kənarda tələbələrin əksəriyyəti ana dilindən istifadə edirlər. Ana dilindən istifadə ilə bağlı mübahisə edən Rono və digərləri deyirlər ki, insanlar daha sürətli və daha asan ünsiyyət qurduqları üçün bu dilləri ingilis dilindən üstün tuturlar [9]. Həmçinin məlum olub ki, insanlar ifadə asanlıığı üçün kod dəyişikliyi edirlər. Bu, ingilis dilinin görünən minimal istifadəsini izah edir.

Dinləmə və danışma bacarıqlarına diqqət yetirilir, çünki onlar digər iki oxuma və yazma bacarığının mənimsənilməsi üçün əsas təşkil edir. Danışa bilmək üçün qulaq asmaq lazımdır. Oxumaq və yazmaq dinləməkdən və danışmaqdan başlayır. İkisi zəruri həyat bacarıqlarıdır. Həqiqətən də bu, araşdırmalar zamanı müəllimlər tərəfindən təsdiqlənib. Təhsil Nazirliyinin verdiyi qərarlarda qeyd olunur ki, şifahi ingilis dilinin yanlış formaları zaman keçdikcə cəmiyyətdə sabitləşib. Onlar tövsiyə edirlər ki, müəllim buna görə də şagird və tələbələrə danışq dilinin yaxşı modellərini dinləmək üçün adekvat imkanlar yaratmağa çalışmalıdır.

Tələbələrə həmçinin ingilis dilində danışmaq üçün geniş imkanlar yaradılmalıdır.

Kommunikativ dili tədris edərkən əsas diqqət linqvistik strukturların mənimsənilməsindən çox ünsiyyət prosesinə verilir. Bu, öyrənənlər üçün fərqli rollara səbəb olur. Kommunikativ dil tədrisi öyrənənlərə önəm verildiyi, öyrənən mərkəzli bir yanaşmadır. Tələbələrdən ünsiyyət prosesində fəal iştirak etmələri gözlənilir. Kommunikativ dilin tədrisində vurğulanan təmayüllü yanaşma (fərdi deyil) həm də öyrənənlər üçün tanış olmaya bilər. Kommunikativ dilin tədrisi zamanı müəllimlər, öyrənənlərə uğursuz ünsiyyətin danışanın və ya dinləyicinin səhvi olmadığını, bunun hər iki tərəfin ortaq məsuliyyəti olduğunu izah etməlidirlər. Eynilə, uğurlu ünsiyyət birgə əldə edilən nailiyyətlərdir [11].

Nəticə. Kommunikativ dil öyrətmə yanaşmasında əsas diqqət linqvistik strukturların mənimsənilməsindən çox ünsiyyət prosesinə verilir. Bu, öyrənənlər üçün fərqli rollara səbəb olur. Kommunikativ dil tədrisi öyrənənlərə önəm verildiyi, öyrənən mərkəzli bir yanaşmadır. Tələbələrdən ünsiyyət prosesində fəal iştirak etmələri gözlənilir. Kommunikativ dilin tədrisində vurğulanan təmayüllü yanaşma (fərdi deyil) həm də öyrənənlər üçün tanış olmaya bilər. Kommunikativ dilin tədrisi metodistləri, nəticə etibarilə, öyrənənlərə uğursuz ünsiyyətin danışanın və ya dinləyicinin günahı deyil, ortaq məsuliyyət olduğunu görməyi öyrənməyi tövsiyə edir. Eynilə, uğurlu ünsiyyət birgə əldə edilən və etiraf edilən nailiyyətlərdir.

Ədəbiyyat

1. Ostroumova O.F., Nizamieva L.R., Nazarova G.İ. The didactic aspects of foreign language creative teaching. Journal of Language and Literature, ISSN: 2078-0303, Vol. 5. No. 3. 2014
2. Moss D., Ross-Feldman L. Second language acquisition in adults: From research to practice. 2003
3. Jeyasala V.R. A prelude to practice: Interactive activities for effective communication in English. Alternative pedagogies in the English language & communication classroom, 2014
4. Richards Jack. Communicative Language Teaching Today. Cambridge University Press: Cambridge, 2006.
5. Richards J. and T. Rodgers. Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press: Cambridge, 2001.

6. Colker L.J. Hand-on Learning. Washington, DC: National Association for the Education of Young Children. 2007
7. Abe E. Communicative language teaching in Japan: Current practices and future prospects: Investigating students' experiences of current communicative approaches to English language teaching in schools in Japan. *English Today*, 29(2), 2013.
8. Peacock M. The effect of authentic materials on the motivation of EFL learners. *ELT Journal*, 51(2), 1997
9. Toro V., Camacho-Minuche G., Pinza-Tapia E., and Paredes F. The Use of the Communicative Language Teaching Approach to Improve Students' Oral Skills. *English Language Teaching*; Vol. 12, No. 1; 2019
10. Rono et al. Memory and Forgetting. In D. M. Ndeti, (Ed.). *Clinical Psychiatry and mental health*. Nairobi: AMREF. 2006
11. <file:///TeachersRoleintheApplicationofCommunicativeLanguage.pdf>

The modern system of higher education

Gulhayat Matlab Abdullayeva
ASPU, senior teacher
e-mail: gulhayat_j@yahoo.com
Orcid 0000-0001-5061-2812

Summary

This article is devoted to the methodology of analysis of the state of modern higher education. The definition of the educational situation is the basic condition for the organization of the pedagogical order, its eventfulness and practical consequences. The necessity of criticizing the language of the existing pedagogy of higher education is substantiated.

The history of the university as an institution dates back to the time when what most social scientists and many historians have referred to as the beginning of a distinctly European path of development emerged. These pluralistic components laid the groundwork for the scientific advancements that would later influence all contemporary cultures, as well as the economic and political changes that would follow.

Our current higher education reform is focused on establishing the contemporary university system in conformity with the state of the nation. This article briefly examines the issues that arose during the establishment of the modern university system and focuses on solutions to those issues on the basis of an analysis of the meaning of the modern university system.

Keywords: definition of the educational situation, educational transformations, discursive exhaustion, pedagogical reproduction, updating of the pedagogical language

Müasir ali təhsil sistemi

Gülhayat Mətləb Abdullayeva
ADPU, baş müəllim
e-mail: gulhayat_j@yahoo.com
Orcid 0000-0001-5061-2812

Xülasə

Bu məqalə müasir ali təhsilin vəziyyətinin təhlili metodologiyasına həsr edilmişdir. Tədris vəziyyətinin müəyyən edilməsi pedaqoji nizamın təşkili üçün əsas şərt, onun hadisəliliyi və praktiki nəticələridir. Ali təhsilin mövcud pedaqogikasının dilini tənqid etməyin zəruriliyi əsaslandırılır.

Universitetin bir qurum kimi tarixi, əksər sosial elm adamlarının və bir çox tarixçilərin açıq-aydın Avropa inkişaf yolunun başlanğıcı kimi istinad etdikləri dövrə gedib çıxır. Bu plüralist komponentlər sonradan

bütün müasir mədəniyyətlərə təsir edəcək elmi irəliləyişlərin, həmçinin gələcək iqtisadi və siyasi dəyişikliklərin əsasını qoydu.

Hazırkı ali təhsil islahatımız müasir universitet sisteminin dövlətin vəziyyətinə uyğun qurulmasına yönəlib. Bu məqalədə müasir universitet sisteminin yaradılması zamanı yaranan problemlər qısa şəkildə araşdırılır və müasir universitet sisteminin mənasının təhlili əsasında həmin problemlərin həlli yollarına diqqət yetirilir.

Açar sözlər: təhsil vəziyyətinin tərfi, təhsil dəyişiklikləri, diskursiv tükənmə, pedaqoji reproduksiya, pedaqoji dilin yenilənməsi

Современная система высшего образования

Гюльхаят Абдуллаева Матлаб
АГПУ, старший преподаватель
э/почта: gulhayat_i@yahoo.com
Orcid 0000-0001-5061-2812

Резюме

Эта статья посвящена методологии анализа состояния современного высшего образования. Определение образовательной ситуации выступает базовым условием организации педагогического порядка, его событийности и практических следствий. Обосновывается необходимость критики языка бытующей педагогики высшей школы. История университета как института восходит к тому времени, когда возникло то, что большинство социологов и многие историки назвали началом отчетливо европейского пути развития. Эти плюралистические компоненты заложили основу для научных достижений, которые впоследствии повлияли на все современные культуры, а также для последующих экономических и политических изменений.

Наша текущая реформа высшего образования направлена на создание современной университетской системы, соответствующей состоянию нации. В этой статье кратко рассматриваются вопросы, возникшие при создании современной университетской системы, и основное внимание уделяется решениям этих проблем на основе анализа значения современной университетской системы.

Ключевые слова: определение образовательной ситуации, образовательные трансформации, дискурсивная исчерпанность, педагогическое воспроизводство, обновление педагогического языка

Relevance: The most important event in the development of the system of modern higher education is the signing of the Bologna Declaration. The Bologna process is the convergence and unification of the higher education systems of European countries in order to create a single space of higher education. What do students from different countries get from similar levels of higher education? First of all, the possibility of free movement between universities during the period of study (internships and international exchanges for both teachers and students, participation in international projects), as well as employment in any country participating in the Bologna process without the need to confirm a diploma or receive additional education

Annotation: Modern Education is the latest and contemporary version of education that is taught in schools and learning institutions in the 21st century. Modern education doesn't just only focus on prominent academic disciplines of Commerce, Science and Arts but also aims to foster critical thinking, life skills, value education, analytical skills and decision-making skills in students. Modern Education also makes use of the latest technology such as mobile applications, audio and video platforms like YouTube, Podcasts, E-books, Movies, etc. to educate learners and make the learning process more interesting.

Methods: Teaching methods are ways to instruct students in a classroom, helping them to understand and remember what they've learned. Some of the best teaching strategies allow educators to convey information in a clear and concise way while also ensuring students retain it over the long term. If students can comprehend facts on a deep level and practice skills properly in the classroom, they can apply that wisdom and those abilities to their personal lives and their future careers.

Teaching methods are opportunities to make learning engaging, inspiring and fun for students. They aid teachers in fulfilling the responsibility of guiding the social and emotional development of children. By using the right strategies, teachers can instill values of respect, empathy and cultural sensitivity into their classroom. They also use teaching methods to prepare students for standardized testing. Your classroom philosophies and principles can vary based on your preferences as a teacher, your school mission statement, your subject areas and other factors.

Introduction.

Education is the imparting and acquiring of knowledge through teaching and learning, especially at a school or similar institution. The earliest educational processes involved sharing information about gathering

food and providing shelter; making weapons and other tools; learning language; and acquiring the values, behavior, and religious rites or practices of a given culture. Before the invention of reading and writing, people lived in an environment in which they struggled to survive against natural forces, animals, and other humans. To survive, preliterate people developed skills that grew into cultural and educational patterns.

Education developed from the human struggle for survival and enlightenment. It may be formal or informal. Informal education refers to the general social process by which human beings acquire the knowledge and skills needed to function in their culture. Formal education refers to the process by which teachers instruct students in courses of study within institutions.

Legislation and standards of higher education

The main changes related to higher education within the framework of the law:

1. Postgraduate study becomes a separate level of higher education.
2. For the first time, the legislation contains the concepts of network, distance and e-learning, which can be used at all levels of education.
3. In accordance with the standards, special educational and methodological associations develop exemplary educational programs, on the basis of which universities create their own educational documents.

Higher education is based on the provisions of the Bologna Convention and consists of two levels:

Undergraduate; Master's degree

Undergraduate

A bachelor is an academic degree that a student of a higher educational institution receives after acquiring and confirming basic knowledge in the chosen field of study (specialty). Admission to the bachelor's degree is made on a competitive basis based on the results of the Unified State Examination, but this applies only to applicants with a secondary general education. A bachelor has the right, after passing special examinations, to enter the next stage of education and receive a master's or specialist's degree. A bachelor's degree provides ample opportunities for employment due to the basic, basic, knowledge necessary to start a career. The duration of undergraduate studies is 4 years for graduates of regular 11-year schools and, as a rule, Also, the bachelor's degree expands the opportunities for further education and employment abroad, since the bachelor's degree is accepted according to the international classification and is understandable to employers around the world.

Master's degree

Master's degree is the second part of the two-level system of higher education, which graduates professionals with more in-depth specialization. The duration of training is 2 years. For admission, you must pass a special qualifying exam, which is determined by the university, and go through the competition. Both bachelors and specialists can enter the magistracy. Moreover, it is not at all necessary that it be the same educational organization. A bachelor's degree can be obtained by graduating from one educational organization (for example, non-state), and for a master's degree - to enter another (for example, state). However, bachelors who have not passed the competition can receive a master's degree only on a paid basis. A master's degree entitles you to further postgraduate studies. Those enrolled in the magistracy, as well as in the bachelor's degree, are granted a deferment from conscription for military service.

Postgraduate studies

Postgraduate studies are a separate level of higher education, the purpose of which is to prepare for the degree of candidate of sciences. The scientific degree is awarded to a postgraduate student after passing the candidate's minimum (exams) and defending a dissertation. Budget graduate students are provided with state scholarships. Graduate students are given a deferment from conscription for military service. Postgraduate study usually lasts for three years, and for part-time studies - four years. In some European countries, the terms "postgraduate" and "postgraduate" correspond to "doctoral student" and "doctoral studies".

The main advantages of studying at the university:

Prestige and competitive advantage in employment; Interesting educational programs that combine theoretical and practical parts in industrial and clinical departments; Development of general erudition; Formation of a professional circle of communication; Expanding horizons and raising the cultural level; Obtaining a profession that requires mandatory higher education; Employment in a managerial position or opening a successful own enterprise; Participation in exchange programs with foreign universities; The option of distance learning from anywhere in the world combined with work and other activities.

The main reasons for entering the university:

Deep and systematic study of theoretical knowledge in key disciplines; Versatile industrial practice in different courses of study; The desire to master a complex profession that requires professional training at the bachelor's, specialist's or master's level; The demand for specialists with

university degrees in the labor market and competitive advantages in employment; Development of a portfolio of author's projects carried out during studies as term papers and theses; Accumulation of useful business connections and contacts; Prospects for career growth, giving the opportunity to occupy leadership positions; High-quality development of basic competencies that serve as the foundation for narrow specialization.

Without higher education, it is impossible to become a doctor, engineer, head of a large company, judge or minister.

There are three types of educational organizations of higher education: university, academy, institute. The University implements educational programs of higher education at all levels in a wide range of specialties. It must carry out fundamental and applied scientific research in a wide range of sciences. The Academy implements educational programs of all levels for a certain area of scientific activity, within which the Academy must carry out scientific research.

Institutes work on educational programs of higher education of bachelor's, specialist's and master's degrees (postgraduate studies are not obligatory) in a certain area of professional activity. A wide range of scientific research is not required for institutes.

Quality of higher education

Despite all the reforms carried out, the quality of higher education remains a big question mark. What hinders the development of our universities? The low academic reputation and low rating of our universities in the global academic community are explained by weak internationalization.

Trends in the development of educational services

What are the trends and prospects for the development of higher education? Among the main ones are:

1. Internationalization of higher education and increasing the mobility of teachers and students, the possibility of a wider exchange of experience, foreign internships.

2. Strengthening the practical orientation of education, introducing practical disciplines into educational programs, attracting practicing teachers. In addition to the program, students can attend master classes of specially invited experts. Among the speakers you can meet well-known representatives of science, culture, banking and other business areas. The training programs are based on the current requirements of modern employers. We need to hold more master classes and seminars with the

participation of well-known businessmen, managers, heads of large enterprises, and politicians.

3. The use of multimedia technologies, visualization systems in the educational process, the widespread introduction of distance and e-learning technologies and, as a result, the increasing popularity of distance education. The target audience of distance learning is adults, independently earning people who are engaged in professional activities and want to gain applied knowledge for career growth. Distance education is indispensable for remote cities, where there is often no other opportunity to get the desired education. It is worth noting that distance education programs are much cheaper than similar educational courses conducted according to the traditional system.

Conclusion

Educational technology does not stand still. In the conditions of fierce competition, our universities are forced to improve their activities, offering the market not just new, but better educational programs. And although many applicants and their parents remain adherents of the traditions of the Soviet school, modern education is focused on practical applicability so that graduates can use their intellectual resources as quickly and efficiently as possible in building their own careers.

References:

1. Balatskii, E.V. (2015). [New Trends in the Development of the University Sector].[World of Russia]. No. 4, pp. 72R98. (In Russ., abstract in Eng.)
2. Beck, Robert H. (2009). The Three R's Plus: What Today's Schools are Trying to Do and Why. U of Minnesota Press. pp. 3–6. ISBN 978-0-8166-6017-9.
3. Bordovsky G.A. Contradictions and paradoxes in the development of Russian higher education at the present stage // Higher education today. 2018. No. 6. S. 2–6.
4. Henson, Kenneth T. "Teaching Methods: History and Status." Teaching methods: Designs for learning "Want to earn a cool HK,5 million? Hong Kong tutorial school tries to poach top teacher from rival institution". South China Morning Post. 9 October 2015.
5. Krasinskaya, L.F. (2016). [Modernization, Optimization, Bureaucracy ... What Awaits Higher School Tomorrow?]. Vysshee obrazovanie v Rossii [Higher Education in Russia]. No. 3, pp. 73R 82. (In Russ., abstract in Eng.)

6. Martyushov V.F. The development of new technologies and the formation of the personal orientation of future engineers: (the issue of humanization and humanitarization of engineering education) / V.F. Martyushov // The role of philosophy in the formation of the scientific and technical elite. - Tver, 1994. - S. 48.
7. Moskvina M.B. Professional activity of a university teacher: the problem of the destruction of meanings // Higher education in Russia. 2014. No. 12. P. 36–41.
8. Polonnikov A.A. Modern educational situation: approaches to description and discursive responsibility // Higher education in Russia. 2017. No. 2 (209). pp. 26–35.

Heydər Əliyev və Azərbaycan dili

*Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir,
dərindən tarixi kökləri vardır, şəxsən mən
özüm ana dilimi çox sevir və bu dildə
danışmağımla fəxr edirəm- Heydər Əliyev.*

Əliyeva Xatirə Ələddin qızı
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
ADPU, Azərbaycan dilçiliyi kafedrası
xatireeliyeva@mail.ru
Orcid: ID:0000-0029045-4940

Xülasə

Azərbaycan dilinin inkişafı, onun tətbiqi sahəsinin genişləndirilməsi və yabançı təsirlərdən qorunması, habelə bu dilin saflığı, təmizliyi, istiqamətində Heydər Əliyevin yeritdiyi siyasət bu gün onun siyasi kursunun layiqli davamçısı möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Heydər Əliyevin dil siyasəti, onun dilimizin inkişafı yönündə göstərdiyi tarixi xidmətlər əsl məktəbdir və bu məktəbin təcrübəsindən zaman-zaman istifadə olunacaqdır.

Azərbaycan adlı cənnət vətənimizin doğma dili olan Azərbaycan dili əsrlərin keşməkeşlərindən alnıaçıq, üzüağ çıxaraq mükəmməl, şirin, axıcı, işlək və zəngin bir dilə çevrilmişdir.

Açar söz: Azərbaycan, Ulu Öndər, Heydər Əliyev, ana dili, xalq

Heydar Aliyev and the Azerbaijani language

Aliyeva Khatira Aladdin
Doctor of philosophy in philology, head teacher
ADPU, Department of Azerbaijani
Linguistics
xatireeliyeva@mail.ru
Orchid: ID:0000-0029045-4940

Summary

The development of the Azerbaijani language, the expansion of its field of application and its protection from foreign influences, as well as the purity, cleanliness and direction of this language, implemented by Heydar Aliyev's policy are successfully continued today by the worthy follower of his political course, our respected President Ilham Aliyev. historical

services it provides is a real school and the experience of this school will be used from time to time.

The native language of our heavenly country called Azerbaijan, the Azerbaijani language has emerged from the tumults of the centuries and turned into a perfect, sweet, fluent, functional and rich language.

Key word: Azerbaijan, Great Leader, Heydar Aliyev, mother tongue, people

Гейдар Алиев и азербайджанский язык

**Алиева Хатира Аладдин
доктор философии по филологическим наукам, завуч
ADPU, кафедра азербайджанского языкознания**

xatireeliyeva@mail.ru

Орхидея: ID:0000-0029045-4940

Резюме

Развитие азербайджанского языка, расширение области его применения и защита его от иностранного влияния, а также чистота, направленность этого языка, осуществляемые политикой Гейдара Алиева, сегодня успешно продолжают его достойным последователем Ильхамом Алиевым. Президент Ильхам Алиев, оказываемые им исторические услуги являются настоящей школой, и опыт этой школы будет время от времени использоваться.

Родной язык нашей небесной страны под названием Азербайджан. азербайджанский язык возник из бури веков и превратился в совершенный, милый, беглый, функциональный и богатый язык.

Ключевые слова: Азербайджан, Великий лидер, Гейдар Алиев, родной язык, народ

Annotasiya: Məqalədə Heydər Əliyevin dil siyasətindəki uğurları, ana dilimizin tarixinə nəzər salınması, öyrənilməsi bəzi dilçi alimlərin yazılarına istinad edilərək tədqiq edilmişdir. Heydər Əliyev xalqın formalaşmasında, yaşamasında ana dilinin rolunu yüksək qiymətləndirmişdir. “Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ulu Öndər gənclərimizə məhz ana dili əsasında dünyanı dərk etməyi məsləhət görürdü. Azərbaycan

gənclərinə xarici dilləri-ingilis, alman, fransız, çin və.s mükəmməl bilməyi tövsiyə edirdi.

Metod: Məqalədə təsviri, müqayisəli, müşahidə metodlarından istifadə edilmişdir.

Aktuallıq: Millətin milliyini saxlayan onun dilidir. Əgər Azərbaycan dili olmasa Azərbaycan dilində mahnılar olmaz, musiqi olmaz. Bunların hamısı bir-birilə bağlıdır. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşaması möhkəmlənməsi, inkişaf etməsi də bizim ən böyük nailiyyətlərimizdən biridir. Bir təkcə dil məsələsi, bu həm də azərbaycanlılıq məsələsidir. Heydər Əliyev yaxşı bilirdi ki, tərəqqinin yeganə yolu məhz xalqın yüksək təhsil almasında, maariflənməsindədir.

Giriş.

Aqillər deyib ki, xalqın, millətin nəyini əlindən alırsansa al, o yaşayacaqdır. Dilini əlindən alsan, o, milli varlığını itirər, yox olar. Bu tarixin ortaya qoyduğu bir həqiqətdir. Dil millətin mədəniyyət bayrağı, milli mənlilik və qürurudur. Dil yoxdursa, xalq da yoxdur!

Tarixi minilliklərin sınağından, hakim rejimlərini işğalından, yadelli təcavüzlərin təzyiqindən, yabançı dəblərin axınından müxtəlif dillərin təsirindən qalib çıxan, bu günümüzdə qədər saflığını, təmizliyini, zənginliyini qoruyaraq gələn dilimiz- Azərbaycan dili haqqında düşünərkən, bu dil haqqında əlimə qələm alıb yazmaq istəyərkən gözlərimin önündə Dədə Qorqud, Nəsimi, Füzuli, Şah İsmayıl, Molla Pənah Vaqif, Həsən bəy Zərdabi, Mirzə Fətəli Axundzadə, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Cəfər Cəbbarlı, Mikayıl Müşfiq, Hüseyn Cavid, Aşıq Ələsgər, Şəhriyar canlanır. Bunlar Azərbaycan söz sənətinin, Azərbaycan təfəkkür dünyasının, Azərbaycan dili xəzinəsinin, Azərbaycan ictimai-siyasi fikrinin təməl daşlar, bünövrəsi, ən dəyərli inciləridirlər.

Əlbəttə ki, bu siyahını davam da etdirmək olar. Azərbaycan ədəbiyyatının, Azərbaycan ədəbi dilini yaradanların və ona milli varlıq kimi sonrakı nəsillərə-bizlərə olduğu kimi çatdıranların hər birinə heç şübhəsiz, borcumuz və ehtiramımız sonsuzdur. Çünki, məhz onların sayəsində Anamızın-Azərbaycan adlı cənnət vətənimizin doğma dili olan Azərbaycan dili əsrlərin keşməkeşlərindən alını açıq, üzü ağ çıxaraq mükəmməl, şirin, axıcı, işlək və zəngin bir dilə çevrilmişdir.

Yuxarıda sadaladıqlarım Azərbaycanın böyük mütəfəkkirləri, ədəbiyyat tariximizin nəhəngləri, şair və yazıçılarıdır, lakin mən bu sıraya bir ismi də əlavə etmək istəyirəm. Düzdür, o nə şairdir, nə yazıçıdır, nə də dilçidir.

Onun şeirləri, romanları hekayələri yoxdur. Bir sözlə, o, əlinə qələm alıb əsər yazmayıb, lakin o ən istedadlı yazıçının, şairin belə yarada bilməyəcəyi, qüdrətli bir əsər yaradıb. Bu misilsiz əsərin adı-Azərbaycan yazarı, banisi və yolgöstərəni isə xalqın çox haqlı olaraq Ulu Öndər adını verdiyi Heydər Əlirza oğlu Əliyevdir.

Bir az əvvəl yuxarıda qeyd etdim ki, dilimiz haqqında yazmaq istəyərkən gözlərimin önündə simalar canlanır. Bu mövzunu düşünərkən yaddaşımın səhifələrində yer alan fikirlər, toxunmaq istədiyim məsələlər, qısa dilimizin dünəni, bu günü və sabahı haqqındakı kiçik qeydlərim məni bu yazıya məhz Heydər Əliyev kontekstində yanaşmağa çağırır.

Əslində, düşünürəm ki, onun şəxsiyyətini, kimliyini, böyüklüyünü, Vətəni xalqı üçün etdiklərini anlada biləcək ən mükəmməl əsər hələ yazılmayıb, ən dəyərli söz hələ deyilməyib. Onun şəxsiyyətinin ölçüsü bizə göründüyündən, bizim onun üçün etmək istədiklərimizdən daha böyükdür və heç şübhəsiz ki, illər keçdikcə biz onun nəhəngliyini daha dərinləndirən anlayacağıq. Əminəm ki, bu ölkə Heydər Əliyevin onu bizə əmanət etdiyi kimi qalacaqdır-bütöv və sabit, demokratik və sivil, dünya birliyində layiqli yer tutmuş, bir ölkə kimi əlbəttə ki, bu gün möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevlə birlikdə gələcəyə doğru getdiyimiz yolda Azərbaycan daha güclü olacaqdır. Buna inamımız şəksizdir. Çünki, bu gələcəyin müqəddəs təməli Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulub və hər bir azərbaycanlının Prezidenti olan xalqına yaxşı Prezident olmağı bacaran ölkə Prezidenti İlham Əliyev bu yolu öz nurlu əməli ilə işıqlandırır.

Heydər Əliyev dövlət quruculuğunda əhəmiyyətli bir yerdə duran dil siyasəti və onu inkişaf etdirməyin yolları haqqında söylədiyi fikirlər bizə Azərbaycan dilini xalqın mənəvi varlığı kimi sevməyi, dilin zəngin söz xəzinəsindən bacarıqlı istifadə etməyi, dilin qayğısına qalmağı, onun saflığını qorumağı, onunla fəxr etməyi, onu dərinləndirən bilməyi, mükəmməl mənimsəməyi, ana dilimizin gözəlliyini duymağı, bu gözəlliyi hər zaman hər yerdə təbliğ etməyi, bu dildə düzgün danışmaqla hamıya nümunə olmağı öyrətdi. Göründüyü kimi, Heydər Əliyev qurub yaratdığı Azərbaycanda xalqın mədəni, intellektual, milli-mənəvi inkişafının təməllərindən biri kimi milli dil siyasətinə böyük əhəmiyyət verirdi, bu yolda bir əsgər kimi mübarizə aparırdı. Ulu Öndərin 18 iyun 2001-ci il tarixində imzaladığı “Dövlət dilinin təbii işinin təkmilləşdirilməsi” haqqında fərman da həmin mübarizənin davamı idi.

Onun bu mövzudakı çoxsaylı fikirlərindən birində deyilir ki, millətin milliliyini saxlayan onun dilidir. Şübhəsiz ki, musiqi də, ədəbiyyat da ayrı-ayrı tarixi abidələr də millətin milliliyini təsdiq edir, amma millətin

milliliyini ən birinci təsdiq edən onun dilidir. Əgər Azərbaycan dili olmasa, Azərbaycan dilində mahnılar olmaz, musiqi olmaz. Bunların hamısı birbirilə bağlıdır. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşaması, möhkəmlənməsi, inkişaf etməsi də bizim ən böyük nailiyyətlərimizdən biridir. Bu, təkcə dil məsələsi deyil, bu həm də azərbaycançılıq məsələsidir.

Respublikamızın çoxminli təhsil işçiləri Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında qanunda eləcə də ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin dil siyasəti ilə bağlı imzaladığı silsilə fərmanlardan irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsində, Ulu Öndərin dövlət dili ilə əlaqədar verdiyi müdrik göstərişlərin, irəli sürdüyü müddəa və ideyaların gerçəkləşməsində yaxından iştirak edirlər. Ölkəmizdə hər il “Ana dili” günü təntənəli surətdə qeyd edilir.

Heydər Əliyev xalqın formalaşmasında yaşamasında ana dilinin rolunu yüksək qiymətləndirilmişdir: “Hər bir xalq öz dili ulə yaranır. Ancaq bu dil yaşatmaq inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsində qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur”.

Ulu Öndər gənclərimizə məhz ana dili əsasında dünyanı dərk etməyi məsləhət görürdü. Azərbaycan gənclərinə xarici dilləri: ingilis, alman, fransız, çin və s. dilləri öyrənməklə, ilk növbədə, öz ana dilini daha mükəmməl bilməyi tövsiyə edirdi.

Azərbaycan dilinin inkişafı, onun tətbiqi sahəsinin genişləndirilməsi və yabançı təsirlərdən qorunması, habelə bu dilin saflığı, təmizliyi istiqamətində Heydər Əliyevin yeritdiyi siyasət bu gün onun siyasi kursunun layiqli davamçısı möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Heydər Əliyevin dil siyasəti, onun dilimizin inkişafı yönündə göstərdiyi tarixi xidmətlər əsl məktəbdir və bu məktəbin təcrübəsindən zaman-zaman istifadə olunacaqdır.

Nəticə:

Hər birimiz Heydər Əliyevin dövlətçilik amallarına sadıq qalaraq Ulu Öndərin yüksək ideyalarını yaşatmaq və inkişaf etdirmək, Azərbaycan tarixinin yeni şanlı səhifələrini yazmaq naminə möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin ətrafında sıx birləşərək, əlimizdən gələni əsirgəməməli, dövlət başçısının yüksək etimadına uyğun olaraq ölkəmizin hərtərəfli tərəqqisi üçün öz vəzifələrimizi layiqincə yerinə yetirməli və daha əzmkarlıqla çalışmalıyıq.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili, Bakı, 1997.
2. A. Qurbanov “Heydər Əliyev və Azərbaycan dilinin inkişafı”, Bakı, Gənclik, 1997
3. N. Xudiyev “Uğurlu yolun layiqli davamçısı” Bakı, 2007.
4. V. Əliyev. “Heydər Əliyev və dil siyasəti” Bakı, Nurlan 2003.

Ünvan sahibinin mətnin şərhçisi kimi rolu

Dos. Kolesnikova Larisa
ADPU, Xarici Dillər Mərkəzi
e-mail: larisa37288@gmail.com
orcid ID: 0000-0002-0436-4050

Xülasə

Bu məqalədə deyilir ki, mətnin tərtibində ünvanların rolu çox böyükdür. Bir faktor kimi ünvançı mətnin formalaşmasına təsir edir. Ünvanlamanın həyata keçirilməsi vasitəsinin sistemli təsviri yalnız dilin fəaliyyətinin proseslərini və tərzlərini anladığınız təqdirdə mümkündür. Ünvançı ilə müəllif arasında nitq aktı var. Ünvançının vasitələrindən biri də ünvandır. Bu, nitq hərəkətidir və bu, cümlədəki digər sözlərdən fərqlənir. Kommunikativ vasitə kimi müraciət bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. . Qeyd etmək lazımdır ki, dövriyyə vəziyyətindəki hər hansı bir dəyişən sistemdəki dəyişikliklərə səbəb ola bilər.

Açar sözlər: mətn, müraciət, ünvan sahibi, həmmüəllif, üslub

The role of the addressee as a text interpreter

Docent Kolesnikova Larisa
doctor of philosophy in pedagogy,
AsPU Foreign Language Center
larisa37288@gmail.com
orcid ID: 0000-0002-0436-4050

Summary

This article says that the role of the addressee in the compilation of the text is very huge. The addressee as a factor influences the formation of the text. A systematic description of the means of implementing addressing is possible only if you understand the processes and patterns of language functioning. Between the addressee and the author there is a speech act. One of the means of the addressee is the address, which is a speech action and this differs from other words in the sentence. Appeal as a communicative tool has a number of specific properties. It should be noted that any variable in the treatment situation can lead to changes in the system.

Key words: text, address, addressee, co-author, style

Роль адресата как интерпретатора текста

Доцен Колесникова Лариса
доктор философии по педагогике,
АГПУ, Центра Иностранных Языков
larisa37288@gmail.com
orcid ID: 0000-0002-
0436-4050

Резюме

В данной статье говорится о том, что роль адресата при составлении текста очень огромна. Адресат как фактор влияет на формирование текста. Системное описание средств реализации адресованности возможно лишь при условии понимания процессов и закономерностей функционирования языка. Между адресатом и автором проходит речевой акт. Одним из средств адресата является обращение, которое представляет собой речевое действие и этим отличается от других слов в предложении. Обращение как коммуникативное средство обладает целым рядом специфических свойств. Необходимо отметить, что любая переменная в ситуации обращения может привести к изменениям в системе.

Ключевые слова: текст, обращение, адресат, соавтор, стиль

Актуальность. Текст как речевое произведение является единицей коммуникации. С одной стороны, текст выступает как продукт коммуникативной деятельности, а с другой стороны как объект коммуникативной деятельности адресата. Опорным моментом в тексте является общение – компонент взаимопонимания адресата и автора.

Аннотация. С точки зрения лингвистики текст – это любое речевое произведение. Текст может быть адресован самому себе, на вербальной основе проходят все мыслительные процессы. Обращенный текст состоит в передаче информации, которая новая для адресата, или которую адресат считает для собеседника новой.

Метод. В статье применен сравнительный метод.

Вступление:

Роль адресата в текстопорождении трудно переоценить. Одним из самых основных факторов, оказывающих прямое влияние на построение текста, является то, что данная интерпретация осуществляется не только для самого говорящего, но и с учётом адресата. Очевидно, что об одном и том же факте событие мы по-разному рассказываем различным собеседникам, то есть можно

считать, что адресат выступает как своеобразный соавтор любого текста. В самом деле, каждое произведение в той или иной степени ориентировано на адресата, поэтому можно представить одну из возможных классификаций адресата. Первой такой классификаций является то, что адресат может быть реальным и гипотетическим. Речь можно адресовать другу, высшим силам, говорить с природой, с вещами, беседовать с домашними животными, можно говорить, обращаясь себе.

Объект речи или адресат, не дающий ответной реакции, в дальнейшем не принимаем во внимание. Так же адресат может быть обобщённым прогнозируемым. Для создания любого текста необходим получатель, независимо от того, будет ли текст воспринят непосредственно или между автором и читателем будет какое-то время расстояние. Видимо, автор художественного текста интуитивно чувствует своего читателя, носителя национального языка и культуры, сами же отношения с читателями очень сложны, и мы не беремся просчитать, какая часть смыслов автора воспринимается читателем в зависимости от его значений, мнений, предпочтений, его социальных ролей.

Нередки случаи, когда художественное произведение ориентировано на более конкретную социальную группу общества: детская литература, для молодежи, дамский роман и т.д. Автор художественного текста воздействует на читателя эмоционально и интеллектуально, эстетически и этически, путем образного представления вторичной действительности. Более конкретно ориентированы на адресата текста функциональных стилей. Одним из таких стилей является научный стиль. Научный текст выстраивается по-разному, в зависимости от того, кто оказывается адресатом: узкий специалист какой-либо области и, тогда создаётся монография, реферат, доклад и т.д; либо широкий круг интересующихся данной отраслью науки, и тогда появляются научно-популярные тексты. Автор научного текста рассчитывает, главным образом, на интеллектуальное воздействие на адресата.

Публицистический стиль ориентирует свои тексты на адресата более широкого спектра, и с точки зрения профессиональной ориентации, и с точки зрения возраста, и с точки зрения круга непрофессиональных интересов. Не говорим уже о рекламе, которую так же относят к публицистике, в силу ярко выраженной функциональной особенности этого стиля – воздействие автора

публицистического текста воздействует на социально-гражданскую, интеллектуальную, эмоциональность сферу читателя адресат рекламы подвергается психическому и физическому воздействию. В рекламном тексте как явно и ярко адресованном, содержащим сильно воздействующие и побуждающие языковые формы, конструкции, высказывания с особыми элементами авторизации и адресации, следовало бы говорить отдельно.

Официально-деловой стиль конкретизирует своего адресата как получателя административно-деловой и юридический, правовой информации. Здесь выстраивают разного рода приказы, указы, распоряжения, инструкции и т.д.

Публичный конкретизируемый адресат предстает перед автором текста ощутимо, поэтому и ориентация текста более конкретна. В качестве адресата здесь выступает учебная аудитория, аудитория на собрании, митинге и т.д. Можно сделать вывод, что в письменном произведении и публичной речи обобщенный прогнозируемый и массовый конкретизируемый адресат как соавтор текста присутствует в качестве фактора, определяющего: функциональный стиль и жанр произведения, композиционную структуру произведения, метаязык – лексико-синтаксический строй терминологию и т.д.

С точки зрения языковых структур наиболее адресатны ориентированные местоимения и глагольные формы второго лица, императив, вопрос, речевой акт, речевой этикет. Например: принеси, скажи, здравствуйте. Адресованы все этикетные интенции: обращение, приветствие, пожелание и т.д. Также адресованы ложь, лесть, притворство, клятва, обещание и т.д.

В связи с адресованностью речи стоит вопрос и о косвенном адресате. Повторим, что в первую очередь надо сказать о таких публичных жанрах, как телеинтервью, радиоинтервью, беседа, когда на экране общаются двое или несколько человек, и диалоги выстраиваются по всем законам этого вида речи.

В межличностном общении косвенный адресат также играет большую роль. Во-первых, может быть такая ситуация, в которой присутствие посторонних нежелательно, и их выводят из позиции слушающего. При этом производится такая реплика: не надо при посторонних; - Тише; - не говорите при посторонних и т.д.

Возникает иная ситуация, когда присутствующий в коммуникативном пространстве двоих собеседников третий

вовлекается в общении, так, за непринуждённый беседой появляется кто-то третий, так как беседа была ему интересна, и таких ситуаций, когда двое говорят для третьего, множество.

Адресат письменного и устного текста, разных стилей, жанров, разных видов общения как тексты, порождающие фактор, инвертируется с адресатом – получателем текста, читателем – слушателем, интерпретатором, то есть активным субъектом общения. Процесс интерпретации связан с когнитивными операциями понимание на основе знания. Т. Ван Дейк представляет такие факторы: первое свойства грамматической структуры высказывания, второе – паралингвистические характеристики, такие, как темп речи, ударение, интонация, высота тона и т.д., третье – восприятие коммуникативной ситуации, четвертое – знания, которые хранятся в памяти, пятое – знания, мнения, полученные из предыдущих речевых актов.

Адресат как интерпретатор текста должен принять информацию, понять ее, применить к языковому тезаурусу, высказать собственное мнение. Есть много языков речевых способов обозначения адресата и адресации текста.

Говоря о понятии адресата речи с коммуникативно-прагматической точки зрения можно сказать об обращении. В системно структурном представлении языка обращение принадлежит синтаксису, занимая в нем не главное место, между тем, наблюдения над общением говорят о том, что обращение – это наиболее частотная коммуникативная единица. Как синтаксическая единица обращение мало интересна, поскольку она не входит в систему основных конструктивных элементов синтаксиса: это не предложение, не словосочетание и даже не словоформа. Тем не менее ощущение вхождения обращения именно в синтаксис у исследователей есть, наряду с водными и другими компонентами, составляющими окружение основных синтаксических единиц, обращение занимает прочное место и в учебниках синтаксиса.

В настоящее время различают свободное и несвободное обращение в зависимости от их места в тексте, в которые они включены. Свободным обращением присуща либо препозиция, либо вообще невключаемость в текст; несвободный – интер или постпозиция. Свободное обращение нередко выделяются статусом предложения. Ясно, что взгляд на обращение с позиции традиционный грамматики не решает многих вопросов. Коммуникативно-прагматический подход снимает многие противоречия. Обращение

входит в общение, коммуникативный акт представляет собой речевое действие, отсюда и его отделённость от других слов предложения, и его интонированность. Интенция говорящего как мотив и цель речевого действия – призыв, привлечение внимания собеседника для вступления в общение. Обращение как коммуникативное средство обладает целым рядом специфических свойств. Обращение принадлежит широкой зоне речевого этикета, как было сказано ранее, поскольку с помощью обращения устанавливается и поддерживается речевой контакт с собеседником, регулируется представление о ситуации общения в целом.

В семантической структуре обращений наличествуют такие компоненты ситуации, как адресат, как объект привлечения внимания и адресат, как субъект такого действия, мотив как необходимость привлечь внимание собеседника и связанная с этим цель – установление контакта в избранном тоне, а также тема, события. Тема раскрывается через значения синонимов в тематическом ряду. Толковые словари причисляют слово обращение через глагол обратиться.

Лексической базой для обращения служат большие предложения, употребление родства, собственных имён, кличек, прозвищ и т.д., привлечь внимание кого либо, то есть придать ему коммуникативную роль адресата можно множеством способов. Если это незнакомый человек, которому необходимо обратиться в любой ситуации, то наиболее уместным окажется самая частотная общая деталь – общий способ.

Наибольший вклад теоретического осмысления обращения как языковой коммуникативной единицы внёс В. Е. Гольдин. Прежде всего автор выделяет глобальную категорию речевого контакта и подкатегории – направленность речи и регуляцию коммуникативных отношений, представляющие собой функционально – семантические категории. Всем категориям свойственны речевой этикет в целом, но с большой степенью проявляются в обращениях. Направленность речи исследователь усматривает в ее адресованности, в значительной мере обеспечиваемой обращением. Гольдин отмечает две разные группы лексики: одни слова не способны к именованию лиц в референтной функции, другие же могут обозначать некоторые объект действительности. Например, такие лексические единицы, как товарищ, брат и другие не обозначают конкретных черт человека. Они выступают в роли обращения, то есть с помощью них можно привлечь

внимание любого человека, они не несут в себе информацию об адресате, но зато передают отношение, создают определенную тональность общения, непринуждённость, фамильярность.

Другие обращения, создаваемые на базе полнозначительных слов, автор считает неспециализированными и отводит им роль адресующих элементов текста. К таким элементам относятся уменьшительно-ласкательные суффиксы. Например: Танечка, Танюшенька, бабулечка, вишенка.

Адресующие обращения, создаваемые на базе огромного количества номинаций родства, собственных имён, профессий, являются индексами и, кроме основного назначения, они обладают собственным семантикой номинативного, дейктического характера.

Обращение целесообразно рассматривать в независимости от места, позиций, то есть от того, является оно свободным или несвободным относительно текста. Свободное обращение, реализуя общую для речевого этикета функцию, актуализируется, будучи призывом к собеседнику. Несвободное обращение не может в полной мере выполнять функцию привлечения внимания, поскольку оно уже привлечено, и беседа идёт. При этом целесообразно обратиться к парадигматике обращений, или правилам выбора.

Синтагматика обращений – это правило порождения текста в зависимости от выбранной из парадигматического ряда формы независимого обращения, соответственно правилам стилистической сочетаемости. Относительно полное представление текстовых свойств обращений в значительной мере служит созданию коммуникативной и прагматической компетенции изучающего язык. Этикетные функции специализированных и неспециализированных обращений должны быть исследованы и применительно к разным сферам общения. Необходимо учитывать и то обстоятельство, что любая переменная в ситуации общения может приводить к изменениям в системе обращений.

Результат:

Таким образом, обращение является устойчивым знаком текста, культуры языка, отражает традиции использования этикетных форм. Есть много языковых и речевых способов обозначения адресата и адресации текста.

Литература

1. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. М., 2008
2. Лыскова И.Р. Текст в обучении русскому языку. СПб., 1994
3. Мотина Е.И. Язык и специальность. М., 2002
4. Одинцов В.В. Стилистика текста. М., 2004
5. Щерба Л.В. Преподавание иностранных языков. М., 1990

Xarici dillərin tədrisində informasiya texnologiyaları

Sürəyya Həsənova

ADPU, Xarici Dillər Mərkəzi, baş müəllim

ilqar-757@mail.ru

[https://orcid.org/0000-](https://orcid.org/0000-0003-3155-464X)

0003-3155-464X

Xülasə

Dil öyrənmək problemi bu gün çox aktualdır. Xarici dillər planetimizin insanlarına məlumat mübadiləsinin əsas və ən səmərəli vasitəsi kimi lazımdır. Xarici dil öyrənərkən siz ana dili danışanların mədəniyyətini və tarixini öyrənirsiniz. Azərbaycan Respublikasının dünya birliyinə inteqrasiya etdiyi bir vaxtda ünsiyyət məqsədilə ingilis dilini öyrənmək problemi xüsusilə aktualdır. İngilis dilini bilmək hər bir savadlı insan, hər bir yaxşı mütəxəssis üçün mütləq lazımdır. İngilis dilini öyrənmək asan iş deyil. Bu, çox vaxt və səbr tələb edən uzun və yavaş bir prosesdir. Kitabları orijinalda oxumaq, ingilis kanallarına qulaq asmaq, ingiliscə danışan insanlarla ünsiyyət dil öyrənməkdə sizə çox kömək edəcək.

Açar sözləri: Xarici dil, metod, informasiya texnologiyası, təhsil sistemi

Информационные технологии в обучении иностранным языкам

Сурайя Гасанова

Старший преподаватель

АГПУ, Центр

Иностранных Языков

Резюме

Проблема изучения языков сегодня очень актуальна. Иностранные языки социально востребованы, особенно в настоящее время, когда научно-технический прогресс привел к взрыву знаний и способствовал переизбытку информации. Иностранные языки нужны как основное и наиболее эффективное средство информационного обмена людей нашей планеты. Изучая иностранный язык, вы изучаете культуру и историю носителей языка. Азербайджан интегрируется в мировое сообщество, и проблема изучения английского языка с целью общения сегодня особенно актуальна. Знать английский язык абсолютно необходимо каждому образованному человеку, каждому хорошему специалисту. Изучение английского языка – дело не из

легких. Это долгий и медленный процесс, который требует много времени и терпения. Чтение книг в оригинале, прослушивание англоязычных каналов, общение с англоговорящими людьми очень помогут.

Ключевые слова: Иностранный язык, методика, информационные технологии, система образования.

Information Technologyn in foreign language teaching

Surayya Hasanova

Senior teacher

ASPU, Foreign Languages Center

Summary

The problem of learning languages is very important today. Foreign languages are socially demanded, especially at the present time, when the progress in science and technology has led to an explosion of knowledge and has contributed to an overflow of information. Foreign languages are needed as the main and most efficient means of information exchange of the people of our planet. When learning a foreign language you learn the culture and history of the native speakers. Azerbaijan is integrating into the world community and the problem of learning English for the purpose of communication is especially urgent today. To know English is absolutely necessary for every educated person, for every good specialist. Learning an English language is not an easy thing. It is a long and slow process that takes a lot of time and patience. Reading books in the original, listening to the English channels, communicating with the English speaking people will help a lot.

Key words: Foreign language, method, information technology, education system

Urgency of the article. Towards the end of the late 1800s, a revolution in language teaching philosophy took place that is seen by many as the dawn of modern foreign language teaching. Different methods appeared. E.g. Grammar Translation Method, The direct method, Audio-Lingual Method and others. Nowadays importance of information technology in educational sector is well known. Information technology helps the students as well as the teachers in studying the course material easily because of fast access. Studying the subjects with the help of online libraries and dictionaries has made grasping and increasing the knowledge easy for the students.

Annotation. The inclusion of information technology in the syllabus in schools, colleges and universities has helped them in grasping the subject well and getting their basics cleared. Advancements in information and communication technology have not only benefited education, but also continue to shape the way the field itself develops. With more powerful software and applications, along with mobile devices such as tablet computers, personal digital assistants and laptops becoming more prevalent in the classroom, information technology offers many benefits to all aspects of education.

The method of investigation. The theoretical, comparative and descriptive method was applied in the article.

Introduction. Nowadays using of information technology at the English lessons is also very important. Information technology provides teachers an endless choice of multimedia software, applications and devices with which to create more exciting, interactive lessons. Information technology may assist in the facilitation of learning or serve as the actual educational structure allowing learning to occur. Information technology benefits both traditional education institutions and online educational models in fundamental ways. Information and communication technology opens the doors for better distance learning programs, allowing those in disadvantaged areas to have access to the same education as the privileged. Information technology makes education available to a wider range of learners. Teachers who use classroom computers for project-based or differentiated instruction reach students with different learning styles. Parents can also get the details of the attendance record of their child. With laptops, tablet computers and other mobile devices playing an increasingly important role in education today, developing an understanding of information technology- both as its own topic and as a part of other subjects- is becoming more vital. The information society challenges the education system.

In recent years, the speedy, effective and global communication of knowledge has created a new foundation for co-operation and teamwork, both nationally and internationally. The increasing role played by information technology in the development of society calls for an active reaction to the challenges of the information society. Advancements in information and communication technology can play an important role in preparing students to apply what they learn in any subject to finding their place in a global workforce. Information technology may assist in the facilitation of learning or serve as the actual educational structure allowing

learning to occur. Information technology benefits both traditional education institutions and online educational models in fundamental ways. For example, multimedia presentations, knowledge-management software, videoconferencing, cloud computing and collaborative document editing are notable information technology services benefiting education. Advancements in information and communication technology have not only benefited education, but also continue to shape the way the field itself develops. With more powerful software and applications, along with mobile devices such as tablet computers, personal digital assistants (PDAs) and laptops becoming more prevalent in the classroom, information technology offers many benefits to all aspects of education.

Nowadays using of information technology at the English lessons is also very important. Our article is about how English language can be learned at classrooms on the bases of information technologies. Information technology provides teachers an endless choice of multimedia, soft ware, applications and devices with which to create more exciting, interactive lessons. The traditional English lecture based lesson, while effective to a point, does not stimulate every type of learner. By adding a dimension to their lessons, English teachers have the opportunity to engage more students and lead a more involved, energetic class. Digital ink is a major advance in information technology making it easier for faculty and students to complete tasks. Teachers can enter grades and assignment updates online, rather than in a paper grade-book. Libraries with a digital database in place of a traditional card catalogue make their resources available for students to search any wherewith an Internet connection. Staff members can find and send transcript information and other records quickly by accessing a digital filing system, saving time and paper. As modem devices like tablet computers, laptops and projectors develop more of appearance at the English lessons. It becomes more important for educators, students and parents to understand the role of information technology in studying English today .New technology is not only a subject in and of itself, but can also be applied to any subject, enhancing the learning experience and equipping students to join an increasingly global work force. Information and communication technology opens the doors for better distance learning programs, allowing those in disadvantaged areas to have access to the same education as the privileged. Because this technology makes information accessible from nearly any location with a mobile device or laptop, courses can be more flexible, meaning those with full schedules who may not have the time or opportunity to further their education can choose to enroll in

courses on-line and complete assignments on their own time. Interactive audio and video allow real time communication using phones and computer at the English lessons. Voice over Internet Protocol enables a person's voice to be transmitted through an Internet connection. Voice and multimedia presentations can also be delivered to a dispersed class with questions and answers taking place in real-time. Information technology has widened access to education. By the mid-1990s, many universities had begun using computers to provide classes remotely. Since then, rising numbers of adults have used online education to earn college credits. Information technology makes education available to a wider range of learners.

Conclusion. In conclusions, information technology provides an even greater avenue for interaction between teacher and students. At the English lessons different videos, exercises, games, listening drills may be done. Information technology makes learning English available to a wider range of learners as well.

The List of Used Literature

1. Clark, Herbert H. Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior 22//Stanford of University, 1983
2. Decoo W. Systemization in Foreign Language Teaching: Monitoring Content Progression//Routledge 2011
3. Kumaravadivelu B. Understanding Language Teaching: From Method to Postmethod//Routledge 2006
4. Halliday M.A.K., A. McIntosh & P. Stevens. The Linguistic Sciences and Language Teaching//London: Longman 1964
5. Crookes and Chaudron. Guidelines for Language Classroom Instruction//Boston; Heile&Heinle, 2001

İngilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi yolları

Sevda Xəlilova

Filologiya üzrə

fəlsəfə doktoru

ADPU, Xarici Dillər Mərkəz

sevda_azturk@hotmail.com

[https://orcid.org/0000-](https://orcid.org/0000-0001-5909-2999)

0001-5909-2999

Xülasə

Məlum olduğu üzrə, dilin lüğət tərkibində başlıca leksik təbəqə bu və ya digər dilin öz sözləridir. Bu təbəqənin əsas əlamətləri onun uzun əsrlər boyu yaşaması, sabitliyi, xəlqiliyi və lüğət tərkibinin inkişafı üçün baza olmasıdır. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində belə sözlərin rolu böyükdür. Ümumxalq danışq dilindən alınmış sözlər həm klassiklərin əsərlərinin dilində, həm müasir ədəbi dildə, həm də danışq dilində işlənilib nəsil-dən-nəslə keçərək gəlib bugünkü dövrə çıxmışdır. Bugünkü ədəbi dilin ümumxalq dili əsasında inkişaf etməsində belə sözlər həlledici əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Açar sözlər: lüğət tərkibi, leksikologiya, morfologiya, sintaktik, alınma sözlər

Ways to enrich the vocabulary of English

Sevda Khalilova

PhD on Philology

ASPU, Foreign Languages Center

Summary

As it is known, the main lexical layer in the vocabulary of a language is the own words of this or that language. The main characteristics of this layer are its existence for many centuries, its stability, creativity and the basis for the development of vocabulary. The role of such words in enriching the vocabulary of the language is great. The words taken from the national colloquial language have been developed both in the language of the works of the classics, in the modern literary language, and in the colloquial language, passed from generation to generation, and have come to the present day. Such words were of decisive importance in the development of today's literary language on the basis of the national language.

Keywords: vocabulary composition, lexicology, morphology, syntactic, loanwords

Способы пополнить словарный запас английского языка

Севда Халилова

**Кандидат филологических наук
АГПУ, Центр Иностранных Языков**

Резюме

Как известно, основным лексическим пластом в лексике языка являются собственные слова того или иного языка. Основными характеристиками этого слоя являются его многовековое существование, его устойчивость, креативность и основа для развития словарного запаса. Велика роль таких слов в обогащении словарного запаса языка. Слова, взятые из национального разговорного языка, получили развитие как в языке произведений классиков, в современном литературном языке, так и в разговорном языке, перешли из поколения в поколение и дошли до наших дней. Такие слова имели решающее значение в развитии современного литературного языка на основе национального языка.

Ключевые слова: словарный состав, лексикология, морфология, синтаксис, заимствования.

Aktuallıq. Bir dildəki sözləri o dildə danışanların hamısı eyni dərəcədə istifadə etmir. Başqa sözlə desək, həmin dilin lüğət tərkibindəki sözlərin hamısını o dildə danışanların heç biri tam əhatə edə bilmir. Hər adam ümumişlək sözlərdən başqa öz ixtisası, təhsili, peşəsi ilə əlaqədar müəyyən kəmiyyətdə söz bilir. Deməli, hər bir adamın ümumi lüğət tərkibi ilə yanaşı, iş sahəsi, təhsili ilə əlaqədar öz söz ehtiyatı olur.

Lüğət tərkibi müxtəlif leksik-semantik söz qruplarının sistemindən ibarətdir. “Lüğət tərkibi” anlayışı adı altında bir dildəki sözlərin hamısı, onların toplusu başa düşülür.

Metod. Məqalədə nəzəri, müqayisəli və təsviri metod tətbiq edilmişdir.

Annotasiya. Dilin lüğət tərkibində özül əsas lüğət fondudur. Onun özəyini bütün söz kökləri təşkil edir. Əsas lüğət fondu bir sıra dövrlərin məhsuludur, bir neçə əsrin yadigarıdır. Onu qısa bir müddətdə yaratmaq, yaxud məhv etmək qeyri- mümkündür. Uzun əsrlər boyu yaranmış və dilin əsasını təşkil edən əsas əlamətlərdən biri kimi, lüğət fondunun məhv edilməsi, aradan çıxması dilin iflasına, ünsiyyətin tamam pozulmasına gətirib çıxarırdı.

Giriş. İngilis dilinin lüğət tərkibinin dəyişməsi özünü iki şəkildə göstərir: bir tərəfdən, lüğət tərkibi yeni yaranan sözlərin hesabına

zənginləşir və inkişaf edir, digər tərəfdən isə onun dəyişməsi köhnəlmiş, günün tələblərinə cavab verməyən sözlərlə əlaqədardır. Lüğət tərkibinin dəyişməsinin üç növü məlumdur: a) yeni sözlərin əlavəsi; b) köhnəlmiş sözlərin dəyişməsi; c) müəyyən qrup sözlərin mənaca dəyişməsi.

a) XXI əsrdə texnikanın sürətlə inkişafı texnologiyada külli miqdarda yeni sözlərin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Kompüterlə əlaqədar olan xeyli söz bütün dünya dillərində işlənməyə başlamış və lüğət tərkibi də kifayət qədər zənginləşmişdir.

b) Norman işğalından sonra ingilis dilinə fransız sözlərinin bir növ “axını” başlamışdır. Qədim ingilis dilində işlənən bir çox sözlər fransız mənşəli sözlərlə əvəz olunmuşdu: qədim ingilis dilində işlənən “niman”, orta ingilis dili dövründə “taken” (yeni ingilis dili dövründə “take”) ilə əvəz olundu.

c) Qədim ingilis dilində “dream” sözü “joy” (sevinc, şənlik) mənasında işləndiyi halda, sonralar bu məna dəyişərək “yuxu, xəyal” mənalarında işlənməyə başladı.

Lüğət tərkibi dilin fonetik sisteminə və qrammatik strukturuna nisbətən daha dəyişkən və çevikdir. O, daim inkişaf, dəyişmə və zənginləşmədədir. Lüğət tərkibinin bu mənzərəsi xalqın həyatı, mədəniyyəti və inkişafı ilə bağlıdır, o, mənsub olduğu xalqın tarixini əks etdirir.

Dilin dəyişməsi iki şəkildə olur: 1. Dilin öz sisteminin inkişafı ilə əlaqədar dəyişmə. Bu, tədricən olur, dövrə görə ədəbi norma təkamül edir. 2. Cəmiyyətin bütövlükdə inkişafı ilə əlaqədar dəyişmə. Bu, ictimai dəyişmələrdə müəyyənləşir.

Əsas lüğət fondu və dilin qrammatik quruluşu bir-biri ilə sıx bağlıdır. Əsas lüğət fonduna daxil olan sözlər müvafiq dilin qrammatik qayda-qanunları əsasında formalaşır.

Lüğət fondunun müstəqil sözlərindən başqa, köməkçi sözləri və sözyaratma vasitələrini də əhatə etməsi onun qrammatik quruluşla bağlılığını göstərir.

Lüğət fondu qrammatik quruluşla birlikdə dilin əsasını təşkil edir, onun ümumxalq səciyyəli olmasını, kollektivin bütün üzvlərinin qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirir. Dilin sabitliyi onun əsas lüğət fondu və qrammatik quruluşunun sabitliyi ilə ölçülür.

Əsas lüğət fondu özündə sözyaratma qruplarını və ünsiyyət üçün vacib olan leksik qrupları cəmləşdirir.

Əsas lüğət fondu da konkret tarixi inkişaf prosesində dəyişir, zənginləşir. Bu, cəmiyyətin tələbatı və dilin tarixi inkişafının daxili qanunları ilə bağlıdır. Lüğət fondunun dəyişməsi tədricən olur. Sözlün fonetik, qrammatik və semantik dəyişməsi birdən yox, tədricən baş verir.

Əsas lüğət fondu konkret tarixi məfhum kimi sabitdir. O, dilin ümumi lüğət tərkibinin tarixən inkişafına təkan verən və onu zənginləşdirən leksik-semantik və sözyaratma bazası kimi çıxış edir, tarixi inkişaf prosesində daxili qanunauyğunluğu müəyyənləşdirir. O, dilin leksik-semantik və sözyaratma sistemlərinin, ümumi lüğət tərkibinin laylarının dayəğıdır. Sözlərin yaranması üçün əsas bazadır, o, sözyaratmanın ictimai yolunu təyin edir, yəni yaranmış sözləri ictimai təcrübədə sahmana salır.

Dilin leksikası mənsəcə müxtəlifdir. Yeni məfhumların bir qismi dilin öz daxili imkanı, sözyaratma üsulu ilə, digər qismi isə başqa dillərdən sözalma hesabına ifadə olunur. İngilis xalqı müxtəlif xalqlarla müxtəlif şəkildə əlaqə və münasibətdə olmuş və olmaqdadır. Əlbəttə, bu əlaqə və münasibət, heç şübhəsiz, dilin leksik tərkibinə təsir edəcəkdir, bu, labüddür, bu, qanunauyğunluqdur.

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin birinci və əsas mənbəyini dilin daxili vəsaiti təşkil edir. Bu mənbədən danışarkən: a) leksik yolla; b) morfoloji yolla; c) sintaktik yolla; ç) kalka (yamsılama) yolu ilə yaranan sözlər nəzərə alınmalıdır.

Leksik yolla yaranan sözlər. Ümumxalq danışiq dili və onun müxtəlif sözdüzəltmə vəsaiti (sözdüzəldici şəkilçiləri və sözlərin birləşməsi) istər dilin tarixi inkişafı prosesində və istərsə də müasir dildə yeni sözlərin yaranmasında əsas olmuşdur, çünki ümumxalq danışiq dili ədəbi dilin inkişafı üçün başlıca və tükənməz mənbədir.

Morfoloji yolla yaranan sözlər. Dünya dillərində sözdüzəldici şəkilçilər: ön, orta və son olmaqla üç yerə bölünür.

Biz yuxarıda qeyd etmişdik ki, dünya dilləri bir-biri ilə əlaqədə inkişaf etmiş və etməkdədir. Həmin əlaqələr nəticəsində bu dillər qarşılıqlı surətdə bir-birinin lüğət tərkibini zənginləşdirdiyi kimi, bu və ya başqa qrammatik formalar da bir dildən başqa bir dilə keçə bilər. Belə formalar bir dildən başqasına keçərkən ilk əvvəl, əlbəttə, ayrılıqda deyil, sözlərlə birlikdə keçir. Sonralar isə keçdiyi dilin daxilində yavaş-yavaş o dilin şəkilçiləri sırasına daxil olur.

Sintaktik yolla yaranan sözlər. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində sözlərin yanaşdırılması və birləşdirilməsinin də rolu az deyildir. Bu üsulla yaradılan sözlər müxtəlif mənsədən ola bilər.

Kalka (yamsılama) yolu ilə yaradılan sözlər. Yeni söz və terminlərin yaradılmasında kalka üsulunun da müəyyən rolu vardır. Bu üsulla əmələ gələn yeni sözlər dilin öz daxili materialı əsasında yaradılır. Buna görə də burada dilin daxili inkişaf qanunları həlledici rol oynayır.

Kalka yolu ilə yeni sözlərin yaradılmasında həm sözlərdən, həm də dilin sözdüzəldici şəkilçilərdən geniş surətdə istifadə olunur.

Nəticə. Dillərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi və bir-birinə təsiri xalqların tarixi inkişafının bütün dövrlərində eyni şəkildə olmamışdır. Əlifbası olmayan xalqların dillərinin qarşılıqlı əlaqə və təsiri məhduddur. Onların yazısı olmadığı üçün başqa ədəbi dillərə qarşılıqlı təsir göstərə bilməmişdir. Başqa sözlə desək, yazısız dillər ədəbi dili olan dillərin ictimai funksiyasını yerinə yetirmək imkanından məhrumdur.

Xalqların qarşılıqlı münasibəti genişləndikcə dillər arasında əlaqələr də intensivləşir, bir dildən digər dilə leksik ünsürlər keçir. Bu və ya digər dilə keçən ünsürlər onun lüğət tərkibini zənginləşdirir, inkişafına təkan verir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov N, Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1980
2. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, 2007
3. Арбекова Т.И. Лексикология современного английского языка Москва, 1977.
4. Гальперин И.Р. Англо-русский словарь в двух томах. Москва, 1972.
5. Akhmatova O.S. Lexicology. Moscow, 1972.
6. Arnold I.V. The English Word. Moscow, 1986.

Söz kateqoriyalarının leksik -semantik xüsusiyyətləri

Mehriban Mahmudova

ADPU, Xarici Dillər Mərkəzi, baş müəllim

mahmudova.mehriban@list.ru

0000-0003-7289-5673

Xülasə

Bu məqalə söz kateqoriyalarının leksik-semantik xüsusiyyətləri haqqındadır. Beləliklə, ümumiləşdirmə aparsaq dilin lüğət fondundakı sözlərin qruplara ayrılması zamanı leksik -semantik əlamətin sifətləri fərqləndirməyə imkan yaratdığını söyləyə bilərik. Nəzərə almaq lazımdır ki, kateqorial xassələrin predmetə və fəaliyyətə, hərəkətə aidliyi sifətlə zərfin qarışdırılmasına yol açır. Belə qarışdırma sözlərin birləşməsi prosesində və ya sintaktik səviyyədə təzahür edir. Kateqorial xassə ümumi əlamət kimi seçilməlidir. Sifətlə zərf arasındakı münasibət leksik-semantik əlamət fəvqündə açıqlana bilmir. Buna baxmayaraq biz əşyanın kateqorial xassəsini bildirən sözləri sifət qrupunda birləşdirməyi daha düzgün hesab edirik. Bu məsələnin açıqlanması müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında sifətə bir sıra nitq hissələri arasındakı qarşılıqlı əlaqələri və substantivləşməni araşdırmağı tələb edir.

Göründüyü kimi, bu definitiv kontekstdə söz qrupu sintaksisin elementləri zəminində təyin olunur. Belə təyinetmənin əsasında sifət və zərfin qarışdırılmaması məqsəd qoyulmuşdur.

Qeyd edildiyi kimi, sözlərin nitq hissələrinə bölünməsinin semantik cəhətdən əsaslandırılması ənənəvi qəbul edilmiş prinsiplərdən biridir. Semantik cəhətdən bölmənin əsasında hər şeydən əvvəl əşya və əlamət adlarına ayırma durur.

Açar sözlər: semantik, kateqoriya, xüsusiyyət, leksik, söz kateqoriyası

Lexical-semantic features of word categories

head teacher Mehriban Mahmudova

ASPU, Centre of Foreign Languages

mahmudova.mehriban@list.ru

0000-0003-7289-5673

Summary

This article is about lexical-semantic features of word categories. Thus, if we make a generalization, we can say that the lexical-semantic sign makes it possible to distinguish adjectives during the division of words in the vocabulary of the language into groups. It should be taken into account that the relation of categorical properties to the subject and action,

movement leads to the mixing of adjectives and adverbs. Such mixing is manifested in the process of combining words or at the syntactic level. A categorical property should be selected as a common feature. The relationship between an adjective and an adverb cannot be explained beyond lexical-semantic signs. Nevertheless, we consider it more correct to combine the words that express the categorical property of the object in the group of adjectives.

Clarifying this issue requires investigating the interrelationships and substantivization between a number of parts of speech to the adjective based on the materials of languages with different systems.

Apparently, in this definitive context, the word group is determined on the basis of the elements of syntax. On the basis of such designation, the aim is not to mix adjective and adverb.

As mentioned, the semantic justification of the division of words into parts of speech is one of the traditionally accepted principles. Semantically, the basis of the division is, first of all, the division into names of objects and signs.

Keywords: semantic, category, feature, lexical, word category

Лексико-семантические признаки категорий слов

Стар. Преп. Мехрибан Махмудова
АГПУ, Центр иностранных языков
mahmudova.mehriban@list.ru
0000-0003-7289-5673

Резюме

В данной статье речь идет о лексико-семантических особенностях категорий слов. Таким образом, если сделать обобщение, то мы знаем, что при делении слов словаря языка на группы лексико-семантический признак позволяет выделить прилагательные и т. д. Необходимо знать, что отношение категориальных свойств к субъекту и действию, действие приводит к смешению прилагательного и наречия. Такое смешение проявляется в процессе соединения слов или на синтаксическом уровне. Категориальное свойство должно быть выбрано в качестве общего признака. Отношения между прилагательным и наречием не могут быть объяснены вне лексико-семантических признаков. Тем не менее мы считаем более правильным объединять слова, выражающие категориальное свойство предмета, в группу прилагательных. Он требует изучения взаимосвязей и субстантивации между рядом частей речи.

По-видимому, в этом дефинитивном контексте группа слов определяется на основе элементов синтаксиса. На основе такого обозначения ставится цель не смешивать прилагательное и наречие.

Как уже говорилось, смысловое обоснование деления слов на части речи является одним из традиционно принятых принципов. Семантически основой деления является, прежде всего, деление на названия предметов и признаков.

Ключевые слова: семантика, категория, признак, лексика, категория слова.

Aktuallıq. Nəzəri əhəmiyyətlərini şərtləndirən əsas cəhətlərdən biri onun nəticələrinin leksik vahidlərin semantikasının, onların sistem funksional xarakteristikalarının qarşılığı təsviri planında öyrənilməsinə zəmin yaradılmasıdır. Məqalənin elmi yeniliyi söz kateqoriyalarının leksik semantik xüsusiyyətlərinin ilk dəfə müxtəlif sistemli, konkret olaraq, Azərbaycan və ingilis dilinin materialları əsasında araşdırılmışdır. İlk dəfə olaraq söz kateqoriyalarının dil sistemində statusunun müəyyənləşdirilməsinə semantik prinsiplər zəminində yanaşılır, mürəkkəb sifətlərin əsl və nisbi sifətlər sırasında yerinin təyininə münasibət bildirir.

Annotasiya. Məqalədə sifətin dil sistemində statusunun müəyyənləşdirilməsinə semantik prinsiplər zəminində yanaşılır. Sözlərin nitq hissələrinə təsnifi ənənəvi qrammatikada üç amil əsasında aparılır. Göstərilən üç göstərici ekilətik konqlomerat kimi deyil, dilin özünün mürəkkəbliyinin ifadəsi şəklində çıxış edir. Sözlərin təsnifi prosesində üç əlamətdən bu və ya digəri əsas meyar mövqeyinə keçirilir. Deməli, belə təsnifat zamanı dəqiq sərhəd yoxdur. Göstərilən cəhət təsnifat üçün əsas olmur. Əlamətlərin biri digərindən təcrid olunmuş şəkildə təhlilə cəlb oluna bilər.

Metod. Məqalədə qarşıya qoyulmuş məqsəddən asılı olaraq təsviri, müqayisəli, müqayisəli tutuşdurma və müqayisəli -qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir. Bəzi məsələlərin həlli zamanı kontekstual, distributiv, deskriptiv, struktur və tipoloji təhlil üsullarından istifadə olunmuşdur.

Giriş. Sözlərin nitq hissələrinə bölünməsinin semantik cəhətdən əsaslandırılması ənənəvi qəbul edilmiş prinsiplərdən biridir. Semantik cəhətdən bölmənin əsasında hər şeydən əvvəl əşya və əlamət adlarına ayırma durur.

Sözlərin formal əlamətə görə paylanması onların semantik yükünə görə müəyyənləşdirilir. Sözlər əsas və köməkçi nitq hissələri kimi fərqləndirilir. Köməkçi nitq hissələri cümlədə də yardımçı funksiya daşıyır. C.Layonz

cümlə daxilində ad və feli konstruksiyaların nəzərdən keçirilməsini təklif edir və bu zaman ismi birləşmələr deyil, məhz ad birləşmələrini qeyd edir. Dildə semantik və qrammatik xassələr arasında korrelyasiya asılılıq vardır. Bu korrelyasiya özünü sintaksis xüsusiyyətlərdə göstərir.

Sözlərin nitq hissələrinə təsnifi və ənənəvi qrammatikada üç amil əsasında aparılır. Üç göstərici ekklitik konqlomerat kimi deyil, dilin özünün mürəkkəbliyinin ifadəsi şəklində çıxış edir. Lakin sözlərin təsnifi prosesində üç əlamətdən bu və ya digəri əsas meyar mövqeyinə keçirilir. Belə təsnifat zamanı dəqiq sərhəd yoxdur.

Söz kateqoriyalarını leksik-semantik planda fərqləndirmək üçün sözün ümumi mənasına əsaslanmaq lazım gəlir. Nitq hissələrinin tərifləri də məhz belə ümumi mənalara əsasən verilmişdir. Məsələn, isimlər əşya və predmetlərin adlarıdır. İsimlər yalnız bütün maddi əşyaların deyil, həm də mənəvi, abstrakt əşyaların adlarını bildirir.

M.Hüseynzadə əvəzliliklər haqqında yazırdı ki, əvəzliliklər heç bir konkretlik bildirməyən, həmişə və hər yerdə ümumilik göstərən nitq hissəsidir. Danışan əvəzliliklər ya şəxsi əlaməti, kəmiyyəti ümumi halda göstərir, ya şəxs, əşya, əlamət və kəmiyyət haqqında qarşısındakına məlumat verir, ya da şəxsin, əşyanın, əlamətin və kəmiyyətin adını çəkmədən onları ümumiləşdirir.

Leksik-semantik əlamət sifətin təyininə də əsas götürülür. Sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirir. Sifətə verilən təriflərdə onun əlamət və keyfiyyət bildirməsi, bu əlamətin əşyaya aidiyyəti ön plana çəkilir. Lüğət tərkibinə daxil olan sözlər sırasından sifətlərin seçilməsi əşyaya, predmetə mənsub əlamət və keyfiyyətlərin toplusunu müəyyənləşdirməyi tələb edir. Məlumdur ki, fellər də əlaməti bildirir. Lakin fellərdə əlamət zamanla əlaqəlidir, ağac yırgalanır, su buraxılmışdır və s. Zamana görə dəyişmə əlamətin dinamikliyini ifadə edir. Sifətin ifadə etdiyi əlamət və keyfiyyətlər isə özünün statikliyini, daimi mənsubluğu ilə seçilir: düz ox, dadlı yemək.

Sifət əlamət və keyfiyyətə görə əşyaları fərqləndirmək xüsusiyyətinə malikdir. Ona görə ümumi əlamətin fərqli variantlarını da ifadə edir. Rəng əşya və predmetlərə mənsub əlamətdir. Spektrin yeddi rəngi rənglərin tam toplusunu əhatə etmir. Əsas rənglərin bir-biri ilə qarışması müxtəlif rənglərin və eyni rəngin fərqli çalarlarını əldə etməyə imkan verir. Buna görə də müxtəlif əşyalara xas əlamət ola biləcək çoxlu sayda rəng adları vardır. Qırmızı, mavi, yaşıl, qəhvəyi və s.

Tədqiqatçıların bir qismi rəngi əlamət kimi deyil, ayrıca bir xüsusiyyət kimi ayırırlar. Məsələn, M.Hüseynzadə əsl sifətləri üç qismə ayırır və bu

cərgədə rəngi qeyd edir. O, əslı sifətləri başlıca olaraq üç qismə ayırır: 1) keyfiyyət bildirən: 2) əlamət bildirən: 3) rəng bildirən.

Əgər rəngi əlamət və keyfiyyətdən fərqli bir kateqoriya kimi qəbul etsək, onda sifətin definisiyasına bu anlayışı da daxil etməli olacağıq. Yəni əşyanın rəngini, əlamət və keyfiyyətini bildirən sözləri sifət qrupunda birləşdirməli oluruq. Digər tərəfdən, rəngi ayırma onunla eyni tərtibdə duran başqa xüsusiyyət xassələri ayırma tələbini meydana çıxaracaqdır. Bu isə anlayışa verilmiş tərfi definitiv kontekstə, izahlı şərhə çevirir. Tərfin əsasında əhəmiyyətli və ümumi əlamətin durması əvəzinə, bir-birinə yaxın əlamətlərin, Keyfiyyətlərin toplusunun qoyulması ilə nəticələnir. Definisiya üçün bu hal yolverilməzdir. Sifətin tərfinə əlavə elementlərin daxil edilməsi ümumiləşdirmənin zəifləməsinə, meyarın yayğınlığına səbəb olacaqdır. Sifətin tərfində istifadə edilmiş əlamət və keyfiyyət məntiqin anlayışları səviyyəsində qəbul edilməlidir.

Prof. M.Hüseynzadə sifətə aid sözlər cərgəsində rəng, əlamət və keyfiyyət meyarları ilə qapanmayan sözlərin olduğunu göstərir və bu cür sözlər üçün müxtəlif ümumiləşdirici anlayışlar təyin etməmək məqsədilə əşyanın və s. müəyyənləşdirən sözlər ifadəsindən istifadə edir. Təbii ki, sairənin konkretləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi çətindir. Məsələyə bu şəkildə yanaşma əlamət və keyfiyyət arasındakı fərqi silindiyi hallarda da özünü göstərir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzi keyfiyyət bildirən sifətlərə əlamət bildirən mənaları arasındakı fərq rəng bildirən sifətlərin mənaları arasındakı fərqdən çox az hiss edilir, yəni əslı sifətlərin keyfiyyət və ya əlamət mənaları arasında qəti bir sərhəd yoxdur. Məsələn, gözəl adamın zahiri əlamətlərini bildirirsə, əlamət bildirən sifət olur. Gözəl sözü adamın daxili əlamətlərini, yəni xasiyyət və əxlaqını bildirirsə keyfiyyət bildirən sifət olur.

Nitq hissələrini müəyyənləşdirmə dilin lüğət tərkibini söz qruplarına ayırma prosesinin məhsulu kimi meydana çıxır. Sadə sözlərlə yanaşı düzəltmə və mürəkkəb sözlər də dilin lüğət tərkibinin elementləridir. Lüğətdə həm isim olan ağıl sözü, həm də sifət olan ağıllı sözü öz yerini tutur. Sözləri leksik-semantik meyar zəminində qruplara ayıraraqən ağıl sözü, ağıllı sözü sifət qrupuna şamil edilir.

Sözlərin semantikasını bəzi hallarda predmet haqqında aydın informasiya verirsə, bəzi hallarda məna yaygın və subyektiv səciyyəli olur. Məsələn, qırmızı rəng adıdır. Ona görə də istər qırmızı çiylək, istər qırmızı maşın birləşmələri aydın assosiasiya yaradır. Ayrılıqda götürülən qırmızı sözü də mənaca aydın və başa düşəüləndir. Eyni fikirləri yaxşı və pis sözləri haqqında söyləmək mümkün deyildir. Həmçinin yaxşı çiylək, pis çiylək,

yaxşı maşın, pis maşın birləşmələrində də məna yaygın olub aydın başa düşülməyəndir. Məsələn, pis maşın işləməyən, nasaz, rəngi xoşa gəlməyən, salonu rahat olmayan, sürəti az olan və s. və i.a maşına deyilə bilər. Pis maşın birləşməsi bu halların heç birini konkret olaraq bildirmir. Pis meyarı seçilmədiyindən əlamət və ya keyfiyyət, daha ümumi şəkildə desək, kateqorial xassələrin sərhədi qeyri-müəyyəndir.

Nəticə. Eyni fikirləri ağıllı, səriştəli, bacarıqlı və bu cür qəbildən olan başqa sözlər üçün də demək olar. Lakin bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən sözlərin hər biri kateqorial xassələri-əlamət və keyfiyyəti müəyyənləşdirir. Onlar leksik- semantik meyar əsasında sifət qrupuna daxil edilməlidir.

Dildə keyfiyyətin, xassənin intensivliyə görə qradasiyası da mühüm yer tutur. Qradasiya komparativlik kateqoriyası ilə həyata keçirilir. Komparativlik kateqoriyası həm leksik, həm də qrammatik vasitələrə malikdir. Müxtəlif sistemli dillərdə bu vasitələrin nisbəti fərqlidir. Sifətin təyini zamanı istifadə olunan semantik əlamət bu kateqoriyaya aid sözlərin qradasiya xüsusiyyətlərindən asılı deyildir. Söz qruplarına ayırma ümumi səciyyəlidir. Keyfiyyətin az və çoxluğu, onun intensivliyi isə sifətlərin növdaxili təsnifində üzə çıxır.

Ədəbiyyat

- 1.Əliyeva Z.M Türk dilləri sistemində sifətlərin struktur semantik təkamülü Bakı 1995
- 2.Əliyeva Z. Türk dillərində sifətlərin leksik-semantik variantları Bakı 1998
- 3.M.Hüseynzadə Müasir Azərbaycan dili Bakı: 1973.
4. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika" . Bakı, Maarif 1982.
5. A.S.Kazımov "Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası" ,I hissə ,Bakı -2013
6. H.B.Balıyev "Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası",Bakı-2003
7. A.Abdullayev "Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası",Bakı1978

İngilis dilində sözönlü birləşmələr və onların Azərbaycan dilinə tərcüməsi

Sevda Ağayeva
ADPU, Xarici Dillər Mərkəzi, baş müəllim
seva.ava.17@mail.ru
[https://orcid.org/0000-](https://orcid.org/0000-0002-5615-6923)
0002-5615-6923

Xülasə

Müşahidələr göstərir ki, sözönlü birləşmələr ingilis dilinin tədrisində, leksikologiyada, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə və ya Azərbaycan dilindən ingilis dilinə tərcümədə, ingiliscə-azərbaycanca lüğətlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, bu sözönlü birləşmələrin frazeoloji nəzəri problemlərinin dərinədən və sistemli öyrənilməsi, onların əmələ gəlməsi prosesinin araşdırılması lüğətlərin genişləndirilməsini asanlaşdırır.

Sözönlü birləşmələr çox vaxt isim və feilləri təsvir edən dəyişdirici funksiyanı yerinə yetirir. Sözönlü ifadələr isimləri, feilləri və tam cümlələri dəyişdirə və digər ön söz birləşmələrinin içərisinə yerləşdirə bilər.

Açar sözlər: Sözönlü birləşmələr, frazeoloji komponentlər, struktur dəyişiklikləri, leksikologiya, funksiya, müşahidə

Prepositional phrases in English and their translation into Azerbaijani

Sevda Aghayeva
ASPU, Senior teacher of
Foreign Languages Center

Summary

Observations show that word combinations play an important role in teaching English, lexicology, translation from English to Azerbaijan or from Azerbaijan to English, and the formation of English-Azerbaijani dictionaries. Thus, the deep and systematic study of the phraseological theoretical problems of these lexical combinations, the investigation of the process of their formation, facilitates the expansion of dictionaries.

Prepositional phrases often serve as modifiers, describing nouns and verbs. Prepositional phrases can modify nouns, verbs, and complete sentences, and can be placed inside other prepositional phrases.

Keywords: Word combinations, phraseological components, structural changes, lexicology, function, observation

Предложные словосочетания в английском языке и их перевод на азербайджанский язык

Севда Агаева

**АГПУ, старший преподаватель
Центр Иностранных Языков**

Резюме

Наблюдения показывают, что словосочетания играют важную роль в обучении английскому языку, лексикологии, переводе с английского на азербайджанский или с азербайджанского на английский, формировании англо-азербайджанских словарей. Таким образом, глубокое и систематическое изучение фразеологических проблем этих лексических сочетаний, исследование процесса их образования способствует расширению словарей.

Предложные фразы часто служат модификаторами, описывая существительные и глаголы. Предложные фразы могут изменять существительные, глаголы и полные предложения, а также могут быть помещены внутри других предложных фраз.

Ключевые слова: словосочетания, фразеологические компоненты, структурные изменения, лексикология, функция, наблюдение.

Aktuallıq. Sözlü birləşmələri tələb edən frazeoloji birləşmələrin əhatə olunduğu leksik-semantik qruplar özlüyündə ekspressivliyin ifadəsi planında ən zəngin söz qruplarından biridir. Çünki insan nitqi fərdin daxili aləmi ilə sıx bağlıdır və onun özünü aparması, emosional vəziyyəti, ətraf mühitə, insanlara və s. münasibətinin ifadə vasitələrindən biridir. Belə olan halda sözlü frazeoloji birləşmələrin iştirakı ilə yaranmış müvafiq vahidlərin də ekspresivlik-emosionallıq tutumunu ikiqat zəngin gözləmək olar. Bu baxımdan bu cür frazeoloji vahidlərin struktur imkanlarının öyrənilməsinin mühüm elmi-nəzəri əhəmiyyəti vardır.

Metod. Məqalədə istifadə edilmiş əsas metod müqayisəli-təsviri metoddur.

Annotasiya. Müxtəlif dillərdə frazeoloji birləşmələrin yalnız eyni formada deyil, müəyyən şəkil və forma dəyişikliyi ilə mövcudluğu, məzmun və ifadə planında ifadəsi təkcə frazeologiyanın üslub və ekspressivlik imkanları baxımından deyil, eləcə də belə frazeoloji birləşmələrin bir çox vacib əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, frazeoloji vahidləri sərbəst, qeyri idiomatik birləşmələrdən fərqləndirən cəhətlərin ortaya çıxarılması baxımından da böyük maraq kəsb edir. Sözlü tərkibli

frazeoloji birləşmələrin varlığını şərtləndirən əlamətlərin müəyyənləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsi əksər dünya dillərinin frazeoloji sistemi üçün də əsas və mühümdür. Bu da sözlü frazeoloji birləşmələrin universal xarakter daşıdığını göstərir.

Giriş. Hər bir dilin özünəməxsus frazeologiyası var. İngilis dilinin də frazeologiyası geniş və müxtəlifdir. Bu dilin frazeologiyası minillik tarixə malikdir. Onlar müxtəlif səbəblər nəticəsində yaranmışdır. Bu frazeologizmlərin yaranma mənbəsi isə xalq danışığı dili və ədəbiyyatı olmuşdur. Bizim ölkəmizdə, həmçinin digər ölkələrdə ingilis dilinin öyrənilməsinə böyük diqqət yetirilir. Bu dili mükəmməl səviyyədə öyrənmək üçün onun frazeologiyasına bələd olmaq lazımdır. İngilis dilini öyrənmək istəyən şəxslər üçün həmin frazeologiya sahəsi çətinlik yarada bilər.

İngilis dilinin frazeologiyası digər dillərin frazeologiyasından fərqlənir. İngilis dilindəki frazeoloji birləşmələrin azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı müəyyən çətinliklərlə rastlaşırıq. Bu hər iki dilin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşunun fərqlənməsindən irəli gəlir. Yanlış tərcümənin əsas səbəblərindən biri də frazeoloji birləşmələrin düzgün seçilməməsidir. Sözlü tərkibli frazeoloji birləşmələrin işlənmə dairəsi çox rəngarəngdir. Onun rəngarəngliyi frazeoloji vahid anlayışının özü ilə də sıx bağlıdır. Belə frazeoloji birləşmələrin dildə işlədilməsi sintaktik konstruksiyalarda sözlərin yeni məna qazanması, leksik uyğunluq, davamlılıq, ekspressivlik, komponentlər arasındakı sintaktik əlaqə cümlədəki vəzifələri ilə bağlıdır. Sözlərin yeni məna kəsb etməsi bütövlükdə birləşməyə aid olan əhatə əsasında həll olunsa da, burada məna birinci, davamlılıq və ekspressivlik ikinci rola malikdir. Başqa sözlə desək, sözlü tərkibli frazeoloji birləşmələr üçün xüsusi bir əlamət kimi bütün birləşmənin əhatə dairəsinə əsaslanması birinci, hazır şəkildə yenidən təkrar olunma, sabitlik və ekspressivlik ikinci şərt olmalıdır. Bunların hamısı həmin birləşməyə aid olan sözlərin differensiaslaşmasına kömək edir. Məsələn, atalar sözü və zərbi-məsəllərin frazeoloji vahidlər kimi qəbul olunması, ümumiyyətlə frazeologiyanın əhatə dairəsinin genişlənməsi ilə nəticələnir. Əgər atalar sözləri və zərbi məsəllər frazeoloji vahid sayılırsa, onda həmin dairə bunların hesabına daralır, yaxud da “frazeoloji termin” anlayışını qəbul edirsə, onda frazeologiyanın elmi-texniki və ictimai-siyasi mətnlərə də daxil olduğunu söyləmək mümkündür. Sözlü tərkibli frazeoloji birləşmələrin çox geniş işlənmə sahələri mövcuddur. Bu sahələrdən biri də ümumxalq danışığı dilidir. Ədəbi dilin bir çox üslublarından fərqli olaraq, ümumxalq danışığı dili həmişə emosionallığa, ekspressiv tavlologiya

elementləri ilə zəngindir. Ümumxalq danışiq dilində həqiqətən bu elementlərə ehtiyac duyulur, həmin ehtiyacı ödəməyin ən yaxşı vasitələrindən biri də, məhz sözönlü tərkibli frazeologizmlərdən istifadədir. Dünya dillərində təşəkkül tapmış feili frazeologizmləri sema bazası eyni olsa da, onların bu sema əsasında əmələ gətirdiyi fraza mənası daha geniş şəkildə özünü göstərir. Həmin mənalara daha kütləvi modellərini aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

1. Danışığın istiqamətini (və bəzən də keyfiyyətini və tərzini) göstərən semantik model. Məsələn, *the iron hand in the velvet glove* (maskada mələk sima); *a finger in the pie* (bir işdə əli olmaq); *to have a bone in one's throat* (boğazında sümük qalmaq- zarafatla) və s.

2. Danışığın obyektinə ilə əlaqədar model. Məsələn, *to bathe one's hands in blood* (əlini qana batırmaq); *to fling (cast) smth. in smb's face* (üzünə vurmaq); *to take oneself in hand* (özünü ələ almaq); *with one feet in the grave* (bir ayağı gorda olmaq) və s.

3. Hərəkətin keyfiyyətini göstərən model. Məsələn, *to be born a silver spoon in one's mouth* (xoşbəxt bürc altında doğulmaq); *to be born in a shirt* (xoşbəxt doğulmaq) və s.

Bütün dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də sözönlü birləşmələr sərbəst söz birləşmələrindən əmələ gəlir. Belə ki, sərbəst söz birləşmələrinə aid olan müstəqil mənalı sözlərin hamısı birlikdə ümumi bir məna ifadə etdikdə frazeoloji birləşmə yaranır. Məsələn, *“a bird in the hand”* frazeoloji birləşməni götürək. Bu birləşməni əmələ gətirən iki əsas – leksik mənalı sözün (*bird*, *hand*) ayrılıqda müstəqil mənası vardır. Bunların bir-birilə bağlanıb, ümumi mənanı bildirməyə xidmət etmələri nəticəsində əmələ gəlmişdir. Burada *“in”* sözünün köməyiylə yaranmış frazeoloji birləşmə *“nağd pul”* - dur. Sərbəst söz birləşmələrinin frazeoloji birləşmə kimi işlədilməsi birdən-birə yox, tədricən, müəyyən dövrdə, tarixi proseslə əlaqədar dildə daim və təkrarən ümumiləşməsi obrazlılıq-məcazilik kəsb etməsi ilə əlaqədardır. Göründüyü kimi, ingilis dilindəki frazeoloji birləşmələr müstəqil mənalı sözlərdən ibarət olmur. Onları təşkil edən müstəqil ünsürlər də vardır. Məsələn, *to dip one's hands in blood* (əlini qana batırmaq), *in the face of* (göz qabağında), *in soft hands* (etibarlı əldə), *in the turn of a hand* (göz qırpımında), *in the face of day* (açıq-aşkar), *in one's eyes* (başqasının gözündə), *in one's stockinged feet* (bir bezin qırağı), *to be of one mind* (bir fikirdə qalmaq), *to dig a pit for somebody* (bir kəsə quyu qazmaq), *to call in question* (sual altında qoymaq), *to fall on stony ground* (boşa çıxmaq) və s.

Sözönlü tərkibli frazeoloji birləşmələrin əsas müəyyənedici xüsusiyyəti kimi sabitliyin kateqorial əlamət olması heç bir şübhə doğurmur. Sabitlik həm birləşmə, həm də cümlə strukturlu frazeoloji vahidlər üçün səciyyəvi xarakter daşıyır. Lakin bütün bunlarla belə sözönlü frazeoloji birləşmənin müəyyənləşdirilməsində sabitliyi yeganə meyar kimi götürmək olmaz. Belə ki, sabitlik sözönlü frazeoloji birləşmələrin əsas əlaməti olsa da, onların mövcudluğunu, varlığını şərtləndirən yeganə xüsusiyyət deyildir. Sözönlü tərkibli frazeoloji birləşmələr kateqorial, yəni onu səciyyələndirən fərqləndirici və qeyrikateqorial-stilistik, üslubi çalarlıq, ekspressiv-emosional ifadəlilik və s. əlamətlərə malikdir. Kateqorial əlamətlər sözönlü tərkibli frazeoloji birləşmələrin varlığını şərtləndirən, onların bir kateqoriya adı altında birləşməsini təmin edərək dilin frazeoloji sistemində cəmləşməsinə səbəb olan əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərin toplusu olduğu halda, qeyri-kateqorial əlamətlər ikinci dərəcəli əhəmiyyət daşıyıb, kateqorial əlamətlərin bir növ müşayiətedicisi kimi çıxış edir və nitqdə bu və ya digər dərəcədə özünü göstərir.

İngilis dilində elə feillər vardır ki, onlar hər hansı bir sözünü ilə işlənərək öz əsas mənasını itirir. Bu zaman nə feil, nə də sözünü ayrılıqda tərcümə olunmur. Belə fəllər frazeoloji fəllər adlanır: *look at* (*baxmaq*), *look after* (*qayğısına qalmaq*), *look about* (*boylanmaq*), *look around* (*soraqlaşıb axtarmaq*), *look away* (*gözünü çəkmək*), *look back* (*dönüb baxmaq*), *look for* (*axtarmaq*), *look forward to* (*səbirsizliklə gözləmək*), *look in on* (*baş çəkmək*), *look on* (*müşahidə etmək, hesab etmək*), *look on to* (*baxmaq, açılmaq*), *look out* (*axtarmaq; baxmaq (içəridən bayıra)*), *look over* (*nəzər salmaq, yoxlamaq*), *look to* (*müraciət etmək*), *look like* (*oxşamaq, bənzəmək (zəhiri görünüşcə)*); *put on* (*geyinmək*), *take off* (*soyunmaq*), *take to* (*məşğul olmaq*), *look through* (*nəzərdən keçirmək*). Buna görə də sözönləri ingilis dilində böyük əhəmiyyətə malikdir.

Deyilənləri ümumiləşdirdikdə belə qənaətə gəlmək olur ki, sözönlü tərkibli frazeoloji vahidlərin mövcudluğunu şərtləndirən əsas amillər aşağıdakılardır: 1) dilə hazır şəkildə daxil olur; 2) strukturca qapalı olur; 3) semantik cəhətdən bütöv və sabit olur; 4) sözbəsöz, hərfi tərcümə olunmur. Bu kateqorial əlamətlərin birləşməsi və ya cümlədə eyni vaxtda cəmləşməsi əsas şərtidir. Sözönlü frazeoloji birləşmələr də tərkibinə görə tarixən dəyişkəndir. Belə ki, onlar köhnələrin aradan çıxması və yenilərin yaranması hesabına kəmiyyətə dəyişikliyə uğramışdır

Nəticə. Bütün dillərdə olduğu kimi, ingilis və Azərbaycan dillərinin də sözünü frazeoloji sistemi zəruri ehtiyac nəticəsində və tədricən formalaşmağa başlamış, təxminən XI-XII əsrlərdə artıq bir sistem şəklinə

düşmüş, bütün sonrakı əsrlərdə zənginləşmə prosesi keçmiş və həmin proses indi də davam etməkdədir. Ümumiyyətlə, sözönlü tərkibli frazeoloji birləşmələrin ekvivalentliyinin müəyyənləşdirilməsi və onların yaranmasının açıqlanmasına aid araşdırmalar ingilis dilinin tədrisində, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə və yaxud Azərbaycan dilindən ingilis dilinə tərcümə prosesində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Hacıyeva Ə. H. İngiliscə-Azərbaycanca frazeoloji lüğət, Bakı, Nurlan, 2006
2. Axundov A. A. Ümumi Dilçilik, Bakı., 1999
3. Bayramov Ə. A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları, Bakı, Maarif, 1998, 100 s.
4. Hacıyeva Ə. H. İngiliscə-Azərbaycanca və Azərbaycanca-İngiliscə somatik frazeoloji birləşmələr lüğəti. Bakı
5. Hacıyeva Ə. H. İngilis və Azərbaycan dillərində frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, Nurlan, 2004
6. Hacıyeva Ə. H. İngilis və Azərbaycan dillərində nidalı frazeoloji vahidlər. ADU, Bakı, 2001
7. Collins V. H. A Book of English Idioms with Explanations, L- NY., 1999

İngilis dilində qrammatik materialların öyrədilməsinin səmərəli yolları

Tamilla Turabova

ADPU, Xarici Dillər Mərkəzi, baş müəllim

e-mail- tamilla.turabova@mail.ru

orcid-0000-0003-4980-850

Xülasə

Xarici dil öyrənənlər qrammatikanı mənimsəmək üçün müxtəlif növ bilik və bacarıqlara sahibdir. Qrammatikanın təlim fəaliyyətində səmərəli tədrisi üçün müxtəlif növ metod və üsullardan istifadə edilir. Qrammatik materialların öyrədilməsinin səmərəli yolları həmişə problemli məsələ olmuşdur. Çünki tədris zamanı hər bir müəllimin, təlimçinin fərqli metodları ola bilər və öyrətmə üsulu bir-birilə eynilik təşkil etmir. Təlim şəraiti, iştirakçıların fərqli olması, təbii ki, qrammatikanın tədrisinə, təlim fəaliyyəti zamanı müəyyən dəyişikliklərin edilməsinə səbəb olur. Qrammatik materialların öyrədilməsi ilə bağlı hər bir məktəblinin fərqli yanaşma üsulu, baxış tərzidir. Öyrənənlərin bəziləri qrammatikanın cəlbədicisi olduğunu fikirləşdiyi halda, digərləri əksinə, onun sıxıcı və çətin olduğunu düşünür.

Açar sözlər. Qrammatikanın tədrisi, metod və üsul, psixoloji amil, dərslər planı

Effective ways to teach grammar materials in English

Tamilla Turabova

Senior teacher

ASPU, Foreign

Languages Center

Summary

Foreign language learners have different types of knowledge and skills to master grammar. Different types of methods and methods are used for effective teaching of grammar in teaching activities. Effective ways of teaching grammar materials have always been a problematic issue. Because during teaching, each teacher and trainer may have different methods, and the teaching method is not the same. Of course, the different training conditions and participants lead to certain changes in the teaching of grammar and during the training activity. Each student has a different way of approaching and viewing grammar materials. While some learners find grammar engaging, others find it boring and difficult.

Key words. Grammar teaching, method and method, psychological factor, lesson plan

Эффективные способы преподавания грамматических материалов на английском языке

Тамилла Турабова
Старший преподаватель
АГПУ, Центр Нностранных Языков

Резюме

Изучающие иностранный язык обладают различными типами знаний и навыков для овладения грамматикой. Для эффективного обучения грамматике в педагогической деятельности используются разные виды методов и приемов. Эффективные способы преподавания грамматических материалов всегда были проблемным вопросом. Потому что во время обучения у каждого преподавателя и тренера могут быть разные методы, и метод обучения не одинаков. Конечно, разные условия обучения и участники приводят к определенным изменениям в преподавании грамматики и во время учебной деятельности. Каждый учащийся по-своему подходит к материалам по грамматике и просматривает их. В то время как некоторые учащиеся находят грамматику увлекательной, другим она кажется скучной и сложной.

Ключевые слова. Обучение грамматике, метод и методика, психологический фактор, план

Aktuallıq. Dilöyrənənlərin dil biliklərini müxtəlif situasiyalarda səlis, düzgün və sərbəst şəkildə istifadə etmələri bugünkü dövrdə məhz dilin qrammatikasının uğurlu və düzgün metodlarla öyrədilməsinin nəticəsidir. Buna görə də xarici dil dərslərində qrammatikanın vacib əhəmiyyətinin nəzərə alınması, onun düzgün mənimsənilməsi yollarının müəyyənləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi müasir dövrün aktual mövzudur.

Metod. Məqalənin tədqiqində nəzəri-təhlil, təsvir, müşahidə metodlarından istifadə edilmişdir.

Annotasiya. Dillərin tədrisi zamanı qrammatikanın öyrədilməsi daha çox diqqət mərkəzindədir və qrammatika ilə birgə digər aspektlər də öyrədilir. Beləliklə dillərin tədrisi onun qrammatikası əsasında aparılır. Xarici dil müəllimləri dərs planını tədris etdikləri dilin qrammatikası əsasında hazırlayırlar. Çünki qrammatika dilin ayrılmaz tərkib hissəsidir. İstənilən xarici dilin effektiv şəkildə öyrənilməsi üçün həmin dilin lüğət

tərkibi ilə bərabər onun qrammatik tərkibi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yalnız söz öyrənməklə bir dilə yiyələnmək mümkün deyil. Çünki hər bir dilin özünəməxsus quruluşu vardır. Bu quruluşda istər yazılı istərsə də şifahi nitqdə sözlər cümlə daxilində özünəməxsus şəkildə sıralanır, dəyişir bəzən başqa sözlərlə birləşərək öz əvvəlki mənasından fərqli mənalar ifadə edə bilir. Qrammatik bilik olmadan hər hansı bir dildə aydın, səlis danışmaq, cümlə qurmaq mümkün deyil.

Giriş. Müasir dövrümüzdə qrammatikanın tədrisində kommunikativ yanaşma daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Lakin unutmamaq olmasın ki, dili öyrənmək vacib olduğu qədər onu ünsiyyətdə istifadə etmək də bir o qədər vacibdir. Buna görə ingilis dilini, onun qrammatikasını və lüğət tərkibini öyrədikdən kommunikativ sərəştənin, bacarıqların inkişaf etdirilməsi əsas məqsəd hesab olunurdu. Sərəştə dedikdə dilöyrənənin sahib olduğu elə biliklər nəzərdə tutulur ki, bu hər hansı bir şeyi edə bilmək üçün var olan, görünməyən bir bacarıqdır. Ümumiyyətlə, qrammatikanın tədrisində qarşıya qoyulan məqsəd onun müstəqil şəkildə nitqdə işlədilməsi idi. Yəni şagirdlər təlim fəaliyyəti zamanı öyrəndiyi bilikləri dərsləndikdən şəraitdə də istifadə etməyi bacarmalıdılar. Bu isə qrammatikanın tədrisində kommunikativ yanaşmadan istifadə olunmaqla təmin oluna bilərdi.

Kommunikativ yanaşma ilə təşkil edilən tədris prosesi tələbəyönümlüdür. Dərs prosesi kommunikativ şəkildə təşkil edilir və müəllimin nəzarəti ilə öyrədilən qrammatik strukturlar ünsiyyət vasitəsilə mənimsədir. Bu məqsədlər üçün elə situativ mühit təşkil edilir ki, dilöyrənənlər həmin mühitdə aktiv olmalı və öyrəndiklərini sərbəst şəkildə ifadə etməyi bacarmalıdılar. Belə təlim fəaliyyətində qrammatik qaydalar düzgün şəkildə öyrədilir.

Xarici dilin tədrisi prosesində kommunikativ yanaşma istifadə olunan zaman qrammatik qaydaların induktiv izahı verilir. Ümumiyyətlə, dilöyrənənlərdə kommunikasiyanı inkişaf etdirmək istəyiriksə əvvəlcə onlarda bilikləri formalaşdırmalı, daha sonra isə onların tətbiqi üçün lazımı şərait yaratmalıyıq. Kommunikativ yanaşma şərait yaradır ki, qrammatik qaydaların üzərində köklənərək kommunikasiya üçün baza yarada bilsin. Bu zaman dilöyrənənlərdə aktiv düşüncə tərzini formalaşdırmış oluruq. Belə ki, müxtəlif situasiyaların yaradılması ilə şagirdlərdən öyrəndikləri qrammatik strukturları və bildikləri sözləri uyğun şəkildə istifadə etmək tələb edilir. Bu isə onlarda sərbəst düşüncə tərzini, fərdi iş qabiliyyəti kimi müsbət faktorların formalaşmasına səbəb olur. Əlbəttə ki, bu yanaşmada əməkdaşlığı gözədən qaçırmamaq olmaz. Bu yanaşmanın tətbiqi olunduğu tədris prosesində şagirdlərarası ünsiyyətin yaradılması, qarşılıqlı əməkdaşlıq yolu ilə onların

bir-birilə olan informasiya mübadiləsi müşahidə edilir. Tədris prosesində bu yanaşmanın təşkil edilməsi ilə dilöyrənmədə daha çox motivasiyaedici və müvəffəqiyyətli olduğunu görmək mümkündür.

Müxtəlif kommunikativ tapşırıqlar qrammatik qaydaların öyrədilməsində həmişə lazım olur. Kommunikativ tapşırıqlar müxtəlif məqsədlər üçün də istifadə olunur. Dili təbii şəkildə öyrənmə bu məqsədlərdən biridir. Dilöyrənən lazım olan bilikləri tapşırıqlarla mənimsəmiş və istifadə etməklə də qavramış olur. Məhz bu məqsəd kommunikativ yanaşmanın qrammatikanın tədrisində nə üçün böyük rol oynadığını göstərir. Metodistlər də bunu təsdiq edirlər ki, şagirdlər təbii təlim fəaliyyəti şəraitində öyrəndikləri bilikləri müstəqil olaraq tətbiq edir və uzunmüddət yaddaşlarında saxlaya bilirlər. Digər bir məqsəd motivasiya yaratmaqdır. Təlim fəaliyyəti zamanı öyrəndikləri bilikləri səlis şəkildə tətbiq edən dilöyrənənlər daha da aktiv və həvəsli olurlar. Kommunikativ tapşırıqlar eyni zamanda təlim prosesinə uyğun şəraitin yaradılmasını qarşıya vacib məqsəd kimi qoyur, şagird-şagird və müəllim-şagird əlaqələrin qurulmasında əvəzsiz rol oynayır. Təlim prosesinin uğurlu tamamlanması və istənilən nəticənin əldə olunması üçün burada müsbət əlaqələrin yaradılması vacibdir [4, s.16].

Qrammatikanın tədrisi zamanı kommunikativ yanaşmadan istifadə edilərkən əvvəlcə qrammatik qaydanın kontekstdə necə istifadə edildiyi göstərilir. Onun nitqdə necə istifadə edildiyi başlanğıc funksiyadır, bundan sonra isə qrammatik struktur izah edilir. Əlbəttə ki, təlim prosesində zaman formalarının mənimsədilməsində həyati məqamları unutmaq olmaz. Şagirdlərin gündəlik fəaliyyətlərində nə etdiklərini öz aralarında bir-birinə sual verərək öyrənməklərini istəyə bilərik. Şagirdlər ünsiyyət zamanı qrammatik strukturları çox istifadə etsələr, onları daha yaxşı mənimsəyər və gündəlik həyatlarında sərbəst şəkildə istifadə edə bilərlər.

Nəticə. Bir dili kommunikativ səriştəni inkişaf etdirmədən tam halda öyrənmək qeyri- mümkündür. Buna görə kommunikativ yanaşmanı əsas səriştə kimi inkişaf etdirmək üçün səmərəli yolları tapmalı və istifadə etməliyik, bu məqsədlə təlimlər keçirilməli, dil tədrisində bu cür xüsusiyyətlərə diqqət edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət. 2007, 587 s.
2. Alptekin, Cem. (2002). Towards Intercultural Communicative Competence in ELT. ELT Journal. Oxford University Press

3. Hymes, D.H. On communicative competence. In J.B. Pride & J. Holmes (Eds.), Sociolinguistics. London: Penguin. 1972 p. 269-293
4. Krashen S. and Terrell T. The Natural Approach: Language acquisition in the classroom. Prentice Hall Europe, 1995, p.53-95
5. Littlewood William. Communicative Language Teaching. Cambridge University Press, 1981
6. Mergel Brenda. Instructional Design & Learning Theory. Educational Communications and Technology University of Saskatchewan, 1998, 24 p.

**İngilis dilində oxu vərdişlərinin aşılınması zamanı yaranan problemlər
və onların həlli yolları**

Aytən İbrahimova
ADPU, Xarici Dillər
Mərkəzi, b/m

ayten_edahib@yahoo.com
[https://orcid.org/0000-](https://orcid.org/0000-0002-3529-0883)
0002-3529-0883

Xülasə

İngilis dilinin tədrisi və öyrədilməsi sahəsində orta və ali məktəblərin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də elementar səviyyəli tələbələrdə oxu vərdişlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsidir. İngilis dilinin təliminin günün tələbləri səviyyəsində inkişaf etdirilməsi, elementar səviyyəli tələbələrdən ixtisasına yüksək səviyyədə yiyələnmiş, professional mütəxəssislərin hazırlanması strateji əhəmiyyətə malik olan, gündəmdə dayanan vacib məsələlərdən birinə çevrilib.

Tələbələrdə güclü oxu vərdişlərinin inkişafı hər bir təhsil müəssisəsinin əsas hədəflərindən biridir. Tələbələr oxumaqla söz ehtiyatlarını genişləndirir və dünya haqqında məlumat əldə edirlər. Oxu həm də xarici dilin öyrənilməsində vacib olan digər bacarıqların – tələffüz və yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində açar rolunu oynayır.

Açar sözlər: Oxu vərdişləri, meod, problem, yazı bacarıqları.

**Problems that arise when inculcating reading habits in English
and their solutions**

Aytan Ibrahimova
Senior teacher
ASPU, Foreign
Languages Center
ayten_edahib@yahoo.com
[https://orcid.org/0000-](https://orcid.org/0000-0002-3529-0883)
0002-3529-0883

Summary

One of the main tasks facing secondary and higher schools in the field of English language teaching and learning is the creation and development of reading habits in elementary level students. The development of English language training at the level of today's

requirements, the preparation of highly qualified professional specialists from elementary level students has become one of the important issues on the agenda of strategic importance.

Developing strong reading habits in students is one of the main goals of every educational institution. Students expand their vocabulary and learn about the world by reading. Reading also plays a key role in developing other skills that are important in learning a foreign language - pronunciation and writing skills.

Keywords: Reading habits, method, problem, writing skills.

Проблемы, возникающие при привитии навыков чтения на английском языке и их решения

Айтан Ибрагимова
АГПУ, Центр Нностранных
Языков, Ст. Преп.
ayten_edahib@yahoo.com
[https://orcid.org/0000-](https://orcid.org/0000-0002-3529-0883)
[0002-3529-0883](https://orcid.org/0000-0002-3529-0883)

Резюме

Одной из основных задач, стоящих перед средней и высшей школой в области преподавания и изучения английского языка, является формирование и развитие навыков чтения у учащихся начальных классов. Развитие обучения английскому языку на уровне требований сегодняшнего дня, подготовка высококвалифицированных профессиональных специалистов из учащихся начальных классов стало одним из важных вопросов повестки дня, имеющих стратегическое значение.

Формирование прочных привычек к чтению у учащихся является одной из основных целей каждого учебного заведения. Студенты расширяют свой словарный запас и познают мир, читая. Чтение также играет ключевую роль в развитии других навыков, важных при изучении иностранного языка, — навыков произношения и письма.

Ключевые слова: навыки чтения, метод, проблема, навыки письма.

Aktuallıq. Xarici dillərin, o cümlədən ingilis dilinin tədrisində dörd əsas bacarıqdan biri olan oxu bacarıqlarının öyrədilməsi tədrisin vacib şərtlərindən biridir.

İngilis dilinin tədrisi zamanı oxu bacarıqlarının öyrədilməsi prosesi də bir istiqamətdə- təcrid edilmiş şəkildə deyil, sistemli şəkildə, yəni digər fəaliyyət növləri ilə qarşılıqlı şəkildə baş verməlidir.

Metod. Məqalədə nəzəri təhlil metodundan istifadə olunmuşdur.

Annotasiya. Xarici dildə danışmağın bir növü və dolaylı ünsiyyət forması kimi oxumaq, təhsilin başlanğıc mərhələsində əksər tələbələr üçün ən zəruridir. Bu səbəbdən də ingilis dilində oxumağı öyrətmək əsas hədəfdir.

Giriş. Hər tələbə eyni dərəcədə oxu vərdişlərinə yiyələnmişdir. Oxu, əlifbanın öyrənilməsi və fonemik məlumatlandırmanın artırılması da daxil olmaqla, oxu öncəsi bacarıqların mənimsənilməsi ilə başlayır. Sürətli və səmərəli bir oxucu olmaq sinif əsaslı dərslər üçün vacibdir, eyni zamanda ev tapşırıqlarına cavab vermək və standart imtahanlarda yaxşı nəticə göstərmək üçün vacibdir.

Əslində əksər müəllimlər və tələbələr oxu prosesinin harda və niyə zəiflədiyini bilmək istəyirlər. İstənilən sahədə problemlər baş verir, o cümlədən oxu prosesində də. Oxu, dekodlaşdırma, anlama ilə bağlı olan problemlər bir sıra metodistlərin fikrinə görə oxu prosesində rast gəlinən əsas problemlərdir. (6)

Dekodlaşdırma problemləri:

Dekodlaşdırma sözün ayrı-ayrı fonemlərə bölünməsi və həmin fonemlər əsasında tanınması prosesidir. Məsələn, təcrübəli tələbələr “bag” sözündəki “buh”, “aah”, “guh” səslərini ayıra bilirlər. Ancaq oxu ilə bağlı çətinliyi (dekodlaşdırma çətinliyi) olan tələbələr bu səsləri fərqləndirə bilmirlər. “Buh”, “aah” və “guh” səsləri onlar üçün “bag” sözü ilə müqayisədə mənasız səslənə bilər (4, s.64). Dekodlaşdırma ilə bağlı çətinliklər aşağıdakılardır: rabitəsiz oxu; asta şifahi oxu dərəcəsi (sözbəsöz oxu); oxuyarkən durğu işarələrinə məhəl qoymamaq; (5, s.290-291)

Anlama ilə bağlı problemlər:

Oxu prosesində hərflər və söz tanımaqdan ifadə, cümlə və abzas səviyyəsində mənanı anlamağa qədər çox şey var. Elementar səviyyəli tələbələr bilmədikləri və ya səhv dekodlaşdırma səbəbindən tanımadıqları bir sözə qarşılaşdıqda həmin hissəni ötürürlər. Bir mətn sətrində boşluqlar nə qədər çox olsa, məna düzəltmək bir o qədər çətin olur və bu da tələbələrin oxu prosesinə marağının azalmasına səbəb olur. Bu səbəbdən zəif anlama tələbələrin dekodlaşdırma ilə bağlı çətinlikləri olduğu, məhdud söz ehtiyatına malik olduğu və yaxud çox yüksək səviyyədə olan mətni oxumağa çalışdığı zaman ortaya çıxa bilər.

Anlama dekodlaşdırılmanın mənimsənilməsindən asılı olan bir prosesdir. Dekodlaşdırma ilə bağlı problemləri olan tələbələr üçün nə oxuduğunu anlamaq və xatırlamaq olduqca çətinidir. *Çünki ayrı-ayrı sözləri anlamaq cəhdləri çox yorucu olduğundan, tələbələrin anlama üçün heç bir mənbələri qalmır.* Anlama ilə bağlı çətinliklər aşağıdakılardır: Verilmiş mətndəki ideyaları əlaqələndirməklə bağlı çətinliklər; Oxu zamanı diqqətin pozulması; Mətdə olan məlumatların buraxılması və ya xırda detallardan vacib məlumatların ayrılması ilə bağlı çətinliklər (6)

Oxu prosesi zamanı yaranan problemləri həll etmək üçün bir sıra təkliflər irəli sürülmüşdür. Oxu ilə bağlı çətinliklər verilmiş materialların və yaxud bacarıqların kiçik bölmələrə bölünməsi yolu ilə həll oluna bilər. Tələbə hər bölməyə cavab verdikdən sonra düzgün olub-olmadığını görmək üçün cavaba istinad edir. Verilən materiallar jurnal, dərslik və ya iş dəftəri ola bilər. Hər dəfə cavab verdikdən sonra tələbə onun düzgün olub-olmadığını yoxlayır. Beləliklə tələbələrə səhv etdikləri zaman səhvlərini düzəltmək üçün şərait yaradılır.

Oxu prosesində tələbələrin rastlaşdığı problemlərdən biri də oxuya ayrılan vaxtın düzgün bölünməsi, oxu müddətində onların fəallaşdırılması məsələsidir. Bu məqsədlə onlara nəqli fəaliyyəti gücləndirən sualların verilməsi, suallar ətrafında tələbələrin fəallığının təmin edilməsidir. Növbəti mərhələlərdə tələbələr onlar üçün hazırlanmış tapşırıqları yerinə yetirməli, bu işi sistemli şəkildə həyata keçirməlidirlər. Bu zaman müxtəlif fəaliyyət növlərindən istifadə edilməli, aşağıdakı ardıcılıq gözlənilməlidir: mətn üçün açar sözlərin seçilməsi, mətndəki qrammatik qaydaların tətbiq edilməsi, tapşırıqların işlənməsi.

Tapşırıqlar işlənərkən vaxtın müəyyən edilməsi əsasdır, çünki ixtisas fakültələrində oxuyan və dili professional məqsədlərlə öyrənən tələbələr vaxtdan düzgün və səmərəli istifadə etməyi, onu düzgün bölməyi bacarmalıdırlar. Bu həm də oxu prosesinin keyfiyyətini artırır, onun səmərəliyini təmin edir. (6)

Mövzunun bu yerində qeyd etmək istəyirəm ki, oxu prosesi üçün planlaşdırılan tapşırıqların hamısı auditoriyada – dərs zamanı yerinə yetirilməməlidir. Tələbələr həm də oxu ilə bağlı dərslərdən kənar məşğələlərə cəlb edilməli, evdə fərdi şəkildə məşğul olmalı, bu sahədə bacarıqlara yiyələnməlidirlər. Çünki oxu həm də fərdi fəaliyyət növüdür, eyni zamanda oxu dərslərinə ayrılan vaxtın səmərəli təşkili də əsas amillərdəndir. Bəzi obyektiv və subyektiv səbəblərdən vaxtın düzgün təmin olunması mümkün olmaya bilər, lakin müəllim tələbələri müstəqil işləməyə öyrətməli, onları düzgün istiqamətləndirməlidir. Təbii ki, sinif şəraitində oxunun təşkili

zamanı müəllim birbaşa nəzarət edir, tövsiyələr edir, yeri gəldikdə müdaxilələr edir, tələbələrə dəstək olur, eyni zamanda bəzi fəaliyyət növlərini reallaşdırmaq üçün də, məsələn cütlərlə və qruplarla iş zamanı əlaqəli tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün sinif şəraiti vacibdir. Amma bu o demək deyil ki, oxu prosesi yalnız sinif şəraitində reallaşdırılmalıdır. Bu iş həm də auditoriyadan kənarda həyata keçirilməlidir. Burada müəllimin rolu isə fəaliyyət növlərinin hansının sinifdə, hansının evdə və ya dərsləndikənər məşğələdə həyata keçirilməsini düzgün müəyyən etməkdən ibarətdir.

Nəticə. Bütün deyilənləri belə ümumiləşdirə bilərik ki, oxu təliminin əsasını dərslər vaxtından səmərəli istifadə təşkil edir. Oxunun dərslər vaxtında, eyni zamanda dərsləndikənər vaxtlarda həyata keçirilməsi, tapşırıqların məqsədyönlü verilməsi, sualların tərtibi, onların cavablarının müəllim tərəfindən yoxlanılması və nailiyyətlərin qiymətləndirilməsi əsas şərtlərdəndir.

Ədəbiyyat.

1. Ağazadə N.A. Xarici dillərin tədrisi metodikası və dilçilik. Bakı: 1974
2. Bağırova V.S. Ali ixtisas məktəblərində kommunikasiya yönümlü oxunun tədrisi. Bakı: 2014
3. Qədimova X.H. İnteraktiv təlim metodları və onların tətbiqi yolları. Metodik tövsiyə. Bakı, 2003
4. Алхазизов А.А. Психологическая основа создания естественных речевых ситуаций в учебной обстановке // Иностранные языки в высшей школе. М., 1974, вып. 9
5. Halliday A. The House of TESEP and the Communication Approach: The Special needs of English Language Education // ELT Journal, 1994, v. 48 (1)
6. <https://nsportal.ru/nachalnaya-shkola/raznoe/2012/03/01/problemy-detskogo-cheniya-i-puti-ikh-resheniya>

Cəfər Cabbarlı və Hüseyn Cavidin dili: müqayisələr, paralellər

Vəfa Fətullayeva

Azərbaycan Dillər Universiteti

vafa_fatullayeva@mail.ru

orkid id: 0000000236345786

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent əvəzi

Xülasə

Azərbaycan romantizminin görkəmli sənətkarlarından olan Hüseyn Cavid zəngin yaradıcılığı və ədəbi möqveyi ilə seçilən bədii söz ustalarından biridir. Daim yeni forma, yeni məzmun, problematika axtarışında olan Cavid ədəbiyyatımızı janr və ideya baxımından zənginləşdirmiş, mənzum dramaturgiyanın əsasını qoymuş, dini dəyərlərin, tarixi gerçəkliklərin, tarixi yaddaşın gələcək nəsli ötürülməsində əvəzsiz irs qoymuşdur. XX yüzilliyin əvvəllərində milli dramaturgiyamızda özünün dəsti-xətti ilə silinməz izlər qoyan Cəfər Cabbarlı da həyatda seçdiyi və diqqətini dərinlən cəlb edən məsələləri ustalıqla bədii sənət faktına çevirən sənətkarlardandır. Yaşadığı mühitin bəlaları, xalqın mövcud ictimai-siyasi çətinlikləri, əslində, Hüseyn Cavid kimi Cəfər Cabbarlının da ürəyini ağrıdan məsələlərdən idi. Bədii həqiqətlər ustası sayılan Cabbarlı nədənsə Hüseyn Cavid kimi millətçi şəxsiyyətə qarşı tənqidlə kifayət qədər dolu idi. Baxmayaraq ki, Cavid yaradıcılığı başdan-başa millət, xalq hayqırtısını ifadə edirdi. Cabbarlı isə Cavidlə bağlı ittihamlarında tez-tez kəskin kəlimələr işlətmişdir. Belə ittihamlarına baxmayaraq, Cabbarlının yaradıcılığının əsasında Cavid təbiətini, yanaşmasını, Cavid konseptini görməmək mümkün deyil. Hətta Cabbarlının Cavidə irad tutduğu məqamlar öz əsərlərində də yetərincə görünməkdədir. Bəlkə də onun Cavid romantizmində “bəyənmədiyi” üsul və metodlar, əslində, bəyəndikləri idi. Məhz bu səbəbdən Cabbarlı dramaturgiyasının qaynaqlarını tənqid etdiyi mövzular, obrazlar, tiplər və s. cəhətlər təşkil edir.

Açar sözlər: dramaturq, obraz, xarakter, türkçülük, müqayisə etmək, izləmək, rəğbət bəsləmək.

**Язык Джафара Джаббарлы и Гусейн Джавида: сравнения,
параллели**

Вафа Фатуллаева

Азербайджанский университет языков

vafa_fatullayeva@mail.ru

orkid id: 0000000236345786

доктор философии по филологическим наукам, доцент

Резюме

Гусейн Джавид, один из выдающихся представителей Азербайджанского романтизма, является одним из мастеров художественного слова, отличается богатым литературным мировоззрением. Находясь в постоянном поиске новой формы, нового содержания, проблематики, Джавид обогатил нашу литературу в плане жанров и идей, заложил основы стихотворной драматургии, оставил бесценное литературное наследие. Его герои сыграли огромную роль в передаче религиозных ценностей, исторических реалий, исторической памяти народа в следующие поколения. Джафар Джаббарлы, оставивший неизгладимый след в национальной драматургии начала XX века, является одним из художников, умело воплотивший выбранные им из жизни и глубоко привлекавшие его внимание проблемы, художественные факты. Беды окружающей среды, социально-политические трудности народа, по сути, были среди проблем, которые в своих произведениях решает как Джафар Джаббарлы, так и Гусейн Джавид. По какой-то причине Джаббарлы, считающийся мастером художественных истин, весьма резко критиковал такого национального деятеля, как Гусейн Джавид. Хотя творчество Джавида выражало крик нации и народа. Джаббарлы часто использовал резкие слова в своих обвинениях в адрес Джавида. Несмотря на подобные обвинения нельзя не видеть в основе творчества Джаббарлы характер Джавида, подход, концепцию Джавида. Даже комментарии Джаббарлы о Джавиде достаточно заметны в его произведениях. Возможно, методы и приемы, которые ему «не нравились» в произведениях Джавида, на самом деле ему нравились. По этой причине критикуются источники драматургии Джаббарлы, темы, образы, типы и т.д., являющиеся составной частью некоторых аспектов творчества автора.

Ключевые слова: драматург, образ, персонаж, сравнение, наблюдение, сочувствие

Language Jafar Jabbarlis and Huseyn Javids: comparisons, parallels

PhD Vafa Fatullayeva

Azerbaijan University of Languages

vafa_fatullayeva@mail.ru

orkid id: 0000000236345786

Abstract

Huseyn Javid is one of the outstanding artists of Azerbaijani romanticism and masters of artistic words distinguished by his rich creativity and literary perspective. Constantly searching for new forms, new content and problems, Javid enriched our literature in terms of genres and ideas, laid the foundation of verse drama, and left an invaluable legacy in the transmission of religious values, historical realities, and historical memory to the next generation. Jafar Jabbarli, who left an indelible mark in our national dramaturgy at the beginning of the 20th century, is one of the artists who skillfully turned the issues he chose in life and deeply attracted his attention into artistic facts. The trouble of the environment he lived in, the current socio-political difficulties of the people, in fact, were among the issues that hurt the heart of Jafar Jabbarli as well as Huseyn Javid. For some reason, Jabbarli, who is considered a master of artistic truths, was quite full of criticism against a nationalist figure like Huseyn Javid. Although Javid's creativity expressed the cry of the nation and the people. Jabbarli often used harsh words in his accusations about Javid. Despite such accusations, it is impossible not to see Javid's nature, approach, Javid concept at the basis of Jabbarli's creativity. Even Jabbarli's comments on Javid are sufficiently visible in his works. Perhaps the methods and techniques he "disliked" in Javid's romance were actually what he liked. It is for this reason that the sources of Jabbarli's dramaturgy are criticized, the themes, images, types, etc.aspects constitute.

Key words: playwright, image, character, turkishness, compare, watch, sympathize

Aktuallıq: Məlumdur ki, Hüseyn Cavid yaradıcılığına münasibət öz dövründə heç də birmənalı olmamışdır. Daim tənqidlərə məruz qalan Cavid Cəfər Cəbbarlı təqibindən də yan keçməmişdir. Buna baxmayaraq, milli romantik görüşlər, türkçülük ideyaları, insan konsepsiyası, qadın azadlığı, mübarizlik hər iki sənətkarın bədii yaradıcılığının əsas qayəsini təşkil etməkdədir. Bu mənada həm Cəfər Cəbbarlının, həm də Hüseyn Cavidin yaradıcılığı hər zaman aktuallıq kəsb edir. Ədiblərin zəngin ədəbi irsi əsirlər keçşə də öz aktuallığını qoruyub saxlayacaq.

Annotasiya: Məqalədə milli şüurun formalaşmasında, istiqlal ideyalarının tarixi həqiqətə çevrilməsində müstəsna rolu olan, XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının baniləri, dövrünün dahi sənətkarları Hüseyn Cavid və Cəfər Cabbarlının əsərləri təhlilə cəlb olunub. Cəfər Cabbarlı yaradıcılığında Hüseyn Cavid konsepti, Hüseyn Cavid ənənəsi sezilməkdədir. Bu səbəbdən məqalədə hər iki dramaturqun əsərlərində (“Aydın”-“Şeyx Sənan”, “Maral”, “Şeyda”- “Solğun çiçəklər”, “Uçurum”- “Sevil”) Cavid konsepti araşdırılmışdır.

Metodlar: Məqalədə müqayisəli, nəzəri təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Həmçinin ədəbi tənqidi fikirlər də aparılan təhlillər zamanı elmi-nəzəri qaynaq kimi istinad mənbəyi olmuşdur.

Giriş: Cəfər Cabbarlı XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, incəsənətinin təkamülündə və təşəkkülündə müstəsna xidmətlər göstərmiş görkəmli dramaturq, nasir, şair, jurnalist, tərcüməçi, kinossenarist, tənqidçi, teatrşünas, fenomenal təfəkkür sahibi, qüdrətli sənətkardır. Onun zəngin və təkrarsız ədəbi irsi, nurlu və məzmunlu sənətkar ömrü, mübariz və parlaq şəxsiyyəti zaman-zaman ədəbi tənqidin, oxucu və tamaşaçı auditoriyasının diqqət mərkəzində zərif və unudulmaz izlər buraxmışdır [1, s.5]. Cəfər Cabbarlı yaradıcılığının real üsullara köklənməsi onun daha geniş təfəkkür sahibi olduğunu təsdiq etsə də, kəskin sovet irticasının bu yaradıcılığa təsiri danılmazdır. Ortalığa qoyduğu ən sanballı əsərlərində də irticanın siyasi təsirlərini müşahidə etmək olur. Lakin Cabbarlının qəlbinin dərinlikləri ən böyük türk ideallarının məkanıdır. Bunu yaratdığı əsərlərdən izləmək mümkündür.

Tədqiqatçıların da dediyi kimi, Cabbarlı poeziyadakı uğurlarından qane olmurdu. Onun qəlbi dramaturgiya meyilli olduğu üçün ədəbi yaradıcılığında sonrakı dövrlərdə dram janrına üstünlük verməyə başladı. Məhz dram janrı ilə gerçəkləri, həqiqətləri oxucuya çatdırmağı məqsəduyğun bilərək bir-birindən maraqlı dram əsərləri yaratdı. Yaratdığı əsərlərdə həm sələflərinin, həm də dövrünün görkəmli ədəbi yaradıcılarının əsərlərindən bəhrələnməyi duyulur ki, bunu da dramaturqun həm əvvəlki, həm də dövrünün bədii həqiqətləri ilə dərinlən maraqlanması ilə izah etmək mümkündür. Odur ki, Cabbarlıda biz dövrünün bədii həqiqətlərini, əsasən də sadə xalq kütlələrinin həyatını işıqlandıran məqamlarla həm poeziyada, həm dramaturgiyada çıxış edən Hüseyn Cavid ənənəsini izləyirik.

Cəfər Cabbarlı öz yaradıcılığında Cavid sənətindən yaradıcı şəkildə bəhrələnmiş, uzun müddət onun ədəbi təsirindən çıxıb bilməmişdir. Cavidin “Yaşıl yarpaqlar”da yayınlanan və şairin yaradıcılıq konsepsiyasını ortaya

qoyan, “Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” – şeirinə alternativ olaraq Cəfər Cabbarlı “Kommunist” qəzetində çap olunan şeirində özünü tamamilə başqa bir düşüncə ilə ifadə edib... Ədibin yaradıcılığına olan rəğbətinə baxmayaraq, Cavidə ən çox tənqid edənlərdən biri də “könlündən əski dünyanı çıxaran” və “yeni Tanrısını” – sosializmdə bulub ona sədaqətlə sitayiş edən Cəfər Cabbarlı olub. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bir müddət dram yaradıcılığına fasilə verən yazıçı 1927-ci ildə “Sevil”, “Almaz”, 1931-ci ildə “1905-ci ildə”, 1932-ci ildə “Dönüş”ü yazaraq Azərbaycan sovet damaturgiyasının başlanğıcını qoyub [5, s.211].

Cəfər Cabbarlı ilə Hüseyn Cavidə müqayisə edən Səlahəddin Xəlilova görə, “Hər iki dahi eyni bir yolu qət edir. Biri səmədan enir, o biri səmaya yüksəlir. Biri həyatın ali məna zirvəsindən həyatın dibinə işıq salır, o biri həyatın dibindən onun ali mənasına doğru insanlarla birlikdə çox çətin bir yüksəliş yolu keçməyə çalışır. Yollar eyni olsa da, səmtlər bir-birinin əksinədir. Əvvəlcə özü nura çatıb, insanlara nurdan pay verməklə, insanlarla birlikdə nura doğru yürüş etmək fərqli hadisələrdir. Lakin istiqamətlər fərqli olsa da, məqsədlər, məramlar eynidir” və “hər iki ədib həm böyük mütəfəkkir, filosof, həm də gözəl sənətkardır” [7, s.14].

Bütün müqayisələrə diqqət edərək, C.Cabbarlının müasiri olan Caviddən təkcə lirikada deyil, dramaturgiyada da bəhrələndiyinin şahidi oluruq. Baxmayaraq ki, Cabbarlı Cavidə yeri düşdükcə tənqid atəşinə tuturdu, amma ondan bütün yaradıcılığı boyu bəhrələndiyi göz qabağındadır.

Cəfər Cabbarlı dramaturgiyasında Hüseyn Cavid ədəbi məktəbinin təsir konsepsiyasını qəbul etsək, əsərlərinin yazılmasında bu təsirin güclü olduğunu, Cavid ənənəsinin bu əsərlərə nə dərəcədə təsirini görürük.

Cavidin məşhur “Şeyx Sənan” əsərini dərinləndirən mütaliə edib, onun haqqında öz ittihamlarını, həm də olduqca kəskin ittihamlarını irəli sürən C.Cabbarlının əsər haqqında söylədiyi fikirlərdən aydın olur ki, əslində Cabbarlı bu əsərə gizləncə rəğbət bəsləyib. Çünki Cavidin yüksək ustalıqla yaratdığı Sənan obrazının xisləti və davranışlarındakı xüsusiyyətlər ittihamlar söyləyən bir çoxlarından fərqli olaraq Cabbarlını daha çox öz təsiri altına almışdır. Biz bunu onun sözlərindən duyuruq: “Fəqət başındakı bir fikri, inandığı bir əqidəyə, doğru sandığı bir məsləki, bayrağını gəzdirdiyi bir orduyu ancaq öz şəxsiyyətinə, öz mənfəətinə, öz şəxsi səadət və ehtiraslarına fəda edən bir adama nə ad vermək olar. Doğrusu, mən tapmadım. Ona görə də təqsirnamədə də yazmamışam. Ancaq indi başıma bir söz gəldi ki, o da “xain” kəlməsidir. Bu sözün nə qədər münasib

olduğunu məhkəmə heyəti qərar çıxararkən düşünə bilər” [9, s.62]. Fikirlərdən də göründüyü kimi, Cabbarlı Cavidin Sənanını xainlikdə, xəyanətdə ittiham edirdi. Bu əslində çox mükəmməl yaranmış obraza ünvanlanmış heyrətdən və rəğbətdən doğan münasibəti ifadə edirdi. Cabbarlı bu obraza o qədər aludə olur ki, sanki Cavidə qarşı ürəyində bir həsəd bəsləyirdi. Çünki sonralar da özünün yaratdığı obrazlarında Sənanın xislətindəki kiçik, bəlkə də çox həssaslıqla sezilə bilən cizgiləri mənimsəmiş, öz obrazlarında bunlardan istifadə etmişdir.

Cavid Sənanın qadın və sevgi ilə bağlı düşüncə və rəftarını əsərdə tədricən fərqli məqamlara doğru istiqamətləndirir. Sənan, məlum olduğu kimi, əvvəlcə Zəhraya məhəbbət bəsləyirdi. Bu məhəbbətin çox adi bir rəğbət duyğusu olduğunu Xumarı sevəndən sonra anladı. O, Zəhranı real insan olaraq, ona olan duyğusunu da adi duyğu kimi qəbul edir və Zəhradan uzaqlaşmaqla bütün insanlardan uzaqlaşır. Xumarı sevməklə isə təsəvvüfdən gələn haqq mərhələsinə doğru istiqamətlənir. Ümumilikdə götürsək, Sənanın hər iki qadınla bağlı düşüncəsinin nəticəsi Haqqa olan sevgisini tapmasıdır. Professor Cəlal Qasimov haqlı olaraq yazır: “...Bunlardan belə nəticəyə gəlmək olur ki, Sənanın Zəhranı tərk etməsi real eşqdən uzaqlaşmağının, onun Xumara yaxınlaşması isə eşqi-ruhaniyə doğru yüksəlişinin başlanğıcıdır. Başqa sözlə desək, Şeyx Sənanın nə Zəhraya, nə də Xumara ehtiyacı yoxdur, Ali Haqqa – Allaha ehtiyacı vardır” [8, s.175]. Sənanın qadına ehtiyacı yoxdur, hətta qadını “baş bəlası” da adlandırır. Bu fikirləri biz Sənanın qadın haqqındakı sözlərindən də duyuruq:

Həp cinayət, qadın cinayəti!

Həp qadın cürmi-ehtirasatı!

Hər səfalət doğar qadınlardan,

Baş verir hər fəlakət onlardan...

Qadın insanı haqdan ayrı salır,

Həp qadınlar başa bəla sayılır [6, s.137].

İnsanlardan, olduğu mühitdən, ümumiyyətlə, bəşəriyyətdən uzaqlaşmaqla mənəvi dünyasını tapmaq və ya bu yolda olmaq məqamı Cabbarlına çox düşündürmüşdür. Elə yaratdığı obrazlarda da bu məqamlardan istifadə etməyi düşününən Cəfər Cabbarlı bunu reallaşdırmışdır. “Aydın” dramına diqqət etsək, baş qəhrəmanın – Aydının xarakterindəki tərkidünyalıq məqamlarını görürük. Cabbarlı da müasiri Cavid kimi təsəvvüf ədəbiyyatına bələd idi. Lakin bu və digər üslublardan istifadə edərək oxucunun marağına səbəb ola bilən obrazlar yaratmağın sirlərini məhz Caviddən bəhrələndiyinin şahidi oluruq. Aydın da Sənan kimi tərkidünyalığı seçir, öz mühitindən uzaqlaşmağı arzulayır. Bu

məqamın Sənandakı xarakter cizgilərindən qaynaqlandığını inkar etmək olmaz. Aydın da qadın sevməyin bir bəla olduğunu düşünür. Sənan kimi Aydın da bütün fəlakətinin – xəstələnməsinin və işsiz qalmasının səbəbini Gültəkində - qadında axtarır. Onu dəlicəsinə sevən qadının – Gültəkinin sevgisi Aydına sanki bəs etmir. Aydın tamam başqa mühitdə olmaq, sevdiyinin vüsalına çatmaq arzusundadır. Aydın obrazı Sənanı təkrar etməsə də, Cabbarlının tənqid etdiyi Sənandakı natamamlıq və qətiyyətsizlik Aydına da sirayət etmişdir. Nə qədər natamam və qətiyyətsiz olsa da, Aydına məhz Sənana məxsus bir inqilabçılıq, mübarizlik, yenilikçilik və s. kimi cizgilər də duyulmaqdadır.

Cabbarlının əsərlərindəki qadın obrazlarının çoxunun sələfləri Cavidin əsərlərindəki qadın obrazlarıdır. Müqayisə etdikdə məlum olur ki, hər iki yaradıcılıqdakı qadınlar xarakter və davranışca bənzərdirlər. Onlardakı daxili mədəniyyətdən irəli gələn davranışlar da, demək olar ki, bir-birlərinə yaxındır. Hətta ümumiyyətlə mənafə düşüncələri baxımından da bu qadınlarda eynilik aşkarlanır. Onların bir amalı var: mənsub olduqları xalqını, dövlətini azad, firavan görmək, hüquqlarının mövcud olduğu bir dövlətdə yaşamaq, yüksək amallar uğrunda firavan məkanda fəaliyyət göstərmək, azad sevgi və s. Bu baxımdan həmin qadınların mütərəqqi meyilli olduqları aydınlaşır. Lakin Cabbarlının təsvir etdiyi qadın obrazlarında sadaladıqlarımız daha yüksək səviyyədə təzahür edir. Onlar daha mübariz, daha ötkəmdirlər. Məsələn, Hüseyn Cavidin “Maral” əsərindəki baş qadın qəhrəman olan Maral sevgisi uğrunda mübarizədə müəyyən qədər zəifdir. Maral özündən çox böyük olan Turxan bəyi qətiyyənlə sevmir, zor gücünə qurulmuş bu izdivac onu mənəvi olaraq çürüdür. Maral gənc, ağıllı, yaraşıqlı Aslan bəyə aşıqdır. Lakin Aslan bəylə qovuşmağın tam astanasında ikən Maral onunla qaçmaq, bu girdabdan qurtulmaq əvəzinə qorxu və tərəddüd içində çarpışır. Biz bunu Maralın öz-özü ilə daxili mübarizə apararkən ifadə etdiyi sözlərindən də anlayırıq: “Ah! Aman yarəbbi! Hər iki tərəfim təhlükəli uçurum...Burada qalsam Turxan bəyin murdar nəfəsi, qoşulub qaçsam namus, iffət məsələsi bəni bitirəcək, bəni məhv edəcəkdir” [6, s.97]. Təkcə Maral obrazı deyil, Cavid əsərlərinin qadın obrazlarında bir həlimlik, bununla yanaşı müəyyən qədər zəiflik, mübarizə üçün tam hazır olmamaq kimi xüsusiyyətlər görünməkdədir. Bəzən Cavidin qadın qəhrəmanları öz ölümləri ilə zülmə qarşı mübarizədən usanırlar. Bu qadınlardakı zəiflik, gələcəyə qarşı acizənə ümidli olmaq onların xarakteri ilə əlaqədardır. Bu xarakteri yaradan müəllif – Cavid, görünür, öz müasirləri olan qadınları belə zəif və aciz görürdü. Bu məqamı dramaturqun “Şeyda” əsərində də müşahidə edirik. Əsərdə

Rozanın ölümü sevgilisi Şeydanın ölümünü labüd hala çevirir. Lakin Cabbarlı qadınları mübarizədə əzimli, mətin, güclü görmək istəyir. O çalışır ki, qadın öz mübarizliyi ilə şərə qalib gəlsin, ölümü ilə deyil. Buna görə də Cabbarlının əsərlərindəki qadınların mübarizəsi çox zaman onların yeni, azad həyatı öz mübarizələri sayəsində əldə etmələri ilə bitir. Baxmayaraq ki, müasiri Cavidin təsirindən Cabbarlı da müəyyən zamanda çıxıb bilmir. Elə “Şeyda” əsərində Rozanın ruhu və Qara geyimli mələklə Şeydanın dialoqunun Cabbarlının “Solğun çiçək”lərindəki Bəhrəmin Saranın xəyalı ilə dialoqundakı oxşarlığı bu fikri aydınlaşdırır: “(Bu zaman Şeydanın yanındakı pəncərəyə barmaq ucu ilə vurularaq “Şeyda! Şeyda!”... deyərək Rozanın səsi eşidilir).

Şeyda. Xayır, xayır, gəlməmə. Get, Allah eşqinə, get! Nə istiyorsun? Ah, bəndən nə istiyorsun?. Roza, Roza! Nəyəyə getdin? Niçin gəldin də, niçin getdin? Ah, niçin bana rahat vermiyorsun? Qəhr olmuş bir zavallıdan nə istiyorsun?

Rozanın xəyalı yıldırlı nurlar içində, mələk qiyafətində olaraq görünür” [6, s. 268]. “Solğun çiçəklər”də də qəhrəmanın sevgilisinin xəyalı ilə dialoqu verilir: “Sara yenə ağ paltarda, Bəhrəmə doğru yavuşlaşır. Bəhrəm görür. Bəhrəm. Ax, yenə kimsən? Mələkəl-mövtmusan? Əzrailənmisən? Gəl, gəl, al canımı, bu əzablardan xilas olum! Məndə yaşamağa layiq ürək yoxdur! Mənim vicdanım ləkəlidir. Mənim həbibim! Gəl, gəl, al canımı! Ox...indi tanıdım! Sara, sənmişən? Gəl, gəl yanıma! Sara, gəl!” [2, s.65]. Buradan Cavid dramaturgiyasındakı şərtlik məsələlərinin Cabbarlı yaradıcılığına olan təsirin izlərini də müşahidə edirik. Necə ki “Şeyda”dakı real obrazlarla yanaşı xəyalı obrazların da öz yeri, öz tutumu, hətta oxucu tərəfindən gözləntisi vardır. Bunu biz təkcə əsərdəki Qarageyimli mələk obrazı vasitəsilə müşahidə etsək, dramaturqun obrazın düşdüyü ən mürəkkəb psixoloji halların izahının bu obrazlar vasitəsilə necə aydın açıldığını görürük. Qarageyimli mələk obrazı kifayət edir ki, Cavid yaradıcılığının bədii şərtlik konsepsiyası ilə Cabbarlı yaradıcılığının bədii şərtlik baxışlarının əlaqəli olması aydınlaşsın. Qarageyimli mələk obrazı “Şeyda” əsərində aydın bir obraz kimi yer qazanıb. O, xəyalı varlıq olaraq heç bir real obrazın daxilinə varmayıb, məhz özü vasitəsilə əsərin sonlarında hadisələrə uyğun olaraq çıxış da edir. Cabbarlının “Solğun çiçəklər”indəki şərti obraz isə baş qəhrəman Bəhrəmin daxilində yerləşir. Əgər Qarageyimli mələk real obrazı üzbəüz tənqid edir, təqdir edirsə, Cabbarlıda bu obraz real obrazın – Bəhrəmin daxilində təzahür edir. Qarageyimli mələk real obrazlardan şərti xarakter daşması ilə fərqlənir, yoxsa o da yeri gəldikcə aydınca real obrazlarla dialoqdadır, öz

sözünü, öz fikrini qarşıdakı obraza çatdırır, Şeydanın gözlərinə görünərək onunla ünsiyyət yaradır:

Qarageyimli mələk: Şeyda, sən bəxtiyarsın. Əvət, şimdi bəxtiyarsın.

Şeyda. Xayır...Xayır...Bən hiç bir təsəlli istəməm. Ah, o munis çöhrən nə qadar nəvazişkar isə, dərin və durqun bəqışların da bir o qadar qorquncdur.

Qarageyimli mələk: Qorqma, hiç qorqma! Bən səni sıqmaq için deyil, könlünü almaq, acılarını unutdrmaq için gəldim. İştə, bu elmas yüzüyü görüyormusun? Əbədi bir nişan olmaq üzrə Rozaya təqdim ediyorum. İştə, bu, qırıq köüllərinizi birləşdirir, küskün ruhlarınızı barışdırır [6, s.269].

Cabbarlının “Solğun çiçəklər”ində isə şərtilik canlı, real obraz olan Bəhrəmin daxilində özünü göstərir:

Bəhram: Vicdan! Vicdan! Ox, vicdan! Vicdan! Pələngi-biaman! Vəhşiyi-canistan! Ox, fəlakətlər təcəssüm edib, nizələr kimi insanın gözüne batsa da, ildırımlar hiddətlənib, şrapnellər kimi insanın vicdanına hücum etsə də, səmalar təzəlzül edib, bombalar kimi insanın başında gur-gur partlasa da, yaralı vicdanın xəfif iniltisi kimi insanı narahat etməzlər. Ah! Vicdan! Həya! O, biinsaf vəhşi pələnglər kimi insanın qəbində daim çırpınır. İti dırnaqları ilə ürək hövzəsindən tutub damarların nəhayətinə qədər ovum-ovum didir, parçalayır, gah uca dağlarda olan vulkanlar kimi partlar, yanar, yandırar, gah anasız yetimlər kimi için-için ağlar, gah səhralarda tömə axtaran aslanlar kimi nərə çəkib, dırnaqlarını şaqquldadar, gah çeşmələr kənarında düşmüş yaralı ahular kimi mini-mini inildər, inildər, gah səmalarda uçan qartallar kimi insanın mövcudiyyətini sarsıdacaq qədər hiddətlənər, gah qəfəslərdəki bülüllər kimi zar-zar zarıldar, gah dəryalar kimi təlatüm edib insanın vücudunu lərzədar edər...Bəli, yazıqlar olsun o adamın halına ki, onun vicdanı mən bədbəxtin vicdanı kimi yaralıdır, ləkəlidir!” [2, s.62]. Baş qəhrəmanlardan olan Bəhram olduqca çətin və təzadlı obrazdır. Bir tərəfdən, o müasirdir, mübarizdir, sevgiyə böyük dəyər verəndir. Digər tərəfdən isə Cavid qəhrəmanlarında rasladığımız qərarlısızlıq, qorxaqlıq, çarəsizlik, düşkünlük, çətin anlardan çıxma bilməmək qorxusu vücudunu bürümüş bir xisləti müşahidə edirik. Bəhram obrazının qərarlısızlığı və təzadlı xarakter daşması Cavidin Şeydasında da müşahidə olunur. Şeyda da qərarlısız, çətinlikdə özünü itirəndir, lakin bir tərəfdən də müasir və vətənpərvərdir.

Məlum olur ki, Cabbarlı Cavidin bu üslubunu da nəinki lazımı qədər mənimsəmişdir, hətta bu üslub Cabbarlı yaradıcılığının dərinliklərinə hopmuşdur.

Caviddən növbəti bəhrələnmə Cabbarlının “Sevil” pyesindəki məqamlarda rast gəlinir. “Sevil”də Balaşla-Dilarə obarazları, Cavidin “Uçurum” əsərində Cəlal və Anjela obarazı arasındakı münasibət, Balaş və Cəlal obrazlarının xislətindəki eynilik eyni tərz daşıyır.

“Uçurum” əsərindəki Anjelanın bayağı həyat tərz, yüngül düşüncələri bir ailənin faciəsi ilə bitir. Öz ehtirasının kamını almaq xatirinə Cəlalı uçuruma yuvarlayan Anjela şəxsi mənfəəti naminə hər əmələ əl atmağa razıdır. Anjelanın xisləti, yüngül əxlaqı Yıldırım kimi mübariz düşüncəli, haqq tərəfdarı olan obrazın dilindən aydınca ifadə olunur:

Anjel

Sərxoşmusun, Yıldırım, ah, Yıldırım!?

Yıldırım

Sərxoş idim, əvət, şimdi ayıldım,

Bilməm gözlərinə nələr göründü,

Söndü əski məcnunluğum, həp söndü.

Öncə nasıl yaqlaşb qavuşduqsa,

Öylə də ayrılmalıyıq...

Anjel

Ah, yoxsa,

Yoxsa atmaqımı istiyorsun bəni?

Xayır, xayır, əfsunlamışlar səni.

Bir düşün, səndən ayrılırsam, bana

Kim baqa, kim təsəlli edər?...

Yıldırım

(istehzal təbəssümlə)

Cəlal, Edmon, bütün cihan müştəri...

Kim rədd edər sənin kimi dilbəri? [6, s.345].

Dilarə də təkəbbürlü, bayağı qadın obrazıdır. Balaşın sevgisini ələ almaqla öz mənfəətini gerçəkləşdirmək istəyir. Hecə olursa olsun Balaşdan istifadə edib, dayısının işini həll etmək üçün Balaşın ailəsini məhv etmək kimi çirkinliyi də gözə alır:

Dilbər. Aha, yaxşı yadıma düşdü. Balaş, bir az toxtayın (axtarır). Nə oldu, o kağız nə oldu? Alın, buna qol çəkin.

Balaş. Dilbər! mən bu işlə tanışam, bu, çoxdankı bir işdir, on iki min manatlıq bir məsələdir.

Dilbər. Qol çək.

Balaş. Edilya!...

Dilbər. Nu, dovolno! Mən söz vermişəm, bitdi, getdi. Gərək, düzəlsin, vəssalam.

Balaş. Yaxşı, Edilya, mən sizin sözünüzdən çıxma bilmərəm, qol çəkirəm; ancaq bu iş ortalığa çıxsa, oğurluq kimi bir şeydir.

Dilbər. Niçeqo podobnoqo; özləri min iş görürlər, karvanı malı ilə yeyirlər, sarvanı şalı ilə. Çəkdiniz? Di yaxşı, indi gəl! [3, s.19].

Cəlal və Balaş obrazları arasındakı oxşarlığa gəldikdə hər iki obraz yenilikçi və müasirdilər. Cəlal gözəlliyi, yeniliyi öz vətəninə, ailəsinə deyil, Parisdə və Anjelada axtarır. Balaş da müasirliyi, yeniliyi öz ailəsinə - Sevilə deyil, bayağı qadın Dilbərə axtarır. Nəticədə Cəlal uçuruma, Balaş isə təhəllüğe yuvarlanır. Cəlalin uğursuz mütəxəssis olması məqamını Cavid diqqət mərkəzinə çəkir, onu digər obrazların dili ilə tənqid edir, onu gözəllik dalınca uzaq məkanlara üz tutmasını, gözəlliyi öz yurdunda və ailəsinə görə bilməməsini, bu baxımdan da uçuruma doğru getməsini əsərdə ağıllı və mübariz obrazlar olan Əkrəm və İldırım obrazlarının Cəlal haqqındakı söhbətini əks etdirən dialoqda aydınlaşdırır, onu “estetçi” adlandırır: “Estetçilik Cəlali həm yaradıcılıq böhranına, həm də ailə dramına gətirib çıxarır. O, Parisdə arzularına çatma bilmir və özü ilə yeni, diqqəti cəlb edən tablo gətirmir. Şairə görə, bu müvəffəqiyyətsizliyin əsas səbəbi Cəlalin pozğun bir qadın olan Anjelə uymasıdır. Doğrudur, əsərdə belə göstərilir, lakin daha dərinə getdikdə, görürük ki, bunun səbəbi burjua mədəniyyətinin, eləcə də burjua incəsənətinin daxildən çürüməsidir” [4, s.90].

Fiziki dramın arxasınca ruhi dram başlayır. Uşaq qatili olan Cəlalin keçirdiyi iztirab, Göyərçinin yası beşinci pərdənin böyük bir hissəsini əhatə edir. İldırım da qurduğu planla istəyinə çatmışdır. Lakin Cəlalin bir qatil kimi çəkdiyi əzab o qədər böyükdür ki, sənəti də yaddan çıxarır, Anjeli də. O, Anjelə nifrət bəsləyir. Dəliləşmiş Cəlal isə son monoloqunu deyir:

Uçurum: qaranlıq, çıxılmaz yolum,

Uçurum: uçurum həp sağım, solum,

Uçurum: duyduğum həqiqət, xəyal,

Uçurum: sürəkli, coşğun alqışlar.

Uçurum: uçurum süzgün baxışlar,

Uçurum: şu çirkin, şu alçaq həyat,

Uçurum: uçurum bütün kainat! [4, s.90].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bədii şərtilik elementlərini yenidən müşahidə edirik. Burada da obrazın öz daxili məni ilə söhbəti bədii şərtilik elementi kimi izah oluna bilər. Bu da onu göstərir ki, Cabbarlı Cavidin hər iki obrazına dərin bələd olaraq, Bəhrəmi yaradarkən onun başına gələn faciədə keçirdiyi mənəvi-psixoloji durumunun təsviri zamanı sözügedən obrazların təsvirindəki bədii şərtilik elementlərindən istifadə etmişdir.

Necə ki, Cəlal sonda dalınca qaçdığı gözəlliklərin bir heç olduğunu anlayıb havalanır, özünü uçuruma atır, vurulduğu, dərdindən az qala divanəyə çevrildiyi Anjelə sonda nifrət edir, öz özü ilə danışır, düşdüyü vəziyyətin səbəbkarı kimi onu lənətləyir:

Artıq yetər şeytənət!

Yetər dağıtdın yurdumu, yuvamı,

Əlimdən aldın zəvqimi, səfamı,

Yaqıb-yıqdın fikrimi, xəyalımı,

Signədin həp müqəddəs amalımı.

Yetər unutturdun bana tanrımı,

Qaplan kimi parçalatdın yavrımı.

Bən alçalmazdım, sən bəni alçaltıdın,

Sən bəni məhv etdin, ah, rəzil qadın!... [6, s.344].

Bu məqamın müəyyən qədərini Bəhrəmin son durumunda da izləyirik. Saranın ölümündən sınıb-məhv olmuş Bəhrəm Pəriyə nifrət bəsləyir, onu vicdansız adlandırır. Bəhrəmin də xəyallarının yıxılmağına, saf sevgisinin, sevgilisinin məhvinə səbəb Pəridir. Bəhrəm artıq bunu anlaya bilir. Saradan yadigar qalan çiçəkləri gizlətmək istəyən Pərinə Bəhrəm belə ittiham edir və sonda bu ittihamını onu boğub öldürməklə tamamlayır:

Bəhrəm. Çəkil! Əllərini vurma bu zərif çiçəklərə! Onlar zərifdirlər, xəbis əllərə davam etməyib solarlar.

Pəri. İndi ki, onu seviridin, daha məni niyə aldın? Onu söylə!

Bəhrəm. Məni aldatdın. Pəri, get, daha dərdlərimi təzələmə!

Pəri. Aldatdım! Kişi azmış? ... Acından ölürdün! Çıx get, mən səni tutmuram!. Sən dəlilsən, çıx get!

Bəhrəm. Gedimmi? Gedərəm! Gedərəm! (Çiçəkləri götürür).

Pəri. get! Burax, o güllərin də hamısını tapdalayacağam.

Bəhrəm. Çəkil, deyirəm sənə! toxunma bu zərif çiçəklərə!

Pəri. Üzümə dürüst bax! Çıx get bu saat!

Güllər düşür, sınır.

Bəhrəm. Üzünə baxımmı? (Pərinə çəkir güzgüyə tərəf). Gəl, gəl, özünə bax! Görürsənmi? Bu sima xəbis cadulara bənzəməyirmi?!

Pəri. Burax məni, divanə!

Bəhrəm. Bax, görürsənmi nə qədər xəbissən? Ax xəbis! (Pərinə tutub boğur...) [2, s.66]. Əsərdən verilən parçadan Bəhrəmin son durumdakı vəziyyəti və başına gələn faciənin səbəbkarından öz intiqamını yetərinə ala bilməsi məqamı yazıçının haqsızlığa qarşı kəskin üsyankar olduğunu da təsdiqləyən faktdır. Biz Sevilin də, haqq dünyasına qovuşmuş Saranın da

onları ağrıdan, ağladan, çıxılmaz durumlara sürükləyən kişilərə qarşı üsyanlarını da görürük. Bu, Cabbarlının qadınlarla bağlı gələcək arzularının təməlidir. Cabbarlı Azərbaycan qadınlarını azad, firavan həyat nümayəndəsi, savadlı görmək istəyindədir. Cabbarlı bu qadınları haqsızlığa dözümlü olmağa qətiyyənlə səsəlmir. O, qadınları ya Sevil kimi azad, mübariz, yıxılma da dik duran qadın kimi görmək istəyir, ya da Sara kimi birdəfəlik məhv olaraq, canlarını bu zülmkar həyat və cəmiyyətdən qurtarmalarını arzulayır. Hər iki dramaturqun yaradıcılıqlarını müqayisə etdikcə Cabbarlının Cavid məktəbindən çox məqamlarda qaynaqlandığını görsək də, bu nöqteyi-nəzərdən – qadın azadlığı və mübarizliyi baxımından Cabbarlının özünəməxsus düşüncələrə sahib olduğunu da şahidi oluruq. O, Cavid kimi qadınlara dözümlü olmağı, zülmkarı bağışlayıb, gələcəyə ümidlə addımlamağı tövsiyə etmir:

Uluğ bəy
Gövrəçin, unut, yavrum,
Unut keçmiş günləri!
Yalnız sığın Tanrıya,
Əfv eylə xainləri.
O hiyləgər Bosforu
Anma artıq bir daha,
O yıpranmış Bizansı
Saqın, düşünmə əsla! [6, s. 336].

Nəticə: Ümumiyyətlə, hər iki dahinin dramaturgiyasında dövrün ictimai-siyasi vəziyyətinə, cəmiyyətdəki çatışmazlığa münasibət eyni idi. Romantik sənətkar Cavid öz üslubuna uyğun dövrün bəlalərini realist düşüncə tərzində sətraltı məmalarla yaradıcılığında əks etdirdirirdi. Cəfər Cabbarlı yaradıcılığında da məxsusi yanaşmalar yetərincədir. Cəfər Cabbarlının Cavidə tənqid etməsinə rəğmən onu öz ustadı hesab etməsi də danılmazdır. Mövcud siyasi vəziyyət belə Cabbarlının Cavidə qarşı olan gizlin rəğbətinə təsir edə bilməmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cabbarlı C. Əsərləri. Dörd cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 328 s.
2. Cabbarlı C. Əsərləri. Dörd cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 306 s.
3. Cabbarlı C. Əsərləri. Dörd cildə. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 368 s.

4. Cavid xatırlarkən. Məqalələr və xatirələr. Bakı: Gənclik, 1982, 389 s.
5. Əsgərzadə L. Hüseyn Cavid: mühiti və müasirləri. Bakı: AFPoliqraf, 2015, 288 s.
6. Hüseyn C. Əsərləri. Beş cildə. II cild. Bakı: Lider, 2005, 352 s.
7. Xəlilov S. Cavid fəlsəfəsi. I kitab. “İblisdə fəlsəfi motivlər”. Bakı: Qanun, 1996, s.14
8. Qasımov C. Ədəbi məhkəmələr. Bakı: Zərdabi LTD, 2012, 304 s.
9. Vəliyeva S. Hüseyn Cavid və müasirləri. Bakı, Zərdabi nəşr MMC, 2020, 192 s.

Azərbaycan dilində danışiq etikasv və nitq etiketləri

Gülınar Muxtarzadə

ADPU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrası, müəllim

e-mail: muxtarzadegulnar@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-5388-5373

Xülasə

Fikrimizi ifadə edərkən nitq mədəniyyətinin düzgünlük, aydınlıq, məntiqilik, yığcamlıq, səlislik, zənginlik, canlılıq, ahəngdarlıq, sadəlik, dəqiqlik və anlaşıqlılıq kimi tələblərinə əməl etməliyik. Dilin ifadə imkanları o qədər zəngin və o qədər rəngarəngdir ki, söz və söz formalarının hansı sintaktik birləşmədə, hansı mətnə necə işlənməsi haqqında konkret resept vermək mümkün deyil. Buna görə də eyni dildə danışan hər fərdin öz danışiq tərzı, öz ifadə üsulu var. Lakin dilin müqəddəsliyini qorumaq, onun ədəbi dil kimi daha da püxtələşməsi və səlisləşməsi naminə yazıda və nitq prosesində heç kəs ədəbi dilin müəyyən edilmiş normalarından kənara çıxmamalıdır və bu normalara əməl etmək hamının şərafli vəzifəsidir.

Məlum olduğu kimi, insanlara məxsus ümumi mədəniyyət müxtəlif komponentlərin məcmusundan ibarətdir. Mədəniyyətin ən vacib və aparıcı tərkib hissələrindən biri də nitq mədəniyyətidir. Biz nitq mədəniyyəti anlayışına danışiq mədəniyyəti ilə yanaşı, yazı mədəniyyətini də daxil edirik. Əgər hər hansı bir şəxs öz fikrini nitq mədəniyyətinin yuxarıda sadalanan on bir komponentinin dialektik vəhdəti əsasında ifadə edə bilmirsə, həmin şəxsin özünü mədəni adam adlandırmağa heç bir mənəvi haqqı yoxdur.

Açar sözlər: dil, danışiq, etika, nitq, etiket

Речевой этикет и речевой этикет в азербайджанском языке

Гульнар Мухтарзаде

АГПУ, кафедра азербайджанского языкознания

э/почта: muxtarzadegulnar@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-5388-5373

Резюме

При выражении своего мнения мы должны руководствоваться такими требованиями культуры речи, как правильность, ясность, логичность, лаконичность, беглость, насыщенность, живость, стройность, простота, точность и понятность. Выразительные возможности языка настолько богаты и так разнообразны, что невозможно дать конкретный рецепт, как употреблять слова и словоформы, в каком синтаксическом сочетании и в каком тексте. Следовательно, каждый индивидуум, говорящий на одном и том же языке, имеет свой собственный способ говорить, свой собственный способ выражения. Однако ради сохранения святости языка, для его дальнейшего созревания и беглости как литературного языка никто не должен отступать от установленных норм литературного языка в письменном и речевом процессе, и это является почетной обязанностью всем соблюдать эти нормы.

Как известно, общая культура, принадлежащая людям, состоит из множества различных компонентов. Культура речи является одним из важнейших и ведущих компонентов культуры. В понятие культуры речи мы включаем культуру письма, а также культуру говорения. Если какое-либо лицо не может выразить свое мнение, исходя из диалектического единства перечисленных выше одиннадцати компонентов культуры речи, то такое лицо не имеет морального права называть себя культурным человеком.

Ключевые слова: язык, беседа, этика, речь, этикет

Speech etiquette and speech etiquette in the Azerbaijani language

Gulnar Mukhtarzade

ASPU, department of Azerbaijan linguistics,

email: muxtarzadgulnar@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-5388-5373

Summary

When expressing our opinion, we must follow the requirements of speech culture such as correctness, clarity, logic, conciseness, fluency, richness, liveliness, harmony, simplicity, accuracy and comprehensibility. The expressive possibilities of the language are so rich and so diverse that it is impossible to give a specific recipe on how to use words and word forms in which syntactic combination and in which text. Therefore, every individual who speaks the same language has his own way of speaking, his own way of expression. However, for the sake of preserving the sanctity of the language, for its further maturation and fluency as a literary language, no one should deviate from the established norms of the literary language in the writing and speech process, and it is the honorable duty of everyone to follow these norms.

As it is known, the general culture belonging to people consists of a set of various components. Speech culture is one of the most important and leading components of culture. In the concept of speech culture, we include the culture of writing as well as the culture of speaking. If any person cannot express his opinion based on the dialectical unity of the eleven components of speech culture listed above, that person has no moral right to call himself a cultured person.

Keywords: language, conversation, ethics, speech, etiquette

Aktuallıq. Müasir dövrümüzdə insan münasibətlərinin əsas tənzimləyicilərindən

biri etik danışiq normalarıdır. Burada insanların hərəkətlərinin düzgünlüyü və ya düzgün olmaması, ədalətli və ədalətsizliyi haqqında təsəvvürlər ifadə olunur. Hər kəs şüurlu və ya kortəbii şəkildə bu təsəvvürlərə söykənir, cəmiyyətdə insanlarla və yaxud iş həyatında həmkarları ilə ünsiyyətdə olur. Lakin mənəvi normalar necə başa düşülməsindən, onlara hansı məzmunun verilməsindən asılı olaraq, ünsiyyəti həm yüngülləşdirir, həm də onu daha səmərəli, qarşıya qoyulmuş məsələlərin həllində və məqsədlərə çatmaqda kömək, həm də bu ünsiyyəti çətinləşdirib, hətta onu qeyri-mümkün edə bilər. Danışıq etikası ünsiyyət prosesində yaranan maneə və problemləri dərk etməyə, onların öhdəsindən uğurla gəlməyə kömək edir.

Annotasiya. Dil mədəniyyətinin başlıca müddəalarından biri də danışığın etikasıdır. Mənşəcə latın sözü olan etika (ehtica) termini adı altında insanların bir-birinə, cəmiyyətə, cəmiyyətin insanlara münasibətini tənzimləyən mədəni, nəzakətli danışiq, əxlaq normaları nəzərdə tutulur. Bu normalar uzunmüddətli tarixi dövr ərzində formalaşmışdır. Etika termini ilk dəfə Aristotelin “Nikomaxın etikası”, “Böyük etika”, “Evlem etikası” əsərlərində işlənmiş, əməli nəsihət xarakterli fikirləri özündə ehtiva etmişdir. Aristotelin etikası ilk əxlaq nəzəriyyəsi olmuşdur. Bu dahi mütəfəkkirə görə, etikanın vəzifəsi insanı mənasız və qeyri-təbii ehtiraslardan uzaqlaşdırmaq, ona cəsurluq və ədalətlik keyfiyyətləri aşılamaqdır.

Metod. Tədqiqat zamanı müqayisəli və təsviri metodlardan istifadə edilmişdir.

Giriş.

Nitq mədəniyyətinin estetik keyfiyyəti, mədəni səviyyəsi onun məzmunca aydın, səlis və ahəngdar olmasından nə qədər asılıdırsa, onun daşıyıcısının (natiqin) xaraktercə səviyyəli, dünyagörüşü baxımından zəngin və etik cəhətdən yüksək əxlaqi dəyərlərə malik olması ilə də bir o qədər bağlıdır. Məlumdur ki, dərin zəkaya, xüsusi istedadla malik olan insanlar həm də yüksək mədəniyyət və qabiliyyət sahibi olurlar. Belələri, təbii ki, ünsiyyət zamanı yüksək səviyyəli, tərbiyəvi nitqləri ilə fərqlənilir. Bu cür keyfiyyətə malik insanlar əvvəlcə təfəkkürlərində nitqlərini mədəni qəlibə salır, “tərbiyəvi süzgəc”dən keçirir, sonra ünsiyyətə tətbiq edirlər.

İnsanlar arasındakı ünsiyyət bir-birinə müraciətdən başlanır. Müraciət forması isə müraciət edənə müraciət olunan arasındakı münasibətdən asılıdır. Hətta bu asılılıq o dərəcədədir ki, ünsiyyətin başlanması və inkişafı müraciətlə müəyyənləşir. Ünsiyyətdə müxtəlif məqsədlərlə əksəriyyətin işlətdiyi bir sıra ifadələrdən istifadə edirik ki, onların böyük bir qismini mədəni danışığın etikətləri təşkil edir. Mənşəyinə görə fransız sözü olan etiket (etiquette) ilkin mənasında mal taylarına bağlanan taxta parçası-birkaç mənasını verirdi. Dilçilik ədəbiyyatında “etiket” dedikdə, nitq davranışının qaydaları, ünsiyyətin nitq formulları sistemi başa düşülür. Nitq etikətləri milli səciyyəyə malikdir. Hər bir xalq öz milli adətənənələrinə uyğun davranış qaydaları sistemini yaratmışdır.

Gündəlik ünsiyyət prosesində istifadə edilən nitq etikətləri aşağıdakılardır:

Müraciət etikətləri-unutmamalıyıq ki, ürəyə yol tapmaq birinci növbədə dindirməkdən-müraciətdən başlanır. Müsahib yaşca böyük

olduqda və ya ortada tanışlıq olmayanda ona “Siz” deyə müraciət olunur. Bu, milli səciyyə daşıyır və çox qədim adətdir. Hələ Mahmud Kaşğari XI əsrdə “Divanu-lügət-it-türk”də göstərirdi ki, türklər özlərindən yaşca böyüklərə “siz”, kiçiklərə isə “sən” deyə müraciət edirlər.

Müraciət etikətləri **rəsmi** və **qeyri-rəsmi** olmaqla iki cürdür:

1.Rəsmi müraciət etikətləri: cənab, xanım, vətəndaş, yoldaş. Bunlardan ikisi (vətəndaş, yoldaş) fəal nitq mövqeyindən çıxmaq üzrədir. “Yoldaş” sözü demək olar ki, işlədilmir.

2.Qeyri-rəsmi müraciət etikətləri:–işlənmə mövqeyinə və məqamına görə birinciyə nisbətən genişdir. Oğlum! Qızım! Qardaşoğlu! Bacioğlu! A bala! Qardaş! Əmi! Dayı! Əzizim! Dərdin alım! Başına dönüm! Qadan alım! Qadası!

Kömək etmək, qulluq göstərmək məqsədilə: İcazə verin kömək edim; Siz əziyyət

çəkməyin, bunu mən edərim; Qulluğunda olum; Sizə kömək etmək lazımdır?; Köməyə ehtiyacınız varmı?; Mən sizi eşidirəm; Cavab verməyə tələsməyin, bir qədər fikirləşin; Sizi narahat edən nədir?; Sizə nə kömək edə bilərəm?; Nə buyurursunuz? və s.

İş gördürmək, soruşmaq, üzrxahlıq etmək məqsədilə: İnciməyin, sizə zəhmət verəcəyəm; əgər mümkünsə; zəhmət olmasa; Buyruq olmasın; vaxtınız varsa; imkanınız olsa; Sizə əziyyət olacaq; Sizi yormayım; Rica edirəm danışın; Lütfən söyləyin; Üzr istəyirəm; Əvvəlcədən minnətdarlığımı bildirirəm və s.

Məmnun olmaq məqamında: Razıyam; Etiraz etmirəm; Sizinlə şərikəm; Xoşuma gəlir; Çox şadam; Minnətdaram; Məmnuniyyətlə; Xoşdur; baş üstə; göz üstə; Arxayın olun; Sizi unutmaram; Sizinlə işləmək mənim üçün böyük şərəfdir; Allah köməyin olsun; Tanrı sənə yar olsun.

Etiraz etmək, razılıq verməmək məqamında: Bu, məni təmin etmir; Etirazımı bildirirəm; Etiraz edirəm; Sizin fikrinizlə şərik deyiləm; Mən başqa cür düşünürəm; Bağışlayın, bu məsələdə sizinlə razı deyiləm; Bu, mənim xoşuma gəlmir; Belə etməyin; Bu, ürəyimcə deyil və s.

Təskinlik vermək, razı salmaq məqamında: Bir qədər ətraflı düşünün; Əsəbiləşməyin; Darıxmayın; İcazə verin danışım; İmkan verin fikrimi izah edim; Özünüzü ələ alın; Səbr edin; Bir qədər səbrli olun; Nə etmək olar, qismət belə imiş və s.

İntizama dəvət, məzəmmətetmə: Sizdən bu hərəkəti gözləməzdim; Be lə hərəkət sizə yaraşmaz; Siz adınıza layiq hərəkət etməlisiniz; Danışığınıza fikir verin; Allah xatirinə razı olun; Nəzakətli olun; Çalışın ki,

başqaları sizdən razı qalsın; Bir qədər səmimi olun, səhvinizi etiraf etməkdən çəkinməyin və s.

Qarşılama məqamında: Xoş gördük; Nə gözəl təsadüf; Xoş gəlmişsiniz; Lap vaxtında gəlmişsiniz; Həmişə siz gələsiniz; Sizin gəlişinizə şadam; Sizi arzulayıyıq; Səni çoxdan gözləyirdim; Gələn qədəmləriniz var olsun və s.

Dəvət etmək məqsədilə: Xoş gəlmisiniz; Buyurun qonağımız olun və s.

Vidalaşma məqamında: Sizi səbirsizliklə gözləyirik; Salamət qalın; Zəhmət çəkdiniz; Sizə əziyyət verdik; Gecəniz xeyrə qalsın; Yuxunuz şirin olsun; Allah amanında; Eviniz abad olsun; Həmişə şadlığa gələk; Sizləri bir daha evimizdə görsək, şad olarıq; Allah yolunuzu açıq eləsin, işinizi xeyrə calasın və s.

Görülən işin müqabilində razılıq, rəğbətləndirmə: Afərin; Əhsən; Minnətdaram; Hər şey üçün minnətdaram; Təşəkkür edirəm; Sizə zəhmət verdim; Sizə borcluyam; Zəhmət çəkmə; Narahat olma; Sağ olun; Allah sizdən razı olsun; Allah köməyin olsun; Biz bundan məmnun olduq; Sizin əl qabiliyyətinizə heyranam; Sizə qibtə edirəm; Çox sağ olun; Afərin, mərhəbə; Allah səni dərd-bələdan uzaq eləsin; Allah ürəyinizə görə versin; Allah sizi bizə çox görməsin; Qəm, kədər sizdən uzaq olsun; Səni Allah saxlasın və s.

İcrası hər hansı bir səbəbdən mümkün olmayan işin müqabilində: Çox sağ olun; Sizə zəhmət verdim; Əziyyət çəkdiniz; Nə etmək olar, siz bacardığınızı etdiniz və s.

Arzu-istək və təbrik etmək məqamında: Yaxşı yol; Sağlıqla qalın; Uğur olsun; Xoşbəxt olun; İşiniz avand olsun; Allah işinizə fərc versin; Allah sənə yar olsun; Ürəyincə ömür sürəsən; Min bir budaq olun; Var olasan; Gözünüz aydın olsun və s.

Hal-əhval tutmaq məqamında: Əhvalınız necədir? Necə dolanırsınız?; Güzəranınız necədir?; Xanımınız necədir?; Həyat yoldaşınız necədir?; Özünüzü necə hiss edirsiniz? və s.

Telefonla danışanda; Zəng edəndə: Alo, sabahınız (axşamınız, hər vaxtınız) xeyir olsun. Bağışlayın, mən kiminlə danışıram? Sizi narahat edən Kamilədir. Bilmək istəyirəm... Fikrimi sizə çatdırı bildimmi? Çox sağ olun. Bağışlayın, vaxtınızı aldım. Deyəsən, sizi yordum. Təşəkkür edirəm. Minnətdaram. Zəngə cavab verəndə: Alo, salam, eşidirəm sizi. Buyurun. Zəhmət olmasa bir qədər ucadan danışın. Bağışlayın, zəng edən kimdir? Xoşdur. Bu saat çağıraram. Mütləq yetirərəm. Arxayın olun! Sağ olun!

Nəticə:

Bir qisim nitq etiketləri uzun müddət-minilliklər boyu dəyişmir. Bəziləri isə ictimai quruluşun dəyişməsi ilə əlaqədar ya birdəfəlik işlənir, yaxud da fəal işlənmə tezliyi zəifləyir, az-az istifadə edilir. Məsələn, son illərə qədər fəal işlənən yoldaş, vətəndaş sözləri, demək olar ki, hazırda qeyri-fəaldır. Elələri də vardır ki, konkret siyasi-tarixi şəraitlə bağlı olaraq, həmin dövrdə aktiv olur. Siyasi-tarixi şərait dəyişdikdə isə işlənir. “Bəy” sözü belə etiketlərdən sayılır. “Xanım” sözü vaxtilə ancaq varlı ailələrin qadınlılarına məxsus müraciət forması kimi işlədilirdisə, indi bu söz daha geniş mənə qazanmışdır. Hazırda “xanım” hörmət və nəzakət əlaməti olaraq bütün qadın adlarına əlavə edilir. Nitq etiketlərindən yerli-yerində istifadə olunması ünsiyyətin normal gedişinə, anlaşılmaya kömək edir, ünsiyyəti maksimuma çatdırır və səmimi münasibət yaradır.

Ədəbiyyat:

1. N.Ə.Həsənzadə, G.Ə.Pənahova, Ə.M.Abbasov. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. (dərslük). Bakı, "Ecoprint", 2016. 256 s.
2. Nadir Məmmədli. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya (dərslük).Bakı, “Elm və təhsil”, 2021, 512 səh.
3. Abdullayev Nadir Əziz oğlu. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2013, səh.
4. Süleyman Səfər oğlu Hüseynov, Elvira Muxtar qızı Qaracayeva. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (dərslük). Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 408 səh.

İngilis dilinin tədrisində istifadə edilən Case metodunun strukturu

Aygün Məmmədova

ADPU, Xarici

Dillər Mərkəzi

e-mail- aygunmemmedova1964@gmail.com

orcid-0000-0002-4811-5937

Xülasə

Xarici dillərin tədrisi metodologiyası tədrisə ənənəvi yanaşma ilə yanaşı, yeni təhsil modellərinə, pedaqoji yeniliklərə, texnologiyalarla birlikdə metodlara marağın artdığı çevik, eyni zamanda da genişlənən informasiya və təhsil mühitidir. Təlimin təşkili üçün yeni öyrətmə modeli və az öyrənilmiş üsullardan biri də Case (Keys) metodudur. Bu metodun mahiyyəti konkret problem və ya halları (keysləri) , başqa bir sözlə desək situasiyaları dərk etmək, təhlil və həll etməkdir. Keys müəyyən təcrübədə meydana gələn və onun tərkib hissəsi olan bir problemin həll edilməsini tələb edən situasiyanın təsviridir. Keyslər ümumiyyətlə yazılı şəkildə hazırlanır və real insanların təcrübəsinə əsaslanaraq tərtib edilir.

Açar sözlər: metod, təhlil, pedaqoji yeniliklər, təhsil modelləri, öyrətmə modeli

The structure of the Case method used in teaching English

Aygun Mammadova

ASPU, Foreign Languages Center

Summary

The methodology of teaching foreign languages is a flexible, at the same time, expanding information and educational environment, where interest in new educational models, pedagogical innovations, methods with technologies is increasing, along with the traditional approach to teaching. A new teaching model and one of the less studied methods for organizing training is the Case method. The essence of this method is to understand, analyze and solve specific problems or situations (cases), in other words, situations. A case is a description of a situation that occurs in a certain practice and requires the solution of a problem that is part of it. Cases are usually written and based on the experiences of real people.

Keywords: method, analysis, pedagogical innovations, educational models, teaching model

**Структура кейс-метода, используемого в обучении
английскому языку**

**Айгюн Мамедова
АГПУ, Центр
Иностранных языков**

Резюме

Методика обучения иностранным языкам представляет собой гибкую, в то же время расширяющуюся информационно-образовательную среду, где наряду с традиционным подходом к обучению возрастает интерес к новым образовательным моделям, педагогическим инновациям, методам с технологиями. Новой моделью обучения и одним из малоизученных методов организации обучения является кейс-метод. Суть этого метода заключается в том, чтобы понять, проанализировать и решить конкретные проблемы или ситуации (кейсы), иначе говоря, ситуации. Кейс – это описание ситуации, возникающей в определенной практике и требующей решения проблемы, входящей в ее состав. Кейсы обычно пишутся и основаны на опыте реальных людей.

Ключевые слова: метод, анализ, педагогические инновации, образовательные модели, модель обучения.

Aktuallıq. Keys mürəkkəb bir hadisədir, ən real şəkil və konkret faktları ehtiva etməli, həm də sabit xüsusiyyətlərə malik olmalıdır. Hər bir keyse sadalanan aspektlər daxil edilməlidir: problem, münaqişə, rol, hadisə, fəaliyyət, vaxt, məkan. Tələbələrin vəzifəsi bu tədris üsulunda təsviri yalnız praktik bir problemi əks etdirməyə, həm də əvvəllər əldə edilmiş bilik toplusunu aktuallaşdıran təklif olunan həyat vəziyyətini dərk etməkdir. Case metodu vasitəsi ilə tədris zamanı konkret situasiyanın analizi aparılır. Onun təyinatı vərdişlərin təkmilləşdirilməsi və bu sahələrdə təcrübənin əldə edilməsidir: problemlərin müəyyənləşdirilməsi, seçilməsi və həlli; informasiya ilə işləmə - situasiyada yazılmış detalların mahiyyətinin dərk edilməsi; informasiya və arqumentlərin analizi və sintezi; fərziyyələr və nəticələrlə işləmək; alternativlərin qiymətləndirilməsi; qərar qəbul etmək; digər insanları dinləmək və anlamaq - qrup şəkilli iş vərdişləridir. Case metodu və ya konkret situasiyalar üsulu (case - hal, situasiya) - aktiv problem - situasiya təhlil üsulu kimi xarakterizə olunur.

Metod. Məqalədə nəzəri, müqayisəli və təsviri metod tətbiq edilmişdir.

Annotasiya. Müasir dövrdə, Case metodu təlimdə aparıcı mövqə qazanmışdır. Bu metod xaricdə aktiv istifadə olunur və tələbələrə tipik

problemlərin həll etmək bacarıqlarını öyrətməyin ən effektiv üsullarından biri hesab olunur. Son illərdə, Azərbaycanın ali məktəblər sistemində milli təhsilimizin modernləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq yeni effektiv təlim metodlarının axtarışı aparılır.

Giriş. Case metodunun ali təhsil sistemində tətbiqi problemi hazırda çox aktualdır, bu iki tendensiyağa bağlıdır: birincisi təhsilin inkişafının ümumi istiqamətindən, onun istiqamətini konkret biliklər əldə etməkdən deyil, peşə bacarıqlarının, bacarıq və qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasından irəli gəlir. Zehni fəaliyyət, şəxsiyyət qabiliyyətlərinin inkişafı, bunlar arasında öyrənmə qabiliyyəti, düşüncə tərzində bir paradigma dəyişməsi, böyük həcmli materialın emal bacarığı; ikincisi, ilk tendensiyanın tələblərinə cavab verməklə yanaşı, müxtəlif situasiyalarda optimal davranış bacarığı, çətin vəziyyətlərdə sistemli və səmərəli olmalı olan bir mütəxəssisin keyfiyyətinə dair tələblərin inkişafından irəli gəlir. Öyrənilən fənlərə idraki marağı artırmaq üçün tədrisdə Case metodundan istifadə tədqiqat, ünsiyyət və yaradıcı qərar qəbul etmə bacarıqlarının inkişafına kömək edir. Bu interaktiv təlim metodu hərtərəfli yanaşma olduğundan və nitq fəaliyyətinin bütün əsas növlərini (oxumaq, danışmaq, yazmaq, dinləmək) özündə cəmləşdirdiyindən İngilis dili dərslərində uğurla istifadə edilə bilər.

İndi isə Case metodunun strukturu ilə bağlı müəyyən məsələlərin özünəməxsus cəhətlərini araşdıraraq. Ədəbiyyatlar əsasında aparılmış tədqiqatlar və əldə edilmiş nümunələrin təhlili bizə bu məsələlərin araşdırılmasında bir sıra nəticələrin əldə edilməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, deyilənləri nəzərə alsaq, ilk növbədə qeyd etmək olar ki, Case metodu hərtərəflidir və aşağıdakı tədris metodlarını özündə cəmləşdirir: modelləşdirmə (real vəziyyətin modelini qurmaq), sistem analizi (situasiyanın təhlili); düşüncə təcrübəsi (vəziyyətin zehni canlandırılması); təsviri (nəticə vermək məqsədi ilə faktlar sisteminin formalaşdırılması); problemləli metod (bir problemi keysin məlumatından təcrid etmək, müxtəlif alternativ variantlardan uyğun bir həll seçmək və onun həyata keçirilməsi üçün praktik bir model hazırlamaq); təsnifat (vəziyyəti yaradan xüsusiyyətlərin siyahısını yaratmaq); oyun metodları (bir keysdə yer alan şəxslərin davranışlarının təqdimatı); "Beyin fırtınası" metodu (vəziyyətin kollektiv müzakirəsi yolu ilə həll yollarının tapılması), müzakirə və ya polemika (problem və fikir mübahisəsi ilə həll yolları) (6).

Case metodundan istifadə edilərsə dərs aşağıdakı mərhələlərlə təşkil edilməlidir:

- qarşıdurma (müəllim mövzu, məqsəd və vəzifələri elan edir, keysin materialını təqdim edir, tələbələri müəyyən bir mövzuya dair mətnlərlə (keyslərlə) tanış edir), işlənmiş mətnlər (keyslər) barədə məlumatların toplanması (əsas məlumatlar yazılır, diaqram və ya cədvəl şəklində tərtib olunur);
- qətnamə (müəllimin verdiyi suallara cavabların təkrarlanması);
- debat (təqdimat, hər qrup ayrı-ayrılıqda öz uğurlarını təqdim edir);
- əks etmə (nəticələrin yekunlaşdırılması, nəticələrin müzakirəsi, öyrənmə nəticələri).

Keyslər aşağıdakı mövzulara aid ola bilər:

- “Introductions / Identifying Self and Others”; “Apologizing”; “Giving and Receiving Thanks”; “At the Restaurant”; “At the Doctor’s”; “Asking the Way”.

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, keysi gözdən keçirməklə bu üsulla təlim alan tələbələr, həqiqətən də oxşar vəziyyətlərdə tətbiq oluna biləcək hazır bir həlli əldə etməklə yanaşı onlarda biliyin artmasına nail olacaqdır. Bu faktor tədris prosesində hazır həll sxeminin tətbiq ehtimalını artırmış olur. Mövcud vəziyyətdə təhlil olunan halların tələbə biliyinin artmasına yönəldilməsi əsas şərtlərdəndir. Eyni zamanda mövcud vəziyyət üçün bu həll sxemindən istifadə etməklə daha ciddi problemlərin həlli bacarıqlarını formalaşdırmaq mümkün olur. Case metodu tələbələrdən hazırlıqlı olmağı və müstəqil iş bacarıqlarına sahib olmağı tələb etməklə onlarda bu məsələlərə daha ciddi yanaşma vərdişlərini aşılayır.

Nəticə. Keys metodunun əsas funksiyası tələbələrə analitik yolla həlli mümkün olmayan mürəkkəb və strukturlaşmamış problemləri həll etməyi öyrətməkdir. Case metodu tələbələri aktivləşdirir, analitik və ünsiyyət qurma bacarıqlarını inkişaf etdirir, kursantları real vəziyyətlərlə üz-üzə qoyur. Case tələbələrə müxtəlif bacarıqlar əldə etməyə kömək edir. Situasiyalar (keyslər) bir qayda olaraq, bir çox həll yoluna malik olur, yəni keyslərin bir çox həlli və o həllə aparan bir çox alternativ yol olur. Case metodu qabaqcıl və aktiv tədris metodlarından biridir. (4)

Keysi gözdən keçirən tələbələr, həqiqətən də oxşar vəziyyətlərdə tətbiq oluna biləcək hazır bir həll əldə edirlər. Təhlil olunan halların, tələbə biliyinin artması mövcud vəziyyət üçün hazır həll sxemindən istifadə etmə ehtimalını artırır və daha ciddi problemlərin həlli bacarıqlarını formalaşdırır. Case metodu şagirdlərdən hazırlıqlı olmağı və müstəqil iş bacarıqlarına sahib olmağı tələb edir. Tələbələrin hazırlıqsızlığı, motivasiyasının inkişaf etməməsi işin səthi müzakirəsinə səbəb ola bilər.

Təlim metodu digər tədris metodları, o cümlədən tələbələrdə məcburi normativ bilikləri formalaşdıran ənənəvi metodlarla birlikdə istifadə edilməlidir. Situasiya təlimi dinamik vəziyyətdə biliklərin axtarışı və istifadəsini öyrədir, rahatlıq, dialektik düşüncəni inkişaf etdirir.

Ədəbiyyat

1. Aliyeva A., Azərbaycan dili dərslərində interaktiv təlim metodlarından istifadənin xüsusiyyətləri, Bakı 2005
2. Veyisova Z. Fəal təlim metodlarına giriş kursu. Təlimçilər üçün metodik vəsait. Azərbaycan “İnkişaf” mərkəzi, Bakı: “Meqa-print”, 2004.
3. Louis B. Barnes, C. Roland Christensen. Teaching and the Case Method Mingst, K., “Cases and the Interactive Classroom,” International Studies Notes, Vol. 19, No.2 (1994).
4. Stern, H. H., Fundamental Concepts of Language Teaching. Oxford: Oxford University Press, 1983.
5. Гасанова С.С. Кейс-технология в практике высшего образования // Управление инновациями: теория, методология, практика. – 2013.
6. Щукин, А. Н. Современные интенсивные методы и технологии обучения иностранным языкам [Учебное пособие] / А. Н. Щукин. — М.: Филоматис, 2008. — С. 191.

Azərbaycan dilinin inkişafı

Məhrux Dövlətzadə

ADPU, filologiya fakültəsi, müəllim

mahdovlat@gmail.com

ORCID -0000-0002-2366-6097

Xülasə

Biz Heydər Əliyevdən əsl azərbaycançılığı, vətənçiliyi, milliliklə dünyəviliyin ahəngdar vəhdətini öyrənməliyik. Ulu öndər Heydər Əliyevdən doğma xalqa, Vətənə, Azərbaycana yorulmadan xidmət etməyi, milli-mənəvi dəyərlərimizin keşiyində dayanmağı, müqəddəs sərvətimiz olan Azərbaycan dilini sevməyi, bu dildə danışmaqdan qürur duymağı öyrənməliyik.

Azərbaycan dilinin həm ümumxalq dili, həm də dövlət dili kimi inkişafında ulu öndər Heydər Əliyevin misilsiz xidmətləri olub. Ulu öndər Azərbaycan dilinə yalnız adi ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, qədim tarixi, zəngin mədəniyyəti, müasir dünyada müəyyən ictimai-mədəni mövqeyi olan bir xalqın milli sərvəti kimi yanaşırdı.

Xalqımızın milli sərvəti olan ana dilimizin inkişafına yönəlmiş qərarların qəbulu və həyata keçirilməsi Ulu öndər Heydər Əliyevin böyük tarixi xidmətlərindən sayılır.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, milli irs, Ulu öndər, dil siyasəti

Развитие азербайджанского языка

Махрух Девлетзаде

учитель АДПУ

mahdovlat@gmail.com

ОРЦИД -0000-0002-2366-6097

Резюме

Мы должны учиться у Гейдара Алиева истинному азербайджанству, патриотизму, гармоничному единству национальности и светскости, словом, гейдара-алиевщине. У великого лидера Гейдара Алиева мы должны научиться неустанно служить родному народу, Родине, Азербайджану, стоять на страже наших национальных и нравственных ценностей, любить азербайджанский

язык, являющийся нашим священным богатством, и с гордостью говорить на нем.

Великий лидер Гейдар Алиев имел непревзойденные заслуги в развитии азербайджанского языка как национального и государственного языка. Великий лидер относился к азербайджанскому языку не только как к обычному средству общения, но и как к национальному богатству народа с древней историей, богатой культурой, занимающим определенное общественно-культурное положение в современном мире.

Принятие и реализация решений, направленных на развитие родного языка, являющегося национальным достоянием нашего народа, считается одной из больших исторических заслуг великого лидера Гейдара Алиева.

Ключевые слова: азербайджанский язык, национальное наследие, великий лидер, языковая политика.

Development of the Azerbaijani language

Mahrukh Devletzade

ADPU teacher

mahdovlat@gmail.com

ORCID -0000-0002-2366-6097

Summary

We should learn from Heydar Aliyev true Azerbaijanism, patriotism, the harmonious unity of nationality and secularism, in short, Heydar Aliyevism. From the great leader Heydar Aliyev, we should learn to tirelessly serve our native people, the Motherland, Azerbaijan, stand guard over our national and moral values, love the Azerbaijani language, which is our sacred wealth, and be proud to speak it.

Great leader Heydar Aliyev had unparalleled services in the development of the Azerbaijani language as both a national language and a state language. The great leader treated the Azerbaijani language not only as an ordinary means of communication, but as a national wealth of a nation with an ancient history, rich culture, and a certain social and cultural position in the modern world.

The adoption and implementation of decisions aimed at the development of our mother tongue, which is the national wealth of our people, is considered one of the great historical services of the great leader Heydar Aliyev.

Key words: Azerbaijani language, national heritage, great leader, language policy

Aktuallıq. Azərbaycan Respublikasında dil siyasətinin möhkəm əsaslar üzərində formalaşdırılması, Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi və dünya azərbaycanlılarının ünsiyyət vasitəsinə çevrilərək beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artması bilavasitə ulu öndərin adı ilə bağlıdır.

Azərbaycanda siyasi natiqliyin formalaşmasında ümummilli lider Heydər Əliyevin əvəzsiz xidmətləri olub. Ulu öndərin nitqi öz səmimiyyəti, zənginliyi, orijinallığı ilə dünyanın siyasi xadimlərinin nitqləri ilə müqayisə oluna bilər. Ulu öndər Heydər Əliyev dilimizin saflığını, mənəvi zənginliyini qorumağın vacibliyini çıxışlarında hər zaman vurğulayır.

Annotasiya. Məqalədə Heydər Əliyevin dövlət quruculuğunda əhəmiyyətli bir yerdə duran dil siyasəti və onu inkişaf etdirməyin yolları haqqında söylədiyi fikirlərdən bəhs olunur. Ümummilli liderin Azərbaycan dilini xalqın mənəvi varlığı kimi sevməyi, dilin zəngin söz xəzinəsindən bacarıqla istifadə etməyi, dilin qayğısına qalmağı, onun saflığını qorumağı, onunla fəxr etməyi, onu dərinlən bilməyi, mükəmməl mənimsəməyi, ana dilimizin gözəlliyini duymağı, bu gözəlliyi hər zaman hər yerdə təbliğ etməyi, bu dildə düzgün danışmaqla hamıya nümunə olmağından bəhs edilir.

Metod. Məqalədə dilçiliyin müasir metod və üsullarından istifadə edilməşdir.

Giriş. Xalqın milli-mənəvi irsini, mental-əxlaqi dəyərlərini, genetik yaddaşını gələcək nəsillərə ötürmək, müstəqilliyini qoruyub saxlamaq missiyası onun taleyində müstəsna rol oynayan fenomenal şəxsiyyətlərlə bağlı olur. XX əsrdə bu missiyanı xalqımızın böyük oğlu ümummilli lider Heydər Əliyev şərəf və ləyaqətlə öz üzərinə almışdır.

Azərbaycanın inkişaf konsepsiyasının Heydər Əliyev irsi ilə bağlılığını əhatəli qavramağın ən etibarlı üsulu onun xalq qarşısındakı xidmətlərinə nəzər salmaqdır; Ulu öndər hələ 1978-ci ildə totalitar ideologiyanın təzyiqi altında "Azərbaycan dili"nin dövlət dili kimi Konstitusiyamıza daxil etməyə, 1974-cü ildə Nəsiminin 600 illik yubileyinin dünya miqyasında keçirilməsinə, 1981-ci ildə dahi Nizami

Gəncəvinin 840 illik yubileyini Sovetlər ölkəsi səviyyəsində keçirməyə , 1990-cı illərdə böyük Füzulinin 500 illik yubileyinin keçirilməsinə, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyinin keçirilməsinə, 1982- ci ildə Hüseyn Cavidin uzaq Sibirdəki qərib məzarının vətənə gətirilməsinə, 1982-ci ildə Şuşada türk-azərbaycanlı ruhunun əsrlər boyu Qarabağa hakimliyinin simvolu kimi Vaqifin məqbərəsinin açılışına müvəffəq olmuşdur ki, bu da uzaqgörən siyasətçinin Azərbaycanı inkişaf etdirib dünyaya tanıtmmaq konsepsiyasının ayrı-ayrı parçaları idi. Azərbaycan mədəniyyətindən keçən bu cazibədar dalğa xalqın öz böyük istedadlı övladları üçün iftixar duyğusunu qüvvətləndirir, dünya ictimaiyyəti qarşısında azərbaycanın imicini layiqli yerə daşıyır, ölkəmiz və xalqımız haqqında , tarix və mədəniyyətimiz haqqında yalanlar uyduran mənfur düşmənlərimizə, bədxahlara tutarlı cavab verirdi. Bu baxımdan Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin dekabrın 31-ni Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü elan etməsi də təsadüfi deyildi. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin genişmiqyaslı siyasi-ideoloji fəaliyyətində dil siyasəti çox mühüm yer tutur. Ümummilli lider Heydər Əliyevin dil quruculuğu siyasəti onun milli dövlət quruculuğu siyasətinin tərkib hissəsi olaraq bütöv bir sistem təşkil edib.

Azərbaycan dilinin həm ümumxalq dili, həm də dövlət dili kimi inkişafında ulu öndər Heydər Əliyevin misilsiz xidmətləri olub. Ulu öndər Azərbaycan dilinə yalnız adi ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, qədim tarixi, zəngin mədəniyyəti, müasir dünyada müəyyən ictimai-mədəni mövqeyi olan bir xalqın milli sərvəti kimi yanaşırdı. Hələ 1970-ci illərdən başlayaraq Ulu Öndər ana dilimizin qayğısına qalıb, Azərbaycan dilinin inkişafı üçün öz səyini əsirgəməyib. Ana dilinə böyük məhəbbət, onun incəliklərini dərinlən bilmək, sadə, səmimi cümlələrlə insanlarda möhkəm nikbin əhval-ruhiyyə yaratmaq Heydər Əliyevin nitq və çıxışlarının əsas xüsusiyyətlərindən idi.

Heydər Əliyev xalqın formalaşmasında, yaşamasında ana dilinin rolunu yüksək qiymətləndirmişdir: "Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq bu dili yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur".

Ulu öndər gənclərimizə məhz ana dili əsasında dünyanı dərk etməyi məsləhət görürdü. Azərbaycan gənclərinə xarici dilləri - ingilis, alman, fransız, çin və s. dilləri öyrənməklə, ilk növbədə, öz ana dilini daha mükəmməl bilməyi tövsiyə edirdi. Xalqın təkidli tələbi ilə ikinci dəfə

hakimiyyətə qayıdan ulu öndər Heydər Əliyev 70-ci illərin əvvəllərindən dil sahəsində başladığı islahatları uğurla davam etdirdi. Ümummilli Lider gənc nəslin ana dilini düzgün, hərtərəfli və elmi əsaslar zəminində mənimsəməsini tövsiyə etmişdi: "Öz dilini sevməyən adam öz tarixini bilə bilməz. Ana dilini bilməyən gənc Nizamini oxuya bilməz. Füzulini oxuya bilməz. Cəlil Məmmədquluzadəni oxuya bilməz. Əgər onları oxuya bilməsə, o, tariximizi bilməyəcək, bizim mədəniyyətimizi bilməyəcək. Onları bilməsə, o, vətənpərvər olmayacaq, onda vətənpərvərlik duyğuları, hissiyyatı olmayacaq."

Onun bu mövzudakı çoxsaylı fikirlərindən birində deyilir: "Millətin milliliyini saxlayan onun dilidir. Şübhəsiz ki, musiqi də, ədəbiyyat da, ayrı-ayrı tarixi abidələr də millətin milliliyini təsdiq edir. Amma millətin milliliyini ən birinci təsdiq edən onun dilidir. Əgər Azərbaycan dili olmasa, Azərbaycan dilində mahnılar olmaz, musiqi olmaz. Bunların hamısı birbirinə bağlıdır. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşaması, möhkəmlənməsi, inkişaf etməsi də bizim ən böyük nailiyyətlərimizdən biridir. Bu, təkcə dil məsələsi deyil, bu həm də azərbaycançılıq məsələsidir" (1, s.45).

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul olunmuş Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi qəbul edilmişdir.

"Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi" haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2001-ci il 18 iyun tarixli fərmanı və Nazirlər Kabinetinin 25 iyun 2001-ci il tarixli 113 sayılı sərəncamı ölkənin təhsil sistemində dövlət dilinin - Azərbaycan dilinin tədrisi və latın qrafikasının tətbiqi sahəsində icra üçün direktiv hüquqlu normativ sənəd kimi qəbul edilmişdir.

Müstəqilliyimizin 10-cu ildönümünə həsr olunmuş mərasimdə Ümummilli Lider demişdir: "Bu on ildə bizim ən böyük nailiyyətlərimizdən biri Azərbaycan dövlət dilinin, ana dilinin hakim olmasıdır. Biz bütün dünyaya nümayiş etdiririk ki, dünyada Azərbaycan xalqı var, Azərbaycan milləti var, Azərbaycan dili var" (2, s.67).

Azərbaycan dilinin siyasi hüquqi statusunun möhkəmləndirilməsi istiqamətində atılan addımlardan biri də ulu öndərin 2001-ci il iyunun 18-də imzaladığı "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanı oldu. Fərmanda həm dilimizin tarixi ilə bağlı bir sıra incə və həssas məqamlara aydınlıq gətirilir, həm də onun keçdiyi inkişaf yolları və mərhələlərinin yığcam təhlili verilir. Fərmanda, həmçinin müstəqil dövlətimizin rəsmi dili statusunu almış Azərbaycan dilinin ölkədə geniş

miqyasda tətbiq edilməsi və hərtərəfli inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılması qeyd olunur və bu məqsədlə bir sıra mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsi bir vəzifə olaraq qarşıya qoyulurdu. Ümummilli liderin “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” 2001-ci il 9 avqust tarixli fərmanı Azərbaycan dilinə, onun inkişafına dövlət qayğısının ən bariz nümunəsidir. Heydər Əliyevin qətiyyəti, siyasi iradəsi və prinsipliliyi nəticəsində respublikamız həmin tarixdən etibarən tam şəkildə yeni əlifbaya - latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçdi.

Xalqımızın milli sərvəti olan ana dilimizin inkişafına yönəlmiş qərarların qəbulu və həyata keçirilməsi Ulu öndər Heydər Əliyevin böyük tarixi xidmətlərindən sayılır.

Bu istiqamətdə atılmış vacib addımlardan biri 2002-ci il sentyabrın 30-da imzaladığı “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunudur. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin ana dilinə hərtərəfli qayğısının təcəssümünü özündə əks etdirən bu qanunda dövlət dilinin işlənməsi, inkişafı, saflığının qorunması, ədəbi dilin normalarına əməl edilməsi, ölkəmizdə dilçilik elminin nəzəri və tətbiqi sahələrinin inkişafı üçün lazımi şəraitin yaradılması və s. kimi məsələlər də nəzərdə tutulub.

Ümummilli Lider 1970-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin 50 illiyi münasibətilə keçirilən təntənəli yığıncaqda ana dilində çıxış etdi. Dahi rəhbərin ana dilinə verdiyi qiymət, bu dilin inkişafı, yayılması, böyük ictimai-siyasi mövqeyə malik olması üçün gördüyü işlər cəmiyyətdə milli şüurda həmişə öz təsir gücünü saxlayırdı.

Ulu öndər Heydər Əliyevin qətiyyətli və prinsiplial mövqeyi, ciddi səyi nəticəsində keçmiş SSRİ-nin 1978-ci ildə qəbul edilmiş yeni Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit olunmuşdu. O zamankı realılıqla belə bir qərarın qəbulu xalqımız üçün kifayət qədər ciddi bir hadisə idi.

Nəticə. Bütün həyatını doğma xalqının, vətənin inkişafına, intibahına həsr edən, bu yolda misilsiz tarixi uğurlar qazanan Heydər Əliyev Azərbaycan dilinə həmişə layiqincə diqqət yetirib, tükənməz övlad məhəbbəti, rəhbər uzaqgörənliyi ilə xüsusi qayğı göstərüb. Hələ sovet dövründə, imperiya qadağalarına baxmayaraq, dilimizin dövlət dili statusu alması, Azərbaycan dilçi alimlərinin yüksək dövlət mükafatlarına layiq görülərək daha böyük tədqiqat işlərinə ruhlandırılması, nəticədə Azərbaycan dilçiliyinin sürətli inkişafı, eləcə də dahiyənə nitq mədəniyyəti ilə hamıya nümunə göstərməsi Heydər Əliyevin şərəfli xidməti idi. Azərbaycan dilinə o tarixi xidmət bu gün, müstəqillik dövründə daha böyük

miqyasda davam etdirilir.. Ulu öndər Heydər Əliyevin doğma Azərbaycan dili uğrunda on illər boyu necə şərəflə, cəsarətlə, elmi-nəzəri əsaslara söykənən prinsipliliklə mübarizə aparması, obyektiv, real nəticələrə nail olması dünyada yaşayan bütün azərbaycanlılara nümunədir. Onun dil siyasətinin uğurları bütün incə, “görünməz” məqamları ilə öyrənilməli, ciddi elmi-analitik təhlil, tədqiq yolu ilə xalqımıza, xüsusilə gənc nəsə çatdırılmalıdır.

Ədəbiyyat.

1. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 1-ci cild, Bakı-1997, 597s.
2. H. Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 2-ci cild. Bakı- 1997, 582 s.
3. Heydər Əliyev və mədəniyyət. 3 cilddə (II cild). Bakı, “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2008.

İngilisdilli mətbuatda iqtisadi metaforaların konsept müxtəlifliyi

Miriyeva Aynur
ADPU, Xarici Dillər Mərkəzi, müəllim
miriyeva575@gmail.com
<https://orcid.org/000-0033155-464X>

Xülasə

Məqalə ingilisdilli mətbuatda istifadə edilən fərqli iqtisadi metaforik konseptin təhlilinə həsr olunmuşdur.

Metaforalar gündəlik həyatda hər hansı mücərrəd anlayışların dərk edilməsində əhəmiyyətli dərəcədə önəm daşıyır. Metafora hər hansı bir əşya və ya hadisəni sözün həqiqi mənasına uyğun olmadan təsvir edən nitq şəklidir. Bu zaman istifadə edilən söz və ifadələr fikrin izah edilməsinə və ya müqayisələrin aparılmasına köməklik edir. Metaforaların geniş şəkildə istifadə edildiyi sahələrdən biri də iqtisadiyyatdır. İqtisadi kontekstdəki metaforalar da insanların şüurunda möhkəm yerləşə və insanların konseptual çərçivəsinin tərkib hissəsini təşkil edə bilər. İşçilərin insan kapitalı, xarici kapitalın daxil olması, kapital indekslərinin düşməsi, səhmlərin bərpası kimi iqtisadi metaforalar tədricən insanların düşüncə tərzinə hopmuş və insanların konseptual çərçivəsinin tərkib hissəsini təşkil etmişdir.

İqtisadi hadisələr konkret anlayışlar vasitəsilə izah edildiyindən siravi insanlar üçün də anlaşıqlı olur. Məlum olduğu kimi son on illikdə dünya iqtisadiyyatı bir çox mühüm inkişaf və çöküşlərlə üzləşmişlər və bu cür məlumatlardan bəhs edən qəzet və jurnallar gündəlik həyatın bir hissəsinə çevrilir. Bu səbəbdən mücərrəd və dərk edilməsi çətin olan iqtisadi proseslərin qeyri-peşəkarlar tərəfindən də başa düşülməsi üçün məqalə və hesabatların hazırlanmasında müəyyən linqvistik faktorlar nəzərə alınır.

Açar sözlər: iqtisadi metafora, ingilisdilli mətbuat, konsept müxtəlifliyi, mətbuat, iqtisadi anlayış

**Conceptual diversity of economic metaphors in the
English-language press**

Aynur Miriyeva
ASPU, Teacher of
Foreign languages Center
miriyeva575@gmail.com
[https://orcid.org/000-](https://orcid.org/000-0033155-464X)
0033155-464X

Summary

The article is devoted to the analysis of a different economic metaphorical concept used in the English-language press.

Metaphors play a significant role in understanding any abstract concepts in everyday life. A metaphor is a figure of speech that describes an object or event without being literal. The words and expressions used at this time help explain an idea or make comparisons. One area where metaphors are widely used is economics. Metaphors in an economic context can also take root in the minds of people and become part of the conceptual basis of people. Economic metaphors such as the human capital of workers, the influx of foreign capital, the fall of capital indices, the recovery of stocks have gradually been absorbed into the way of thinking of people and have become an integral part of the conceptual apparatus of people

Since economic phenomena are explained through certain concepts, they are understandable even for ordinary people. As you know, in the last decade, the world economy has experienced many important events and collapses, and newspapers and magazines devoted to such information have become part of everyday life. For this reason, when preparing articles and reports, certain linguistic factors are taken into account so that abstract and difficult to understand economic processes can be understood even by non-professionals.

Key words: economic metaphor, English-language press, conceptual diversity, press, economic concept

Концептуальное разнообразие экономических метафор в англоязычной прессе

Айнур Мириева

АДПУ, преподаватель Центра

иностраннных языков

miriyeva575@gmail.com

[https://orcid.org/000-](https://orcid.org/000-0033155-464X)

0033155-464X

Резюме

Статья посвящена анализу иного экономического метафорического концепта, используемого в англоязычной прессе.

Метафоры играют значительную роль в понимании любых абстрактных понятий в повседневной жизни. Метафора — это фигура речи, описывающая объект или событие, не будучи буквальной. Слова и выражения, используемые в это время, помогают объяснить идею или провести сравнения. Одной из областей, где широко используются метафоры, является экономика. Метафоры в экономическом контексте также могут прочно укорениться в сознании людей и стать частью концептуальной основы людей. Экономические метафоры, такие как человеческий капитал работников, приток иностранного капитала, падение индексов капитала, восстановление запасов постепенно впитались в образ мышления людей и стали неотъемлемой частью понятийного аппарата людей.

Поскольку экономические явления объясняются через определенные понятия, они понятны даже для обычных людей. Как известно, в последнее десятилетие мировая экономика пережила множество важных событий и крахов, а газеты и журналы, посвященные такой информации, стали частью повседневной жизни. По этой причине при подготовке статей и докладов учитываются определенные лингвистические факторы, чтобы абстрактные и трудные для понимания экономические процессы могли быть понятны даже непрофессионалам.

Ключевые слова: экономическая метафора, англоязычная пресса, концептуальное разнообразие, пресса, экономическая концепция

Aktuallıq. İngilis dilinin Azərbaycanca ikinci xarici dil kimi tədris edildiyi və öyrəniliyi bir dövrdə ingilis dilinin bütün dil vahidləri diqqətlə araşdırılmalı və geniş şəkildə təqdim edilməlidir. Müasir dövrdə bütün fəaliyyət sahələrində əlaqələrin qurulması üçün istifadə edilən ortaq dilin

ingilis dili olduğunu nəzərə alsaq, iqtisadi sahədə metaforaların da öyrənilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu səbəbdən demək olar ki, tədqiq edilən mövzu müasir dilçilik üçün mühüm əhəmiyyətə malik aktual mövzulardan hesab edilir.

Annotasiya. Məqalənin obyektı ingilis dilində işlədilən metaforalar və ingilisdilli mətbuatda işlədilən iqtisadi metaforaların müəyyənləşdirilməsi və mənalara ayrılmasıdır.

Metod. Məqalədə əsasən təhlil və təsviri metodlardan istifadə edilmişdir.

Giriş. Tarixi proses hesab edilən sözlərin məna dəyişmələri daim tədqiqatçıların araşdırma mövzularından olmuşdur. Məna dəyişmələrinin dilçilikdə əsasən üç tipi göstərilmişdir. Bunlar məna genişlənməsi, məna daralması və məna köçürülməsidir. Araşdırmamız üçün gərəkli olan məna köçürülməsinin də üç növü qeyd edilir: metafora, metonimiya və sinekdoxa. (2, s. 12) Metaforalaşma digər iki növle müqayisədə dildə daha geniş şəkildə yayılmışdır. Qədim dövrdən indiyə kimi bu sahəylə məşğul olan dilçilər metaforaları məcazların ən məhsuldar növü olduğunu vurğulamışlar. Müasir koqnitiv dilçilər hesab edirlər ki, metafora bir anlayışın qismən başqa bir konsepsiyaya uyğunlaşdırıldığı idrak mexanizmi kimi müəyyən edilir. Bu, bir növ başqa bir konkret məfhumun köməkliyi ilə mücərrəd anlayışı, məfhumu anlamaq və təcrübədən keçirməyi əhatə edir.

İqtisadi metaforaların yaranması tarixi çox da qədim deyil. Bu tarix XVIII əsrdə müasir iqtisadiyyatın banisi Adam Smit *görünməz əldən* bəhs etməsi ilə başlamışdır. (4, s. 47-52) Bu, bəlkə də iqtisadi kontekstdə metaforanın ən erkən istifadəsidir. 1982-ci ildə məşhur iqtisadçı Henderson “Metafora və İqtisadiyyat” kitabında iqtisadi diskurslarda dilin metaforik istifadəsini rəsmi olaraq müzakirə etməyə başladı. Daha sonra 1983-cü ildə McCloskey “İqtisadiyyatın Ritorikası” adlı əsərində iqtisadi kontekstlərdə metaforanın əhəmiyyətini qəbul etdi.

İqtisadiyyatda baş verən hadisələrin və ya iqtisadi terminlərin izah edilməsi üçün çoxlu sayda qruplaşdırılmış metaforik anlayışlar toplusu vardır. İlk olaraq ingilisdilli mətbuatda çoxlu sayda metaforaları özündə cəmləşdirən *İqtisadiyyat insandır* başlığı ilə metaforaların tədqiqinə başlayaq. Qədim yunan filosofu Platonun qeyd etdiyi insan hər şeyin ölçüsüdür fikrinə əsaslanaraq iqtisadiyyatdakı mücərrəd anlayış və proseslər insana xarakterik olan xüsusiyyətlərlə əlaqələndirilir. İnsanlar öz zəka, bilik və təcrübələrinə güvənərək hər cür mücərrəd məfhumu izah edə biləcək metaforalar yaratmağa qadirdir.

The European Central Bank is only in its infancy. - Avropa Mərkəzi Bankı yalnız başlangıç mərhələsindədir. Mature market should not be mistaken for a stagnant market.- Yetişkin bazar durğun bazarla səhv salınmamalıdır.

The Korean economy is in great danger of becoming an aging economy. – Koreya iqtisadiyyatı qocalmaq təhlükəsi ilə üz-üzədir. (10)

Nümunələrdən də göründüyü kimi, iqtisadi terminlər insanın böyümə dövrlərini əks etdirən kəlmələrlə əlaqələndirilir. Birinci nümunədə insanın körpəliyini əks etdirən körpəlik dövrü ilə əlaqələndirilməsi ilə bankın yeni yarandığı və diqqət və qayğıya ehtiyacı olduğu nəzərdə tutulur. Digər nümunədə yetkinlik dövrü verilməklə bazarın böyüyüb və inkişaf etməsi, sonuncu nümunədə isə qocalıq dövrüylə iqtisadçılar və yazarlar iqtisadiyyatın artıq inkişafdan qaldığını və yox olmaq üzrə olduğu vurğulanır. Xəritələşdirmə üsulu ilə diqqət yetirilsə əsas anlayışın (körpəlik) bütün əlamətləri ilə hədəf anlayışının (bank) əlamətləri izah edilir.

That failed to calm the market nerve. – Bu bazarın sinirlərini sakitləşdirə bilmədi.

Where is the heart of the global economy? – Qlobal iqtisadiyyatın qəlbi hardadır?

Small companies are the lifeblood of the economy and, as such, serve as its backbone. - Kiçik şirkətlər iqtisadiyyatın can damarıdır və buna görə də onun onurğa sütunu kimi xidmət edirlər. (11)

Bu dörd söz *sinir, ürək, qan, onurğa* müvafiq olaraq iqtisadiyyatın və biznesin müxtəlif aspektlərini təsvir etmək üçün metaforik olaraq istifadə olunan insanın fiziki bədəninin əsas hissələridir. Nümunələrə ardıcıl olaraq nəzər yetirək: bazar siniri ifadəsi bazarın ən həssas yeri deməkdir, çünki insan sinirləri xarici aləmə qarşı çox həssasdır; ürəyin bədənən ən vacib hissəsi olması haqqında əsas bilikdən yola çıxsaq qlobal iqtisadiyyatın mərkəzi başa düşülür; qan insan bədənini yaşadan, onurğa isə bütün bədənə dəstəkləyən və saxlayan orqanlar olduğundan iqtisadiyyatı ayaqda tutan, ona dayaq verən kimi insan şüurunda rahat şəkildə canlanır və həmin iqtisadi anlayışların nə dərəcədə vacib olması açıq aydın başa düşülür.

Buradan da anlayırıq ki əslində, iqtisadi metaforik mənanın böyük bir hissəsi insanların fiziki bədən təcrübəsindən irəli gəlir. Mənanın təcəssümü bəlkə də mənanın koqnitiv baxışının mərkəzi ideyasıdır. İnsan bədənə metaforik mənanın yaranmasında əsas rol oynayır.

They are quick to cut rates if financial markets tremble. - Maliyyə bazarları titrəyərsə, faiz dərəcələrini tez aşağı salarlar.

Corporations hang on stubbornly. - Korporasiyalar inadla dayanırlar.

This increases the risk that the economy will wake up in a sweat at 2 a.m. - Bu, iqtisadiyyatın saat 2-də tərkində oyanması riskini artırır.

The oil price will have its revenge. - Neftin qiyməti öz qisasını alacaq.

The markets have been jittery. - Bazarlar tələşə düşüb.

the misery of manufacturing - istehsalın bədbəxtliyi (12, 13)

İnsanın bədən üzvlərindən əlavə insanın etdiyi əməllər və ya insana məxsus xarakterik xüsusiyyətlər də iqtisadi metaforalar yaratmaqda aktiv şəkildə istifadə edilir. Nümunələrdə qeyd edilən titrəmək, oyanmaq və qisas almaq insanların hərəkət və davranışlarına aiddir və iqtisadi şəraiti təsvir etmək üçün iqtisadi sahəyə uyğunlaşdırılır. İnadkarlıq insan xarakteridir və korporasiyanı təsvir etmək üçün istifadə olunur. Əsəbilik, tələş və bədbəxtlik insanların duyğu və psixoloji fəaliyyətidir. Əslində, onlar insanların bazara və sənayeyə reaksiyasını əks etdirir. Deməli, mürəkkəb iqtisadi hadisələrlə insanların davranışları arasında insanlar tərəfindən dərk edilən oxşarlıqlar və təcrübə əlaqə metaforanın əsasını təşkil edir.

Crisis will be painful to everyone, and no single remedy will be enough. -Böhran hər kəs üçün ağrılı olacaq və heç bir çarə kifayət etməyəcək.

British car industry now looks healthier. - Britaniya avtomobil sənayesi indi daha sağlam görünür.

In Germany, where interest rates set by the ECB are too high for the feeble economy. - AMB tərəfindən müəyyən edilmiş faiz dərəcələrinin zəif iqtisadiyyat üçün çox yüksək olduğu Almaniya.

This causes headache for the economy. - Bu, iqtisadiyyat üçün baş ağrısına səbəb olur.

They are in the pursuit of a cure for the country's economic illnesses.- Onlar ölkənin iqtisadi xəstəliklərinin müalicəsinin axtarışındadırlar.(14)

Gündəlik təcrübə insanlara sağlam olanda insanların aktiv və enerjili olduğunu deyir. İnsanlar xəstələndikdə orqanizmdə nasazlıqlar yaranır, xəstəliklərə diaqnoz qoyulmalı və tibbi müalicə təyin edilməlidir. Həkimlər xəstəlikləri sağaltdıqdan sonra insanlar yenidən sağlamlıqlarına qovuşur. Buna görə də sağlamlıq və xəstəlik metaforalaşdırma prosesində zəngin mənbə sahəsinə çevrilmişdir və onların ümumi xassələri

iqtisadiyyatın və maliyyə institutlarının vəziyyətinin təsvirinə proqnozlaşdırılır.

Qeyd edilən nümunələrdə istifadə edilən ağırlı, çarə, daha sağlam, zəif, baş ağrısı, dərman, insan və iqtisadi qurumlar arasındakı əlaqəni göstərir. Aralarındakı təcrübə əlaqəsi əsasında metafora qurulur. Beləliklə, mürəkkəb iqtisadi proseslər və hadisələr oxucular üçün başa düşülən və canlı olur.

Bu siyahını, daha doğrusu, bənzətmələrin sayını uzatmaq mümkündür, lakin tədqiqat işinin həcmi baxımından mümkünsüz olduğundan daha geniş həcmli tədqiqat həyata keçirə bilmirik.

Nəticə. Bütün bu araşdırmaların ümumi yekunu olaraq bildirmək olar ki, iqtisadi metaforaların yaradılmasının əsas məqsədi müxtəlif bilik, təcrübə və ixtisas sahibi olan insanların, oxucuların sözü gedən iqtisadi terminin açıqlamasını ümumişlək konkret məfhumlarla müqayisə dərək başa düşməsidir. Təbii ki, bu metaforaların yaradılması heç də bu sahədən xəbərsiz olan jurnalist və ya qeyri-peşəkarların əməyinin nəticəsi deyildir. Yalnız iqtisadi mücərrəd proses və anlayışlardan xəbərdar olan və onun iş prinsipinə uyğun olan gündəlik həyatda təcrübə etdiyi hərəkət və anlayışların iş prinsipini eyniləşdirməyi və ya əlaqə yaratmağı bacaran mütəxəsislər bu cür anamlı dərk edilməni asanlaşdıran metaforalar yarada bilər. Bu səbəbdən metaforaların yaradılmasında mütləq mütəxəsis rəyi çox önəm daşıyır.

Metaforalar milli təfəkkürün məhsulu kimi də başa düşülə bilər. Beləki ingilisdilli cəmiyyətdə iqtisadiyyatın eyniləşdirildiyi konsept Azərbaycan cəmiyyətində və ya dilində tamamilə başqa bir konseptli metafora ilə əvəzlənir. Bu prosesin əksinə də olması mümkündür. İstənilən halda iqtisadi metaforalarda istifadə edilən əsas anlayış yəni bənzədilən tərəf gündəlik rastlaşılan konkret məfhumları təsvir edən ümumişlək sözlər olduğundan ayrı-ayrı cəmiyyətlərdə koqnitiv analiz edilərək mənası dərhal başa düşülür.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağamusa Axundov. Ümumi Dilçilik. Bakı, 2006, 142 s
2. Aydın Qənbərov. Müasir Azərbaycan dilində metafora. Bakı, 2008, 206 s.
3. Bayramov Q. Tərcümə sənəti. Bakı 2008, 250 s.
Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası

4. Лясота Ю. Л. Метафоризация как один из основных законов развития словарного состава языка. Дальневосточного гос., 1957, с. 135-144
5. Кунин А. В. Английская фразеология. М., 1970. С. 7-12; с. 190-206
6. Andreas Musolff, Fiona MacArthur, Giulio Pagani Metaphor and Intercultural Communication. Bloomsbury Publishing, 2014, 232 p.
7. Daniele Besomi, Roberto Baranzini Metaphors in the History of Economic Thought. NY, 2022, 298
8. Elena Semino, Zsofia Demjen The Routledge Handbook of Metaphor and Language. UK, 2017, 532 p.
9. <https://www.cnn.com/economy/>
10. <https://www.merriam-webster.com/>
11. <https://obastan.com/azerbaycan-dilinin-izahli-lugeti/>
12. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/>
13. <https://www.theidioms.com/>

Xarici dillərin öyrənilməsində ikitərəfli tərcümənin rolu

Fatma Əliyeva
ADPU, Xarici
Dillər Mərkəzinin
Baş müəllimi
fatma.aliyevaa@mail.ru
[https://orcid.org/0000-](https://orcid.org/0000-0002-6650-5330)
[0002-6650-5330](https://orcid.org/0002-6650-5330)

Xülasə

Xarici dillərin kommunikativ məqsədlə tədrisi və bu məqsəddən irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsi ünsiyyət yaratmaq vərdişi və bacarığının aşılması ilə səciyyələnir, eyni zamanda öyrənilən dil ünsiyyət vasitəsi olmalı və ondan kommunikativ məqsəd üçün istifadə edilməlidir. Bu da xarici dillərin tədrisini şərtləndirən əsas amildir. Bütün bunlara nail olmaq üçün isə müxtəlif üsul və metodlarından istifadə etmək lazımdır. Bunlardan biri də tərcümədir. Tərcümə dil öyrənənin yaddaşını inkişaf etdirir, dil sahəsindəki bütün fikirləri səfərbər edir, söz ehtiyatını artırır, müxtəlif sözlərlə tanış edir. Tərcümə vaxtı özgə dildə söylənilmiş fikir qrammatik, linqvistik və stilistik baxımdan təhlil olunur. Belə ki, bir sözün mənə və xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir, ana dilinin normaları ilə tutuşdurulur və nəticədə xarici dildə söylənilmiş fikrin ana dilindəki ifadə vasitələri müəyyənləşdirilir. Tərcümə prosesi əsasən tutuşdurma və müqayisə əsasında gedir ki, bu da xarici dilin şüurluluq prinsipinə əsasən öyrənilməsinə kömək edir.

Açar sözlər: Tərcümə sənəti, nəzəriyyə, yazılı və şifahi tərcümə, dilçilik, beynəlxalq aləm

The role of two-way translation in foreign language learning

Fatma Aliyeva

ASPU, Head teacher of

Foreign Languages Center

fatma.aliyevaa@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-6650-5330>

Summary

The teaching of foreign languages for communicative purposes and the implementation of the tasks arising from this purpose is characterized by instilling the habit and ability to create communication, at the same time, the language being learned should be a means of communication and it should be used for communicative purposes. This is the main factor determining the teaching of foreign languages. To achieve all this, it is necessary to use different methods and methods. One of them is translation. Translation develops the language learner's memory, mobilizes all ideas in the language field, increases vocabulary, introduces different words. During translation, the thought expressed in a foreign language is analyzed from a grammatical, linguistic and stylistic point of view. Thus, the meaning and characteristics of a word are determined, reconciled with the norms of the native language, and as a result, the means of expression in the native language of the thought expressed in the foreign language are determined. The translation process is mainly based on matching and comparison, which helps to learn a foreign language based on the principle of awareness.

Keywords: Translation art, theory, written and oral translation, linguistics, international world

Роль двустороннего перевода в обучении иностранному языку

Фатма Алиева

**АГПУ, старший преподаватель
Центра Иностранных Языков**

fatma.aliyeva@mail.ru

[https://orcid.org/0000-](https://orcid.org/0000-0002-6650-5330)

0002-6650-5330

Резюме

Обучение иностранным языкам в коммуникативных целях и реализация вытекающих из этой цели задач характеризуется привитием привычки и умения создавать общение, при этом изучаемый язык должен быть средством общения и им следует пользоваться. для коммуникативных целей. Это главный фактор, определяющий преподавание иностранных языков. Чтобы всего этого добиться, необходимо использовать разные способы и приемы. Один из них — перевод. Перевод развивает память изучающего язык, мобилизует все идеи в языковой сфере, увеличивает словарный запас, знакомит с разными словами. При переводе мысль, выраженная на иностранном языке, анализируется с грамматической, лингвистической и стилистической точек зрения. Таким образом, значение и характеристика слова определяются, согласовываются с нормами родного языка и, как следствие, определяются средства выражения на родном языке мысли, выраженной на иностранном языке. Процесс перевода в основном основан на сопоставлении и сравнении, что помогает изучать иностранный язык по принципу осознанности.

Ключевые слова: Переводческое искусство, теория, письменный и устный перевод, языкознание, интернациональный мир.

Aktuallıq. Beynəlxalq əlaqələrin sürətlə inkişaf etdiyi bir vaxtda xarici dil öyrənən hər bir şəxs yazılı və şifahi vərdişlərinə yiyələnməlidir.

İki tərəfli tərcümə şifahi nitq vərdişlərini möhkəmləndirir və tərcüməçilik bacarığının artmasında mühüm rol oynayır. Bu günkü həyatımızı elmin və texnikanın nailiyyətlərindən təcrid olunmuş halda düşünmək qeyri-mümkün olduğu kimi, onu tərcüməsiz də təsəvvür etmək olmaz. Tərcümə hər bir mədəni xalqın elmi, siyasi və iqtisadi əlaqələrinin inkişafında, əxlaq və tərbiyəsinin, estetik zövqünün və mədəniyyətinin yüksəlməsində müəyyən müsbət rol oynamış və indiki dövrdə onun tutduğu

yer daha vacib və mütləqdir. Tərcümə təkcə bir-iki xalqın deyil, bəşəriyyətin inkişafında böyük yer tutur. Tərcümə vasitəsi ilə xalqlar bir-birinin mədəniyyəti, ictimai-siyasi həyatı ilə tanış olur, bir-birini daha yaxından tanıyırlar. Bugünkü elmin misilsiz nailiyyətləri ilə dünya xalqları tərcümə vasitəsilə tanış olur. Buna görədir ki, istər ölkəmizdə, istərsə də xarici tərcümə işinə indiki dövrdə xüsusi fikir verilir. Təsadüfi deyil ki, XX əsr tərcümə yüzilliyi adlandırılmışdır.

Metod. Məqalədə istifadə edilmiş əsas metod müqayisəli metoddur. Bəzi məsələrin aydınlaşdırılması zamanı tutuşdurma və təsviri metodlardan da istifadə edilmişdir

Annotasiya. Tərcüməçilik müəyyən elmi əsasları olan bir sənət kimi, tərcüməşünaslıq bir elm kimi tanınmaq üzrədir. Tərcüməçilik sənətinin ayrı-ayrı sahələrə bölünməsi və bu barədə aparılan geniş tədqiqat işləri buna sübutdur.

Tərcümə ədəbiyyatının ədəbi əlaqələrin genişlənməsində böyük rolu olmuşdur. Şərq ədəblərinin Avropa dillərinə tərcümələrindən sonra Qərb ədəbiyyatında Şərq ədəbiyyatının böyük rolu olmuşdur. Tərcümə vasitəsilə xalqlar bir-birini daha yaxından tanıyır, bir-birinin ədəbiyyatına, incəsənətinə müsbət təsir göstərir.

Giriş. Tərcümə nəzəriyyəçilərinin əsas vəzifəsi müəyyən dövrdə tərcümə olunmuş əsərləri dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq nöqteyi-nəzərindən təhlil edib, yeni nəticələr əldə etmək, hər bir dövrün dil normalarına uyğun olaraq müəyyən mülahizələr yürütməkdən və yeni nəzəri fikirlər yaratmaqdan ibarətdir. Bu baxımdan indiyə kimi tərcümə nəzəriyyəsiindən bəhs edən tədqiqat əsərlərinə nəzər salsaq, onlar öz elmi və nəzəri qiymətlərini müəyyən dərəcədə itirməsələr də, onların tədqiqat obyektı olan tərcümə əsərləri artıq köhnəlmişdir və bugünkü dilçilik və ədəbiyyatşünaslığın tələblərini ödəyər bilmir.

Respublikamızda Avropa dillərindən tərcümə işində yeni bir mərhələnin başlandığına sevinirik. Bu dövrdə Avropa dillərindən edilən tərcümələrin əksəriyyəti orijinaldan olunmuş tərcümələrdir. Lakin sonralar Avropa dillərini bilən dilçilər aramızdan getdiyi üçün və bir müddət onların əvəzinə Avropa dillərini bilən ixtisasçılar kifayət qədər olmadığı üçün tərcümələr orijinaldan edilmirdi. Son zamanlar ingilis, alman, fransız və ispan dillərindən olunan tərcümələr də öz tədqiqatçısını gözləyir.

Dünya klassiklərinin dilimizə tərcümə işi hələ davam etməkdədir. Onu da qeyd etməliyik ki, bununla belə, hələ indiyə kimi əsərlərinin tərcüməsi ictimaiyyətimiz üçün çox vacib olan, dünyanın ən tanınmış ədəblərinin əsərləri tam tərcümə olunmamışdır. Bu vaxtadək tərcümə

edilmiş əsərlərin bəzisi müasir Azərbaycan dili və oxucusunun tələbiinə tamamilə uyğun gəlmir. Azərbaycan dili son zamanlar yeni islahatlarla, ifadələrlə zənginləşmişdir. Dilimiz bir çox dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Xalqımızın şüuru, ruhu, mədəniyyəti və bədii zövqü dəyişdiyi kimi, fikrinin ifadə tərzidə, düşünmə formaları da dəyişmişdir. Bu baxımdan tərcümə olunmuş əsərlərin yenidən tərcümə olunması indinin vacib məsələlərindəndir.

Yazıçının və şairin bir sənətkar kimi aləti sözdür. Ədibin hissləri, fikirləri, dünyagörüşü, şəxsiyyəti və fəlsəfi əsərində söz vasitəsilə ifadə olunur. Bu yazıçının, bir şairin başqa bir yazıçı və şairdən fərqləndirən cəhət təkcə söylənilən fikirlərin, mənalırn dərinliyində, ədib xəyalının zənginliyində də deyil. Onu başqalarından fərqləndirən cəhətlərdən biri də həmin sənətkarın sözləri necə seçə bilməsi, hansı sözlə yan-yanə durarkən nə kimi bir gözəllik, musiqi və ahəng, təsir qüvvəsi kəsb etdiyini duyur bilməsindədir.

Bu baxımdan, tərcüməçi təkcə ədibin, şairin əsərinin mənasını, hissələrini deyil, onun sözlərdən necə məharətlə istifadə etdiyini də bilməli, bunu öz dilinin zəngin söz xəzinəsindən olan sözlərlə əvəz etməyi bacarmalıdır. Tərcüməçilik hünər və mərifət işidir.

“Tərcümə” sözü dilimizdə bir neçə anlayış ifadə edir. Nizaminin “Leyli və Məcnun” poemasını S. Vurğunun tərcüməsində oxuyub, “gözəl tərcümədir” yaxud, Götenin “Faust” əsərinin yeni tərcüməsi çıxıb dedikdə biz müəyyən bir fəaliyyətin-prosesinin nəticəsini nəzərdə tuturuq. “Tərcümə zor bir işdir, hər kəs bacarmaz”-dedikdə biz məhz elə bir fəaliyyətdən-prosesdən bəhs edirik ki, bu proses nəticəsində tərcümə mətni yaranır. Tərcümə nəzəriyyəsi də məhz bu prosesin, yəni bir dildə yazılmış əsərin başqa bir dilə çevrilmə prosesindən bəhs edir. Dilçilik baxımından tərcümənin özünün bir fəaliyyət-proses kimi mahiyyətindən danışarkən adətən psixi və əqli proses deyil, məhz müəyyən dil vahidlərinin başqa bir dil vahidlərinə çevrilməsi prosesi nəzərdə tutulur. Dil vahidlərinin başqa bir dil vahidləri ilə əvəz olunma prosesində psixi və əqli prosesin rolu böyükdür. Tərcümə haqqında fikir yürüdənlərin hamısı tərcüməçidən tərcümə etdiyi əsərin dilini yaxşı bilməyi, öz ana dilini isə çox mükəmməl bilməyi tələb etmişlər. Aydınır ki, bütün dilləri bilən tərcüməçi ola bilməz. Qüvvətli olmayan bir şair çox gözəl bir şer tərcüməçisi olur. Təktək adam tapıla bilər ki, öz ana dili qədər ikinci bir dili bilsin. Öz ana dilinin incəliklərini, ruhunu və varlığını duyduğu kimi, başqa bir dili də duysun. Bütün bu bacarıqlara malik olmaq insanın özündən asılıdır.

“Tərcümə nəzəriyyəsi bir dil vahidlərinin çevrilmə prosesindən bəhs edir” dedikdə biz “çevirmə” sözünü hərfi mənada qəbul etmirik. Bir dildə yazılmış mətni öz-özlüyündə dəyişməz qalır. Başqa bir dilə, başqa bir şəkə çevrilmir. Əslində isə mətnlə yanaşı başqa bir mətn yaranır ki, bu da tərcümə adlanır. Tərcümədən danışarkən iki dil vahidlərinin arasındakı fərqləri nəzərdə tuturuq ki, bunlardan biri məxəz dili, MD, digəri isə tərcümə olunan TD dilidir. Məsələn, orijinal mətn ilə tərcümə mətnini müqayisə etdikdə deyə bilərik ki, orijinal mətnə olan cümlədə mübtəda birinci yerdə, xəbər isə ikinci yerdə olur.

Görkəmli dilçi H.H.Tolstoy “Как переводить с английского языка” əsərində göstərir: “Təxminən eyni mədəni səviyyədə duran xalqlar haqqında danışarkən iddia etmək olar ki, bir xalqa məlum olan hadisələr, duyğu və fikirlər o birilərinə də məlumdur və deməli onların dilində də ifadə oluna bilər”. Məlumdur ki, hər hansı bir fikri tərcümə etmək üçün hər bir dilin kifayət qədər imkan və vasitələri var. Elə bir fikir, atalar sözləri, məsələlər, idiomatik ifadələr tapmaq çətindir ki, onu adekvat şəkildə Azərbaycan dilinə tərcümə etmək mümkün olmasın. Məsələn: 1. Strike the iron, while it is hot. - Dəmiri isti-isti döyərlər. 2. The girls helped their mother in the kitchen. - Qızlar mətbəxtə analarına kömək edirlər. 3. Put money aside - to save money. - Kənara pul qoymaq, pula qənaət etmək və s.

Nəticə. Nəhayət, belə demək olar ki, tərcümə xarici dilin mükəmməl öyrədilməsində əsas vasitələrdən biridir Yadda saxlamaq lazımdır ki, söylənilmiş hər hansı bir fikir tapmaq çətindir ki, onu adekvat şəkildə Azərbaycan dilində ifadə etmək mümkün olmasın. Bununla belə, hər hansı bir dildən tərcümə edərkən əlbəttə müəyyən çətinliklərə də təsadüf olunur ki, bu çətinliklər xarici dil ilə ana dilinin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu arasındakı fərqdən irəli gəlir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramova V. Tərcümə metodları // ADU-nun Elmi xəbərləri. Bakı: 2009, №1
2. Rogova G.V. Methods of teaching English. Leningrad: 1975
3. Abbasquluyev T. Tərcümənin qrammatik əsasları. Bakı: Elm, 1971
4. Əhmədova T. Lüğət üzrə iş. Bakı: 1967
5. Tahirov A., Salayeva Ə. Orta məktəbdə ingilis dili dərsləri metodikası. Bakı: Maarif, 1978
6. Bayramov Q.H. Tərcümə sənəti. Bakı: Elm, 2008
7. Catford J.C.A. Linguistic Theory of Translation. Leningrad: 1965

Feillərdə tərz kateqoriyası

Esmira Məmmədova

ADU, Azərbaycan dilçiliyi kafedrası

memmedova.esmira@gmail.com

Orcid ID: 0009-0003-5015-8068

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan və eləcə də digər türk dillərində feilin tərz kateqoriyasının olub-olmaması məsələsindən bəhs edilmişdir. Dünya dilçiliyində, türkoloji dilçilikdə, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində bu istiqamətdə söylənmiş fikirlərə münasibət bildirilmiş, söylənmiş fikirlər nümunələrlə əsaslandırılmışdır. Eyni semantikanı, tərz ifadə etmək üçün Azərbaycan və türk dillərində ortaq şəkildə işlənən şəkilçilər təqdim edilmişdir.

Açar sözlər: feil, kateqoriya, tərz, bitmiş, bitməmiş və s.

Concept on manner in verbs

Esmira Mammadova

AUL, Department of Azerbaijani Linguistics

memmedova.esmira@gmail.com

Orchid ID: 0009-0003-5015-8068

Summary

In the article, the question of whether there is a mode category of the verb in Azerbaijani and other Turkic languages is discussed. In world linguistics, in Turkological linguistics, as well as in Azerbaijani linguistics, opinions expressed in this direction were commented on, and the refined opinions were justified with examples. In order to express the same semantics and style, suffixes used jointly in Azerbaijani and Turkish languages are presented.

Keywords: verb, category, mood, finished, unfinished, etc.

Понятие образа в глаголах

Эсмира Мамедова

АИЯ, кафедра азербайджанского языкознания

memmedova.esmira@gmail.com

Orcid ID: 0009-0003-5015-8068

Краткое содержание

В статье обсуждается вопрос о том, существует ли модусная категория глагола в азербайджанском и других тюркских языках. В мировом языкознании, в тюркологическом языкознании, а также в

азербайджанском языкознании мнения, высказанные в этом направлении, комментировались, а уточненные мнения обосновывались примерами. Для выражения одинаковой семантики и стиля представлены суффиксы, используемые совместно в азербайджанском и турецком языках.

Ключевые слова: глагол, категория, наклонение, законченный, незавершенный и др.

Aktuallıq. Uzun illər müxtəlif cəhətlərdən tədqiq edilən feillərdə hələ də mübahisəli məqamlar qalmaqdadır. Belə məsələlərdən biri də tərz anlayışının, tərz kateqoriyasının olub-olmamasıdır. Məqalədə göstərilir ki, hərəkət bildirən sözlərdə-feillərdə bəzi tərz elementləri müşahidə edilir. Lakin onlar zaman şəkilçilərinin vasitəsilə reallaşır. Xüsusi şəkilçiləri yoxdur. kateqoriya kimi formalaşmamışdır. Buna görə də həmin problemlə bağlı dilçilərin fikirlərini ümumiləşdirmək, münasibət bildirmək aktualdır.

Annotasiya. Məqalədə digər dillərdə, rus dilində, ingilis dilində və türk dillərində tərz kateqoriyasının olması barədə məlumat verilmiş, yaranma yolları, şəkilçiləri göstərilmiş, nümunələr verilmişdir.

Metod. Tədqiqat işində tarixi-müqayisəli, qarşılaşdırma və təsviri metodlar tətbiq edilmişdir.

Giriş.

Azərbaycan dilində və ya ümumiyyətlə, türk dillərində tərz kateqoriyasından bəhs etməzdən öncə bu kateqoriyanın haqqında məlumat vermək lazım gəlir. Tərz anlayışı nədir? Bu kateqoriyanın dildə rolu nədən ibarətdir? Tərz kateqoriyası dedikdə, əsasən, hərəkətin zaman daxilində bir proses kimi necə baş verdiyi nəzərdə tutulur. Rus dilində işlənən bütün feillər iki tərzə bölünür: bitmiş tərz (совершенный вид) bitməmiş tərz (несовершенный вид). Bitmiş tərz feilləri hərəkətin daxili hədudlarını, həddini, həmin hərəkətin qurtardığını, bitib-bitmədiyini, nəticəsini bildirir. Bitmiş tərz feilləri başlanğıc, yəni məsdər formada “что сделать?” sualına cavab verir. Məsələn, что сделать? — рассказать, решить və s. Feillər bitməmiş tərzdə isə hərəkətin səddini, nəticəsini deyil, onun davamlılığını, bitmədiyini və ya təkrarlığını bildirir. Belə feillər məsdər formada что делать? sualına cavab verir. Məsələn, что делать—рассказывать, решать, прыгать. Bitmiş tərz feilləri yalnız iki zaman formasında işlənir: Keçmiş zaman (прошедшее время) və sadə gələcək zaman (простое будущее время). Məsələn: Ученик написал (что сделал?) письмо (keçmiş zaman).

Ученик напишет (что сделает?) письмо (gələcək sadə zaman).

Rus dilində feilin tərzі: Rus dilində bitməmiş tərz feilləri hər üç

Yuldaşev türk dillərində analitik feil formalarından bəhs edərkən, feilin tərzinin ifadə vasitələrindən də danışmışdır. O, tərz kateqoriyasının türk dillərində feili bağlama (p, a) + yat, otur, dur, get, gəl, düş, al və s. feillərlə düzəltdiyi qənaətinə gəlmişdir.

Məlumdur ki, türk dillərində hərəkətin bitib bitməməsi feilin zaman göstəriciləri ilə ifadə olunur. İ.E.Məmmədov qazax dili materiallarına əsaslanaraq belə bir fikir söyləmişdir ki, türk dillərində bitmiş və bitməmiş tərz var. Bu forma feili bağlama forması ilə köməkçi feilin birləşməsi yolu ilə yaranır.

A.İ.Xarisov sübut etməyə çalışmışdır ki, türk dillərində tərz kateqoriyası asanlıqla bərpa edilə bilər. Azərbaycan dilində feilə həsr edilmiş əsərlərdə “perifrastik forma” termini işlənməmişdir. Xəlifəzadə M. Azərbaycan dili feillərin- dən danışarkən: “ Feildə hal və hərəkətin icra vəziyyətini bildirən cəhətə feilin övzası deyilir”,- fikrini söyləmişdir. O, feilin hal və hərəkətinin icrası vəziyyətini bildirən cəhəti-feilin tərzlərini (övzasını) aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

1. Övzasız feillər- yalnız sadə və düzəltmə feillər buraya daxildir.
2. İqtidar feilləri-məs. oxuya bilmək, qaça bilmək və s.
3. Qərarlı feillər - baxa-baxa qalmaq, gəzə-gəzə durmaq və s.
4. Davamlı feillər- yazmaqda olmaq
5. Bitmiş feillər-yazmış olmaq, oxumuş olmaq və s.
6. Niyyətli feillər- oturacaq olmaq, gedəsi olmaq və s.
7. Gərəkli feillər-yazmalı olmaq, yazası olmaq və s.

Xəlifəzadənin təsnifatını dilçilər doğru hesab etməmişlər. O, bütün mürəkkəb-tərkibi feillərin hamısında tərzin ifadə olunduğunu qəbul etmişdir. İqtidar adlandırılan forma sonrakı dərslərdə feilin bacarıq tərzini adı ilə təqdim edilmişdir.

Z. Budaqova “qərarlı feillər” ifadəsinin də qaranlıq qaldığını, nümunələrlə əsaslan- dırılmadığını, açıqlanmadığını bildirmişdir (1. 282).

İ. Əfəndiyev “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (1951) əsərində feillərdə tərzdən bəhs edərək bunu kateqoriya adlandırmış, bu kateqoriyada işin, hərəkətin bitib-bitməməsi, bacarılıb-bacarılmaması, sürətli və ya tədrici icrası, hala çevrilməsi kimi cəhətlərin əks olunduğunu söyləmişdir. O, hərəkətin tədricən icrasını bildir- mək üçün feili bağlamalara “qurtarmaq” feilinin qoşulduğunu da diqqətə çatdırmış-dır: yazıb qurtardı, oxuyub qurtardı və s.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu tipli feillər işin tədrici yolla icrasını deyil, tam icra edilib bitdiyini bildirir.

Z. Budaqova: “Azərbaycan dilində, o cümlədən digər türk dillərində feilin tərzləri, adətən, analitik üsulla ifadə olunur. Tərz birləşməsinin tərkibində olan feili bağlama tərz kateqoriyasının lüğət mənasını müəyyənləşdirdiyi üçün şərti olaraq, əsas feil, təsrif -lənən feil tərzlərini ifadə edən sözdəyişdirici bir ünsürə çevrildiyinə görə köməkçi feil adlandırılı bilər. Tərz kateqoriyasının yaranmasına xidmət edən köməkçi feillərə bilmək, durmaq, qurtarmaq, qalmaq, getmək, çatmaq, yetişmək, çıxmaq və s. aid edilir” (1).

M. Hüseynzadə Azərbaycan dilində feilləri digər nitq hissələrindən fərqlən- dirən cəhətləri müəyyənləşdirərkən “feillərdə tərz kateqoriyası”nın olduğunu da ön plana çəkmişdir (5.148). O, işin hələ bitmədiyini, əvvəlcədən başlanmış bir iş və ya hərəkətin danışılan zamanda hələ də davam etdiyini (nesoverşenniy vid) izah edir və bunu feilin davam şəkli (5. 227) adlandırır. Feilin davam şəkli -maqda,- məkə şəkilçilərini bütün növ feillərə artırmaqla əmələ gəlir. Məsələn, yaz-maqda-yam, oxu-maqda-yam, yazış-maqda-sınız, yazıl-maqda-sınız və s.

M. Hüseynzadə feilin ümumi şəkillərindən bəhs edərkən “feilin bacarıq şəklin- dən” də bəhs etmişdir (5. 228). Bu feilləri quruluşca mürəkkəb feil adlandırmış, bu formanın yaranması üçün ikinci bir feildən də istifadə edildiyini vurğulamışdır: Əsas feil+(-a,-ə), (-ya,-yə) + bilmək = bacarıq şəkli (bacarıq tərz).

Bir çox dərsləklərdə feilin bacarıq tərzindən söhbət açılır və bu, bir çox dilçilər tərəfindən də qəbul edilir. H. Mirzəzadə bu formanı “feilin bacarıq forması” adlandırmışdır (8. s.166).

“Yazılı abidələrin dilindən aydın olur ki, Azərbaycan dilində feilin bacarıq formasını əmələ gətirmək üçün bir qayda olaraq həmişə bilmək feilindən istifadə edilmişdir: Mümkün ki, ibadət ilə ol həm. Xəlf edə biləydi özgə aləm (M. Füzuli)

B. Xəlilov Xəlifəzadənin bölgüsünə (feilin tərzləri üzrə) münasibət bildirmiş, bəzən müəllifin feilin tərzləri ilə feilin zaman və formalarını qarışdırdığını söyləmişdir. (6. 233). B. Xəlilovun fikrincə, tərz kateqoriyasında əsas cəhət hal və hərəkətin bitib-bitməməsidir və bu cəhət bütün feillərə aiddir. Lakin tərz əlaməti feillərin kökünə deyil, sonuna əlavə edilən sözlərlə, xüsusi şəkilçilərlə müəyyənləşir. B. Xəlilov Azərbaycan dilində tərz kateqoriyasının yaranmasının bir neçə üsulunu göstərmişdir: 1. sintaktik üsulla 2. ortaqlı şəkilçilərlə 3. xüsusi şəkilçilərlə.

Bacarıq tərz feilin bütün növlərindən və şəkillərindən yarana bilər. Məsələn, yaza bilirəm, oxuya biləcəksən... və s. bu formanın sual variantı (-mı)4 sual ədatı ilə düzəlir: yaza bilərsənmi? Oxuya bilərsənmi?...

Feilin həm bacarıq şəkli, həm də davam şəkli məsdərlərlə yarana bilir:

1. Bu cür oxuya bilmək çox çətindir. 2. Sən getməkdəsən, biz gəlməkdə.

Prof. Y.Seyidov Azərbaycan dilində feillərdə tərz kateqoriyasının olub- olmaması məsələsinə fərqli yanaşmışdır: “Azərbaycan dilində tərz kateqoriyası var, lakin bu dildə həmin kateqoriya o qədər məhdud, o qədər zəifdir ki, çox vaxt diqqəti cəlb etmir”. İ. Rəfrəf bu fikri qəbul etməyərək tərz kateqoriyasını fəal kateqoriya adlandırmıdır (10). Tədqiqatçı Y.Seyidovun “ ... bütün türk dillərində feilin tərzləri, adətən analitik yolla düzəlir” fikri ilə də razılaşmır, sözü gedən dillərdə tərzin həm leksik, həm də morfoloji üsullarla düzəldiyini xatırladır. Bu cəhətə Y. Seyidov “Azərbaycan dilinin qrammatikası” əsərinin başqa bir yerində dolayısı ilə toxunmuşdur: “...feilin indiki zaman anlayışı ilə tərz anlayışı üst- üstə düşür...indiki zaman şəkilçisi öz funksiyasını itirib tərz əlamətinə çevrilir”.

Əgər biz dilimizdə tərz kateqoriyasının olduğunu qəbul etsək, bunu rus dilində olduğu kimi, bitmiş və bitməmiş tərz şəklində və ya onların bəzi çalarları şəklində düşünsək , belə bir fikir yürüdə bilərik ki, Azərbaycan dilində tərz kateqoriyası vardır. Bu kateqoriya bəzən feilin zaman, bəzən şəkil (lazım, vacib), bəzən də təsriflənməyən feillərin şəkilçiləri ilə (feili sifət, feili bağlama və məsdər) yaradıla bilər.

1. Az öncə qeyd etdiyimiz kimi, məsdər şəkli bitməmiş tərz, yəni feilin davam şəklini və bacarıq tərzini ifadə edir.

2. -ıb,-ib,-ub,-üb şəkilçisi ilə düzələn feili bağlamalar əsas feilə qoşularaq bəzən işin, hərəkətin bitdiyini, bəzən də bitmədiyini ifadə edir:

a) Gülnaz gəlib anasının yanında əyləşdi.

b) Onlar çörəyi tikə-tikə kəsərək iştaha ilə yeyirdilər.

3. - araq (-ərək),-yaraq,(-yərək) şəkilçisi də bəzən hal və ya hərəkətin davam etdiyini bildirir. Məsələn,

Qədir bağıraraq ona möhkəm zərbə vurdu.

4. -dıqca, -dikcə, -duqca, -dükcə - şəkilçiləri də yerinə görə, işin hələ bitmədiyini, davamlılığını bildirir. Məsələn,

Ağ çörəyi bozbaşın zəfəranlı suyuna batırıb yedikcə ağzı dada gəlirdi.

5.-ınca,-incə,-unca,-üncə - şəkilçisi də bəzən bir işin bitdiyi an ikinci işin başladığını bildirir. Məsələn,

Bəbir bəy Qumrunu görünce bədənindən xoş bir titrəmə keçdi.
(M.C)

Feili sifət şəkilçiləri də ortaqlı şəkilçilər kimi işlənərək müxtəlif tərzləri ifadə edə bilər:

1. - mış,-miş,-muş,-müş şəkilçili feili sifətlər işin tamamilən bitdiyini ifadə edir: çürümüş meyvə, ölmüş adam və s.

2.-ar,-ər feili sifət şəkilçisinin əmələ gətirdiyi feillər davamlılıq, keyfiyyət, xüsusiyyət və s. kimi mənalara ifadə edir: axar sular bulanmazmı? (M. F)

3. -malı,-məli şəkilçisi isə hal və hərəkətin vacibliyini ifadə edir: oxunmalı kitab, görülməli iş və s.

4.- ası,-əsi;-acaq,-əcək şəkilçiləri də eyni funksionu yerinə yetirir, danışılan andan sonra başlanacaq işi bildirir: gediləsi yol, gediləcək yol...

5. -dıqda şəkilçisi işin davam və ya bitmə fərqi, bəzən davamedici zamanı, (-dıqca)4 şəkilçiləri təkrarlıq, davamlılıq, (-anda)2 şəkilçisi daha çox zaman çaları və s. mənalara ifadə edir (2,26).

“Müasir Azərbaycan dilində tərz kateqoriyası ən çox ortaqlı şəkilçilərlə vasitəsilə

ifadə olunur. Buraya feilin zaman şəkilçiləri və forma şəkilçiləri daxildir. Məsələn, yazdı, yazır, yazacaq, yazmaqdadır... və s.” (6. 234).

Feilin tərzlərindən bəhs edərkən əmələ gələn vahidləri tərz birləşmələri adlandırmışlar. Belə birləşmələrin tərəfləri arasına söz artırmaq olmur və birlikdə cümlənin bir üzvü olur: 1. Gələnlər bunu görsələr də, heç nə demədən baxa-baxa qaldılar.(M.C) 2. Tahirin gözündəki uşaqlıq ifadələri yox olub getmişdi (H.Mehdi).

Q. Kazımov isə belə qənaətdədir ki, “feilin bacarıq tərzinin icrasının bacarılıb-bacarılmadığını bildirir... Birinci tərəfdə işləyən feil leksik mənaya malik olub əsas hərəkəti bildirir, ikinci tərəfdəki feil isə həmin işin icrasının mümkün olub-olmadığını, bacarılıb-bacarılmadığını bildirir. Ona görə bacarıq tərzini çox güclü modallığa malikdir, feilin bacarıq tərzini adlandırılması da bununla bağlıdır.

Azərbaycan və türk dillərində ortaq şəkildə işləyən, eyni zamanda eyni və ya yaxın mənalara ifadə edən, tərs anlayışı yaradan bəzi şəkilçilərə baxaq:

Azərbaycan dili

- 1.-acaqdı
- 2.-acaqmış
- 3.-ardı (armış)
- 4.-maq üzrəydi
- 5.-ırdı

Türk dili

- acaktı
- acakmış
- ardı (armış)
- mak üzreydi
- ırdı

6.-maqdaydı	-makdaydı
7.- maqda olacaq	-makda olacak
8.-mıış olacaq	-mıış olacak

Tərz baxımından davamlılıq, intensivlik, anilik bəzən də keçicilik mənası bildirmək üçün türk dilində -acak, -mıış, - acaktı, -mıştı, - mıışmıış və s.; Azərbaycan dilində isə - acaq, - mıış, - acaqdı, -mıışdı, -acaqmıış, -mıışmıış və s.şəkilçilərdən istifadə edilir.

Türk, tatar və ingilis dillərində keçmiş zaman feillərinin tərz- forma cəhətdən qrammatik, semantik və struktur xüsusiyyətlərini araşdıran Abdurəhmanova A.S. türkologiyada bu problemin hələ də həll olunmadığı qənaətinə gəlmişdir: “ Имеющаяся литература по истории изучения тюркских языков свидетельствует о том, что процесс их описания и изучения еще не завершен» (11). Nəticədə müəllif belə qənaətə gəlmişdir ki, türk və tatar dillərində (eləcə də ingilis dilində) tərz kateqoriyası var və həm analitik, həm də sintetik üsullarla yarana bilər: “Основными выразителями аспектально- видовых значений глагола прошедшего времени в татарского, турецкого и английского языков являются как аналитические, так и синтетические конструкции...” (11) Müəllif üç dilin müqayisəli təhlili zamanı belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, həmin sahədə dillər arasında oxşarlıqlar mövcuddur.

Azərbaycan dilində, eləcə də digər türk dillərində tərz kateqoriyası o qədər də kəskin nəzərə çarpmadığı üçün tarixən dilçilər arasında müəhisəli fikirlər yaranmışdır. Biz sonda belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, Azərbaycan və türk dilində, eləcə də digər türk dillərində feilin müxtəlif tərzlərinin yaranması üçün xüsusi üsul yoxdur. Yalnız feilin mövcud zaman, forma və şəkil əlamətlərindən (or- taqlı şəkilçilər), bəzi sözlərdən istifadə etməklə tərz mənaları ifadə edilə bilər. Zaman formaları müəyyən konkret vaxtla əlaqədar olmayan işi, hərəkəti ifadə etdikdə isə həmin sözlərdə tərz mənaları ifadə edilmir.

ƏDƏBİYYAT

1. Müasir Azərbaycan dili. Bakı. EA. Nəsimi adına Dİ.1980.
2. Əliyev V. Azərbaycan dilində feilin perifrastik formaları. Bakı, API.1989
3. Əliyev V. Azərbaycan dilində feili bağlama. Bakı, API. 1989
4. Əsgərov M. Türk dillərində zaman formaları, adverbial feil formaları və onlar arasında funksional- semantik əlaqələr. Bakı, Nurlan. 2003.

5. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili . Bakı.
6. Xəlilov B. “Morfologiya” Bakı. 2007.
7. Kazımov Q. Morfologiya.Bakı. 2010.
8. Mirzəzadə H. “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” Bakı 1990.
9. Mirzəyev H.İ. “Azərbaycan dilində feil”. Bakı. Elm. 2006. 503 səh.
10. İbrahim Rəfrəf. Aspekt və zaman haqqında ümumi anlayış. Məqalə.
11. Габдрахманова А.С. Грамматическая семантика и функциональные характеристики аспектуально-видовых форм глагола прошедшего времени в татарском, турецком и английском языках. Чебоксары. 2009. Автореферат.

İngilis dilində modallığın ifadə vasitələri

Bənövşə Əsgərova
ADPU, Xarici Dillər Mərkəzi
e-mail- tt.aaa2014@mail.ru
orcid-000-0002-5019-091X

Xülasə

Digər nitq hissələrindən fərqli olaraq, modal sözlərdə məna nisbətən daha aydın hiss olunur. Modal sözlər söz və cümlələr arasında heç bir sintaktik münasibət əks etdirmir, söz və ya cümlələrə əlavə məna çalarlığı, fikrə münasibət anlayışı yaratmağa xidmət edir. Məhz buna görə də həm ingilis və həm də Azərbaycan dilçiləri modal sözləri xüsusi bir kateqoriya kimi səciyyələndirir. Modal sözlərin yaratdıqları modal məna çalarların məhz elə özlərində mühafizə olunan məna qalıqları ilə əlaqədardır. Qeyd etmək lazımdır ki, modal sözlər daha çox leksik məzmunla malikdir, yəni onlarda nominativ mənadan qalan əlamətlər, çalarlıqlar daha qüvvətlidir.

Açar sözlər: Modal sözlər, qrammatika, nitq hissələri, felin şəkilləri, modal tipli fellər, felin şəkil kateqoriyası.

Means of expression of modality in English

Banovsha Asgarova
ASPU, Foreign Languages Center
e-mail- tt.aaa2014@mail.ru
orcid-000-0002-5019-091X

Summary

Unlike other parts of speech, the meaning is felt relatively more clearly in modal words. Modal words do not reflect any syntactic relationship between words and sentences, they serve to create an additional shade of meaning to words or sentences, the concept of attitude to thought. That is why both English and Azerbaijani linguists characterize modal words as a special category. The modal meaning created by modal words is related to the remnants of meaning preserved in the shades themselves. It should be noted that modal words have more lexical content, that is, they have stronger signs and shades left over from the nominative meaning.

Keywords: Modal words, grammar, parts of speech, verb pictures, modal verbs, verb picture category.

Средства выражения модальности в английском языке

Бановша Аскерова
АГПУ, Центр Иностранных
Языков
e-mail- tt.aaa2014@mail.ru
orcid-000-0002-5019-091X

Краткое содержание

В отличие от других частей речи, в модальных словах смысл ощущается сравнительно ярче. Модальные слова не отражают никакой синтаксической связи между словами и предложениями, они служат для создания дополнительного оттенка значения слов или предложений, концепции отношения к мысли. Вот почему и английские, и азербайджанские лингвисты характеризуют модальные слова как особую категорию. Модальное значение, создаваемое модальными словами, связано с остатками смысла, сохранившимися в самих оттенках. Следует отметить, что модальные слова имеют большее лексическое содержание, то есть имеют более сильные признаки и оттенки, оставшиеся от номинативного значения.

Ключевые слова: модальные слова, грамматика, части речи, глагольные образы, модальные глаголы, категория глагольного образа.

Aktuallıq: Hökmün dildə ifadə vasitəsi cümlədir. Modallıq hər bir cümlədə öz əksini tapır. Dildə modallıq nitqin real məzmunu ilə bağlı olub, danışanın ifadə etdiyi fikrə, eləcə də fikrin real gerçəkliyə münasibətini bildirir. Əksər dilçilər tərəfindən müdafiə olunan fikirlərdən biri də fikir bitkinliyi, predikativlik və intonasiya ilə birlikdə modallığın da cümlənin əsas əlamətlərindən biri olmasıdır. Modallıq hər bir cümlədə öz əksini tapır, belə ki, hər bir cümlədə məzmunun bu və ya digər cəhətdən gerçəkliyə münasibəti əks olunur. Bu o deməkdir ki, hər bir cümlə xarici aləmin hadisələri haqqında müəyyən məlumat verməklə bərabər, danışanın bu məlumata münasibətini ifadə edir.

Metod: Məqalədə dilçiliyin ənənəvi tədqiqat metodlarından, xüsusilə təsviri, müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Annotasiya: İngilis dilində modal feillər bir sıra xüsusiyyətlərə malik olduğundan feil sistemində xüsusi qrup kimi seçilir. Modal feillər real hərəkətdə mövcud olan müəyyən münasibətləri ifadə edir.

Giriş. Gerçəkliklə əlaqələndirilən nitqi ifadə edən modallıq kateqoriyası əsas ümumlinqvistik kateqoriyalar sırasına daxildir. Modal

mənaların ifadə üsul və vasitələri müxtəlifdir. Onlar feil formalarının qrammatik kateqoriyalarında, cümlənin tərkibi və ahəngdar intonasiya quruluşunda üzə çıxır. Modal feillər modallığı ifadə edən leksik-semantik vasitələr sırasına daxildir. Modal feillər tərəfindən ifadə olunan müxtəlif modal mənalar onların leksik mənasını təşkil edir. Belə ki, onlar sərbəst formada işlənmiş, lakin başqa feildə infinitiv formasında olur və xəbər əmələ gətirməklə, şəxsi feillərin formaları kimi, predikasiyanı həyata keçirir.

Beləliklə, modal feillər cümlədə özünün sintaktik roluna görə köməkçi sözlər olur. Bütün bunlar modal feilləri ingilis dilində modallığı ifadə edən leksik-semantik vasitə kimi müəyyən etməyə əsas verir. Modal feillərlə verilən mənalar, əsasən, iki anlayış – *vaciblik* və *mümkünlük* anlayışları ətrafında qruplaşır. Kontekstdən asılı olaraq nitqdə təfərrüatı ilə verilən mümkünlük, vaciblik və zəruriliyin ümumiləşdirilmiş mənaları daha çox işlədilən modal mənaların və çalarların zəngin qammasına – zərurilikdən və ya vaciblikdən ehtimal etməyə (*must*, *ought*, *should*), real mümkünlükdən qətiyyətsizlik və ya şübhəyə qədər (*can*, *may*) genişlənir və məlum hallarda modal leksik mənənin zəifləmə təsir dərəcəsi əldə edilir (*should*, *may*). *May* və xüsusən *should* feilləri, adətən, budaq cümlələrdə əvvəlki konyuktivin əvəzinə geniş istifadə olunur. *Should* baş cümlənin mənasına uyğun və ondan asılı olaraq, budaq cümlənin hərəkətinə ya zərurilik, ya da mümkünlük çalarları verir. Zəifləmiş mənada infinitiv birləşmələri modal feillərlə birgə təlimat, məsləhət, zəmanət vermə ifadələrinə müxtəlif çalar gətirir.

İngilis dilindən edilən tərcümələr də belə bir faktı təsdiq edir ki, ingilis dilində modal feillər, əslində, feil deyildir, onlar hərəkət, proses ifadə etmir, müasir ingilis dilində yalnız mürəkkəb tərkibli xəbərlərin tərkibində işlənən köməkçi sözlərdir. Tərcüməçi modal feillərin leksik mənalarını verməyə çalışmalıdır. Bu modallıq, adətən, olduqca geniş mənaya malik olur və onun ifadə vasitələri də olduqca rəngarəngdir. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə edilən tərcümələrdə modal feillər modal feilli xəbərlərin tərkibində işlənir və modallıq əlavə – modal sözlərlə, ədatlarla, intonasiya və s. ilə verilir, bəzən isə tərcümədə formal vasitələrlə ümumiyyətlə verilmir – tərcümədən kənarda qalır.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində modal feillərin öncə haqqında danışdığımız leksik-semantik ifadə yollarından başqa qrammatik ifadə üsulları da vardır ki, bunlar da öz əksini hər iki dildə feilin şəkillərində tapır. Feilin şəkilləri modallığı sistemli halda əks etdirməyə xidmət edir. Başqa sözlə, şəkil kateqoriyasının dildəki funksiyası danışanın

nöqteyi-nəzərindən müəyyən hərəkətin, hadisənin gerçəkliyə münasibət bildirməkdir. Şəkil kateoriyası modallığın qrammatik morfoloji yolla ifadə üsulu olmaqla, onun digər ifadə üsullarına qarşı durur, funksional-semantik mərkəz rolunu oynayır və onlardan dildəki mövqeyinə görə əsaslı surətdə fərqlənir. E.M.Qordon, İ.K.Krılova “Modality in Mordern English” (Müasir ingilis dilində modallıq) kitabında qeyd edirlər ki, modal feillərin və modal sözlərin cümlədə işlənməsi cümləyə əlavə rəngarənlilik gətirir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, modal feil və ya modal söz işlənməyən cümlədə modallıq yoxdur. Modallığı ifadə edən leksik-semantik vasitələrdən heç birisi bunu feil şəkilləri qədər əks etdirə bilməz. Ona görə ki, danışanın ifadə etdiyi fikrin real və ya qeyri-real fakt, arzu, istək olduğu bilavasitə feil şəkillərinin özləri ilə reallaşır. Feilin şəkil kateqoriyası vasitəsilə ifadə olunan modallığı cümlələnin modallığından fərqləndirmək lazımdır. Məlumdur ki, hər hansı bir cümlə həmişə modal cəhətdən təchiz olunmuşdur, çünki o bu və ya digər faktı müəyyən edir, həm də danışanın bu faktı müəyyən edir, həm də danışanın bu fakta, hadisəyə və s. olan münasibətini ifadə edir. Lakin feil formasının modallığı ikinci modallıqdır, bu sanki cümlə modallığının üzərinə qoyulur, cümlənin modallığı ifadənin bütün cəhətlərin, feil formasının modallığı isə xüsusi olaraq feili xəbəərə aiddir. Modal feillər hərəkət ifadə etmir, onların məsdər və analitik formaları yoxdur.

Məsələn, I can do this work – Mən bu işi etməyi bacarıram.

I must do this work – Mən bu işi etməliyəm.

Modal feillərdən sonra “to” məsdər hissəciyi işlənmir (ought modal feilindən başqa).

He must come to take a book – O gəlib bu kitabı götürməlidir.

III şəxs təkdə modal feillər Present Indefinite-də (indiki qeyri-müəyyən zaman) -s sonluğu qəbul etmir. Sual və inkar formaları “to do” köməkçi feilsiz düzəldilir.

May I ask a question? – Sizdən sual soruşa bilərəmmi?

You must not be late – Siz gecikməməlisiniz.

Bütün modal feillərinin gələcək zaman forması yoxdur.

“Must” modal feilinin keçmiş zaman forması yoxdur. Zaman formalarını düzəltmək üçün “hansı ki” modal feilləri özləri düzəldə bilmirlər, onların ekvivalentləri vasitəsilə düzəldilir.

Nəticə Modallıq müxtəlif vasitələrlə leksik və qrammatik yolla ifadə olunur. Leksik üsulla modallığın ifadəsi zamanı modal sözlərdən istifadə edilir. Qrammatik yolla modallığın ifadəsi isə feilin şəkillərinin köməyi ilə yaranır. Modallığın ifadə vasitələrinin sayı dildən-dilə dəyişsə də, əsas

sinifləri olan leksik və grammatik vasitələr bütün dillər üçün eyniyyət təşkil edir. Modallıq kateqoriyasının mühüm ifadə vasitələrindən biri məhz modal sözlərdir. Azərbaycan və ingilis dillərində modal sözlər sahəsində birbaşa təmas nöqtələri olmasa da, həmin dillərin modal sözlərinin əsas sinifləri birbirinə uyğun gəlir.

Ədəbiyyat

1. Y Qaraşova İngilis dilində modal feillər və onların Azərbaycan dilində ifadə vasitəsi. Avtoreferat, Bakı, 2016
2. N.Məmmədov. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. “Maarif” nəşr. Bakı. 1971 il.
3. В.Н.Ярцева. Становление и развитие современного языка. Москва, 1969 г.
4. Т.В.Фралова. Грамматика английского языка. Москва. 1961.
5. И.П.Иванова и В.В.Бурлакова. Модальные слова современного английского языка. Москва, 1961. Из. “Высшая школа”.
6. F.A.Svartvik, G.T.Leech. Communicative grammar of English. Moscov, 1983.
7. F.A.Cəlilov: Modallıq, zaman və şəxs kateqoriyası //Azərbaycan dilinin morfolojiyası. “Maarif” nəşriyyatı. Bakı,1988, səh. 250.

Elliptik konstruksiyaların struktur-semantik xüsusiyyətləri

Fidan Sadiq qızı Nəzərli

ADPU, Xarici Dillər

Mərkəzi, müəllim, doktorant

e-mail: nazarli.fidan1@gmail.com

Orcid ID: 0000-0002-4517-6048

Xülasə

Bu məqalədə ellipsis fenomeninin öyrənilməsi tarixi nəzərdən keçirilir. Məqalədə qeyd olunur ki, ellipsis öz təbiətinə görə mürəkkəb bir hadisədir və ingilis dilinin sintaktik sistemində mərkəzi yer tutur. Bu dil hadisəsinin tədqiqi tarixinə ekskurs göstərir ki, müxtəlif nəsillərin dilçiləri bu sintaktik hadisəyə ənənəvi aspektdə diqqət yetirmiş, onun dil xarakterini müəyyən etməyə çalışmışlar. Problemin daim diqqət mərkəzində olmasına baxmayaraq, ellipsin mənası, mahiyyəti, əhatə dairəsi və müəyyən dil hadisələri ilə əlaqəsi kimi bir sıra əlaqəli problemlər dilçilər arasında ziddiyyətli fikirlərə səbəb olmuşdur. Belə ki, ellipsis fenomeni ayrıca və xüsusi bir hadisədir, nitqi sürətləndirmək, dil vasitələrinə qənaət etmək, nitqə emosional, ifadəlilik vermək üçün istifadə olunur.

Açar sözlər: ellipsis, elliptik cümlələr, elliptik konstruksiyalar, dil vasitələrinə qənaət, sintaktik kompressiya, danışiq dili

Структурно-семантические особенности эллиптических конструкций

Фидан Назарли Садиг

АГПУ, учительница, докторант

Э-почта: nazarli.fidan1@gmail.com

Orcid ID: 0000-0002-4517-6048

Резюме

В данной статье рассматривается история изучения явления эллипсиса. В статье отмечается, что эллипсис – это сложное по своей природе явление, которое занимает центральное место в синтаксической системе английского языка. Экскурс в историю изучения данного языкового феномена показывает, что на это синтаксическое явление в традиционном аспекте обратили внимание и попытались определить его лингвистическую природу лингвисты разных поколений. Несмотря на то, что проблема всегда находится в

центре внимания, ряд связанных с ней проблем, таких как значение эллипсиса, его природа, сфера употребления и связь с теми или другими языковыми явлениями, вызывает противоречивые мнения среди лингвистов. Явление эллипсиса является отдельным и особым явлением, которое используется в целях убыстрения речи, экономии языковых средств, придания речи эмоциональной, экспрессивной окрашенности.

Ключевые слова: эллипсис, эллиптические предложения, эллиптические конструкции, экономия языковых средств, синтаксическая компрессия, разговорная речь

Structural-semantic features of elliptic constructions

Fidan Nazarli Sadig

ASPU, English teacher, phd. student

e-mail: nazarli.fidan1@gmail.com

Orcid ID: 0000-0002-4517-6048

Summary

This article reviews the history of the study of the phenomenon of ellipsis. In the article, it is noted that ellipsis is a complex phenomenon by its nature and occupies a central place in the syntactic system of the English language. An excursion into the history of the study of this linguistic phenomenon shows that linguists of different generations paid attention to this syntactic phenomenon in the traditional aspect and tried to determine its linguistic character. Although the problem is constantly in the spotlight, a number of related problems, such as the meaning, nature, scope and relationship of ellipsis to certain linguistic phenomena, have caused conflicting opinions among linguists. So, the phenomenon of ellipsis is a separate and special phenomenon, which is used to speed up speech, to save language means, to give emotional, expressiveness to speech.

Key words: ellipsis, elliptical sentences, elliptic constructions, economy of language tools, syntactical compression, colloquial speech.

Aktuallıq. Ellipsis və bütövlükdə onun növlərinin təsnifi dünya dilçiliyində daima diqqət mərkəzində olmuşdur. Bunun əsas səbəbini spontan danışqda və dialoji nitqdə dil və-sitələrinə və əqli enerjiyə qənaət kimi universal mahiyyətli proseslə izah etmək olar. Söyləmlərin qısalığının

həqiqi meyarı ötürülən informasiya və onun üçün sərf olunan dil vasitələr arasındakı nisbət çıxış edir. Məsələn, V.N.Yartseva ellipsis anlayışını “düşünülən dil vahidinin danışqda və ya mətndə buraxılması, sintaktik konstruksiya- ların natamamlığı” kimi izah edir (7, s. 292).

Danışq aktında dil vasitələrinə qənaətin üsulu kimi kompressiya çıxış edir. Tə-sadüfi deyildir ki, linqvistik mənbələrdə dildə sintaktik kompressiyanın ən geniş ya-yılmış vasitəsi kimi ellipsis qeyd edilir. Analoji fikir Ş.Ballinin də tədqiqatlarında ke-çir. Müəllif ellipsisi “söyləmin müəyyən hissəsində buraxılmış, kontekst, situasiya və ya yaddaşda bərpa oluna bilən implisit işarə” kimi şərh edir (2, s. 285).

Ellipsisi mətnyaradıcı amil kimi dəyərləndirən K.M.Abdullayevin fikrincə, “el-lipsis hər hansı bir komponentdə bu və ya digər vahidin formal şəkildə iştirak etmə-məsindən yaranır. Ellipsislik ideyası, əslində, sintaktik vahidin dəyərə bərabər yoxluğu üzərində qurulur” (1, s. 158).

V.B.Kaseviç ellipsisə verdiyi tərifində diqqəti buraxılmış linqvistik vahidin söyləmdəki informasiyasının məntiqi qavranılmasına təsir etmədiyinə yönəldir. Onun fikrincə, “ellipsisin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəyyən kontekstlərdə hər hansı bir dil vahidi buraxılır, lakin buraxılmış hissə müvafiq söyləmin adekvat semantik şərh-i nin mümkünlüyünə təsir göstərmir, çünki kontekstə istinad edərək buraxılmış vahid bərpa edilə bilər” (5, s. 319).

D.Kristal ellipsisin tərifində bu qrammatik hadisədən istifadənin səbəblərini də izah edir: “Qrammatik təhlildə bu termindən dil vasitələrinə qənaət etmək, təsiri artır-maq məqsədi və ya konkret üsluba uyğunluq məqsədi ilə dil vahidi buraxıldıqda isti-fadə olunur. Bu dil elementi kontekst təhlili nəticəsində bərpa oluna bilər. Ənənəvi qrammatikalarda “element” adı altında “düşünülən vahid” başa düşülür və linqvistik təhlil bu anlayışı daha da konkretləşdirir və cümlənin buraxılmış (və ya elliptik) his-sələrinin birmənalı şəkildə müəyyən edilməsinə xüsusi diqqət yetirir” (10, s. 166).

Annotasiya. Sitatlardan göründüyü kimi, əksər dilçilər nəzərdən keçirilən dil hadisəsinin tə-biətinin söyləmdə bir və daha çox ellipsisə məruz qalmış elementin olmasını və bu-nunla da sintaktik konstruksiyaların struktur natamamlığının şərtləndiyini qeyd edirlər.

Dil vasitələrinə qənaətin əsas vasitələrindən biri qüvvəyə qənaət qanunu ilə şərt-lənmiş, dil vahidlərinin informativliyinin yüksəldilməsi nəticəsində söyləmin (mət-nin) üst qatının sadələşməsi, söyləmin (mətnin) informasiya tərəfi dəyişmədən onun qeyri-verbal tərəfləri hesabına bərpa oluna bilən komponentlərin eliminasiyası kimi şərh edilən kompressiyadır

(sıxlaşdırmadır). Problemin mahiyyətini açmaq üçün mövcud nəzəri mənbələrdəki bəzi fikirlərə müraciət etmək istərdir. Məsələn, L.L.Nelyubinə görə, “ellipsis və ya ellips, cümlənin hər hansı nəzərdə tutulan elementinin buraxılmasından ibarət stilistik fiquru” (9, s. 119), E.V.Qrudeva isə cümlədə buraxıl-mış elementin bərpa oluna biləcəyi ideyasına diqqət yetirir və ellipsisi “söyləmdə bər-pa oluna bilən bu və ya digər elementlərinin kontekst və ya situasiya baxımından bu-raxılması” kimi izah edir.

Metod. Məqalədə əsasən müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir.

Giriş. Ellipsis hadisəsi danışığ dilində geniş yayılmışdır. O, natiqlərin çıxışında, bədii ədəbiyyatda geniş istifadə olunur və nitqin, mətnin dinamikliyi, ekspressivliyini artı-raraq ona xüsusi ifadəlilik verir. Ellipsis söyləmdə situasiyadan asanlıqla bərpa oluna bilən izafi üzvlərin buraxılmasından ibarət dil vasitələrinə qənaətin təzahürüdür. Bu qənaət cümlə və söz birləşməsi səviyyəsində təzahür edir. V.D.Devkinin dəqiq ifadəsinə görə, “elliptik cümlələr danışığ dili ilə bağlıdır, çünki məhz onlarda cümlənin bir hissəsi buraxılır, üstəlik buraxılmış hissə ya əvvəlki replikalar vasitəsi ilə bərpa olunur, ya da cümlədə onların iştirakı mühüm əhəmiyyət kəsb etmir” (4, s. 253).

İngilis dilində nitqdə elliptik konstruksiyaların işlənməsinin təhlili xüsusi maraq kəsb edir, çünki ingilis dili analitik strukturlu dildir və cümlədə sərt normativ söz sırası tələb edir, halbuki elliptik cümlələr mübtəda-xəbər münasibətlərinin olmadığı strukturları təmsil edir.

Ellipsisi mətndə koheziyanın səthi ifadə üsullarından biri kimi dəyərləndirən M.A.Kronqauzun fikrincə, “ellipsis mətndə düşünülə bilən dil vahidinin buraxılması-dır. Bu konkret funksiyada ellipsis əvvəlki kontekst hesabına bərpa olunur. Məsələn: *Петя обещал подарить Маше собаку, а она ему - кошку*” (*Petya Maşaya it hədiyyə edəcəyini vəd etdi, o isə ona - pişik*) (6, s. 221).

Oxşar elliptik funksiyanı dialoji nitqdə yarımçıq cavablar və ümumilikdə yarımçıq replikalar yerinə yetirir. Məsələn:

-*Uşaqlar, siz ev tapşırıqlarını yerinə yetirmisiniz?*

- *Yerinə yetirməmişik.*

Ənənəvi qrammatika çərçivəsində elliptik cümlələr qüsurlu, tam cümlənin kəsilmiş formaları kimi nəzərdən keçirilir. A.V.Mixeyevanın fikrincə, ellipsis “fikrin universal subyekt-predikat strukturuna münasibətdə cümlənin qrammatik strukturunun pozulmasıdır” (8).

Semantik yanaşma çərçivəsində ellipsis söyləmdə bir və ya bir neçə sözün buraxılması deyil, həm də söz birləşməsindən komponentlərdən

birinin düşməsi kimi başa düşülür. Sintaktik ellipsis analogiyaya – ifadə olunmamış sözün (ifadənin) təyin etməyə imkan verən ellipsisə uğramış hissənin xüsusi quruluşuna əsaslanır. Məsələn:

When the man wants to kill a tiger, he calls it sport; when a tiger wants to kill, a man it is ferocity. - İnsan özü pələngi öldürmək istəyəndə, o, bunu əyləncə, pələng insanı öldürəndə isə vəhşilik adlandırır.

Semantik ellipsis isə söyləmdə buraxılmışın kontekst əsasında tamamlanması, düşünülməsinin mümkün olduğu halda yaranır. Məsələn:

How was the play? - she inquired. - Tamaşa necə keçdi? – deyə o soruşdu.

“Very good,” returned Hurstwood. - “Çox yaxşıdır” - Herstvud cavab verdi.

Sintaktik ellipsis analogiyaya: söyləmdə ifadə olunmamış hissənin dəqiq təyin edilməsinə xidmət edən ellipsisə məruz qalmış hissənin xüsusi quruluşuna əsaslanır. Sintaktik ellipsis hər hansı bir üzvün və ya cümlə üzvlərinin supressiyası kimi yerinə yetirilir. O, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə, fraza və mürəkkəb sintaktik bütövün tərkibində reallaşa bilər. Supressiyaya həm xəbər, həm də söyləmin əlavə üzvləri məruz qala bilərlər. Xəbərin supressiyasının əsas şərti söyləmdə hissələrin paralel quruluşudur. Məsələn:

– *What colour were they?*

– *Black with white faces, white with black spots, black all over, grey with white patches, and some were white all over.*

Müqayisə et: *They were black with white faces, they were white with black spots, they were black all over, they were grey with white patches, and some were white all over.*

– *Onlar hansı rəngdə idilər?*

– *Ağ üzlü qara, qara ləkəli ağ, hər tərəfi qara, ağ ləkəli boz, bəzilərinin hər yeri ağ idi.*

Müqayisə et: *Üzləri ağ qara, qara ləkəli ağ, hər yeri qara, ağ yamaqlı boz, bəzilərinin hər yeri ağ idi.*

Əlavə cümlə üzvlərinin supressiyası üçün hissələrin simmetrikliyi vacib şərt deyildir. Məsələn:

– *How do the trains leave here for Detroit? he asked.*

The man explained the hours.

– *No more tonight?*

– *Nothing with a sleeper.*

Müqayisə et: *There are no any more trains with a sleeper tonight.*

– *Qatarlar buradan Detroyta necə yola düşür? – deyə soruşdu.*

Kişi saatları izah etdi.

– *Bu gecə daha yoxdur?*

– *Yataq yerlərinə aid heç nə yoxdur.*

Müqayisə et: *Bu gün yataq yerli gecə qatarları artıq yoxdur.*

Semantik ellipsisin nümunəsi kimi çıxış edən növbəti dialoqun dil formasını bir-mənalı şəkildə təyin etmək mümkün deyildir və onun məzmununu yalnız kontekst sa-yəsində bərpa etmək olar. Məsələn:

– *What virtues do you most admire in a man? asked Sallie.*

– *Courage and honesty.*

– *Now my turn, said Fred*

(– *Kişidə ən çox hansı fəzilətlərə heyran olursunuz? Salli soruşdu.*

– *Cəsarət və dürüstlük.*

– *İndi növbə məndə, – Fred dedi.)*

Ellipsis birbaşa natamamlıq ilə bağlı xüsusi sintaktik hadisədir. Ellipsisin mahiy- yəti qrammatik tamlıq üçün vacib, lakin məna baxımından mütləq olmayan söz və ya ifadənin buraxılmasıdır. Başqa sözlə, ellipsisi söyləmin məzmunu üçün mühüm olma-yan, kontekstdən asanlıqla bərpa oluna bilən, danışığ üslubu üçün ritorik fiqur kimi istifadə olunan sözün düşünülmüş şəkildə buraxılması kimi izah etmək olar. Ellipsisin təzahürü insanın kommunikasiya aktında minimum əqli və fiziki enerji sərf etməklə dil formalarını təkmilləşdirmək, dilin inkişafının əsas qanunlarından biri olan dil va-hidlərinə qənaət etmək zərurəti şərtlənmişdir.

Ellipsisin dilin deqradasiyası, onun bəsitləşməsi, ənənəvi qrammatik qaydaların məhvi, standartların inkarı, kommunikantların qarşılıqlı anlaşmasına əngəl törədən linqvistik fenomen kimi izahı isə qəbul edilməzdir. Əlavə etmək istərdik ki, dil və danışığ aktında ellipsisdən istifadə bir sıra şərtlərlə - kontekst (konsituasiya), cümlənin (söyləmin) mürəkkəb strukturu ilə tənzimlənir.

Ellipsis daha çox danışığ prosesində ortaya çıxır, çünki canlı danışığ aktında onun təzahürünə yardım edən spontanlıq, situativlik, emosional çətlilik, qeyri-məc-burilik kimi hadisələri yaranır. Cümlə sahəsində ellipsis, bir qayda olaraq, a) cümlə-nin, söyləmin kontekstdən asanlıqla bərpa oluna biləcək bu və ya digər üzvün, kom-ponentin buraxılması; b) söyləmin konkret danışığ situasiyası ilə asanlıqla bərpa olu-na biləcək hər hansı bir komponentinin yoxluğu; c) sıfır bağlılıq və s. kimi təyin edilir.

Elliptik söyləmlər danışığ dili üçün xarakterikdir, lakin o, təkcə dialoqda işlən-mir.

Elliptik cümlələr təsvirlərdə, mürəkkəb cümlələrdə, eləcə də qəzet başlıqlarında olur, çünki ellipsislər ifadə baxımından son dərəcə qənaətcil ifadələrdir. Elliptik strukturun istifadəsinin əsas sahəsi dialoqdur. Konkret situasiya ilə əlaqəli dialoqun replikalarında cümlənin bir hissəsi, bir qayda olaraq, buraxılır, çünki o, ya həmsöhbətə- tə məxsus əvvəlki replikadan artıq aydındır, ya da cümlənin bir hissəsi semantik baxımdan vacib olmadığı üçün asanlıqla buraxıla bilər. Məsələn:

And by the way, before I forget it, I hope you'll come to supper tonight. Will you? After the opera. – Delighted! I shall be delighted to come! - Yeri gəlmişkən, nə qədər unutmamışam, ümid edirəm ki, bu axşam şam yeməyinə gələcəksiniz. Gələcək- siniz? Operadan sonra. - Razıyam! (Cavab nəzərdə tutur: Gəlməkdən məmnun olaram!)

Nəticə. Hesab edirik ki, elliptik cümlələr məzmun planına deyil, daha çox formal-qrammatik plana aiddir. Ellipsis söyləm statusuna malikdir, çünki onun linqvistik təbiətinə söyləmin üç əlaməti məxsusdur: 1) elliptik törəmələr adətən kim tərəfindənsə yaranır; 2) onlar nitq yaradıcılığı zərurətindən yaranır; 3) ellipsislər həmişə kommunikasiya iştirakçılarına yönəlmiş olur.

Elliptik söyləmlərdə bir neçə cümlə üzvü buraxılır, amma onların mənasının düzgün başa düşülməsi bərpa olunandır. Məhz dialoji nitq kontekstual ellipsisin bariz nümunəsidir, çünki dialoqun qısa replikalarında mübtəda-xəbər münasibətləri iştirak etmir. Məsələn:

"How are you and Olivia getting along?"

"All right." he said.

Made-up and happy?

"Sort of." he said.

"You could have had me," Wendy said. "Too bad."

He didn't answer.

"Men and guilt," she said.

-Oliviya ilə aranız necədir?

- "Yaxşı". - dedi.

Gözəl və xoşbəxt?

"Bir növ belə" - dedi.

"Mənə sahib ola bilərdin" - Vendi dedi. "Çox heyif".

Cavab vermədi.

Bu nümunədə elliptik söyləmlər kommunikanthların hər ikisi tərəfindən yaranır. Bu elliptik söyləmlər kommunikanthlara yönəliklidir və aniliklə xarakterizə olunurlar. Sintaktik kompressiya zamanı söyləmin sıxlaşdırılması alt qatda mənanın saxlanılması həddinə qədər mümkündür,

üstəlik bu zaman söyləmdə fikri implisit şəkildə bərpa etməyə xidmət edən elementlər qalır. Sintaktik səviyyədə dil vasitələrinə qənaət son nəticədə söyləmin (mətnin) sıxlaşmasına, kompressiyasına gətirib çıxaran prosesləri əhatə edir. Bu kompressiyanın əsas vasitəsi ilə ellipsisdir. Beləliklə, sintaktik səviy-yədə dilin işarəvi strukturunun ellipsis vasitəsi ilə sıxlaşması baş verir. Bu isə o de-məkdir ki, ellipsis sintaktik səviyyədə dil vahidlərinin kompressiyasının köməyi ilə dildə qənaətə nail olmaq vasitəsidir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər: dərs vəsaiti K.M.Abdullayev, A.Y.Məmmədov, M.Musayev, K.Üstünova. -Bakı: Mütərcim, - 2012. - 608 s.
2. Балли Ш. Французская стилистика. М.: Государственное изда-тельство иностранной литературы. 1961. 394 с.
3. Грудева Е. В. Избыточность текста, редукция, эллипсис (на материале русского языка): автореф. дисс. ... д. фи-лол. н. СПб., 2008. 40 с.
4. Девкин В.Д. Немецкая разговорная речь /В.Д.Девкин. Синтаксис и лексика. М.: Международные отношения, 1979. - 257 с.
5. Касевич В. Б. Эллипсис и pro-drop // Acta linguistica petropolitana: труды Института лингвистических исследований РАН. СПб.: Наука, 2014. Т. X. Ч. 3. Studia typologica octogenario Victori Khrakovskij Samuelis filio dedicata / ред. С. Ю. Дмитренко, Н. М. Заика. С. 315-323.
6. Кронгауз М.А. Семантика / М.А.Кронгауз. – М.: Академия, 2005, 352 с.
7. Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В.Н.Ярцевой. М.: Советская энциклопедия, 1990 [Электронный ресурс]. URL:[http:// tapemark.narod.ru/les/](http://tapemark.narod.ru/les/)
8. Михеев, А.В. Лингвистический статус эллипсиса в тексте: автореф. дис. ... канд. филол. наук /А.В.Михеев; Московский гос. пед. ин-т иностр. яз. им. М.Тореза. – М., 1982. – 24 с.
9. Нелюбин Л. Л. Лингвостилистика современного английского языка: учеб. пособие. Изд-е 6-е, стер. М.: Флинта, 2013. 128 с.
10. Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. New Jersey: Wiley-Blackwell, 2008. 555 p.

İngilis dili qrammatikası tədrisinin psixoloji əsasları

Gunel Allahverdiyeva

ADPU, Xarici

Dillər Mərkəzi

Babayeva2009@hotmail.com

[https://orcid.org/0000-](https://orcid.org/0000-0001-8013-7741)

0001-8013-7741

Xülasə

Müasir dövrdə dillərə qarşı marağın günü-gündən daha da artması təlim-tədris müəssisələrində xarici dillərin tədrisinin düzgün şəkildə planlaşdırılmasına, tədris materiallarının təkmilləşdirilməsinə və kurikulum əsaslı təlim prosesinin həyata keçirilməsinə səbəb oldu. Hal-hazırda xarici dillərin tədrisinə tələbatın yaranması təlim zamanı yeni metod və yanaşmaların istifadəsini tələb edir. Tədris prosesi dilin məxsus olduğu qrammatik sistem əsasında qurulur. İngilis dili qlobal bir dil olduğu üçün onun qrammatikasının kommunikativ şəkildə tədrisini nəzərə almaq lazımdır. İngilis dilindən səmərəli şəkildə istifadə etmək üçün onun qrammatikasının düzgün şəkildə tədrisi diqqət mərkəzindədir.

Açar sözlər:Dil, tədris, psixoloji əsaslar, qrammatik sistem, metod.

Psychological foundations of English grammar teaching

Gunel Allahverdiyeva

ASPU, Foreign Languages Center

Babayeva2009@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8013-7741>

Summary

The increasing interest in languages in modern times led to proper planning of foreign language teaching in educational institutions, improvement of teaching materials and implementation of curriculum-based learning process. Currently, the demand for teaching foreign languages requires the use of new methods and approaches during training. The teaching process is based on the grammatical system to which the language belongs. Since English is a global language, it is necessary to take into account the communicative teaching of its grammar. In order to use the English language effectively, it is important to teach its grammar correctly.

Keywords: Language, teaching, psychological foundations, grammatical system, method.

Психологические основы обучения английской грамматике

Гюнель Аллахвердиева
АГПУ, Центр
Иностранных Языков
Babayeva2009@hotmail.com
[https://orcid.org/0000-](https://orcid.org/0000-0001-8013-7741)
0001-8013-7741

Резюме

Возросший интерес к языкам в наше время привел к правильному планированию преподавания иностранных языков в учебных заведениях, совершенствованию учебных материалов и внедрению учебного процесса на основе учебных программ. В настоящее время востребованность обучения иностранным языкам требует использования новых методов и подходов при обучении. Процесс обучения основан на грамматической системе, к которой принадлежит язык. Поскольку английский язык является глобальным языком, необходимо учитывать коммуникативное преподавание его грамматики. Чтобы эффективно использовать английский язык, важно правильно преподавать его грамматику.

Ключевые слова: язык, обучение, психологические основы, грамматический строй, метод.

Aktuallıq. Qrammatik qaydaların öyrədilməsi idrak proseslərinin nəzərə alınması ilə həyata keçirilməlidir. Çünki idrak prosesləri gerçəkliyin dərk edilməsi, biliklərin mənimsənilməsi və işlənilməsi ilə bağlı olan psixi proseslərdir. Çünki verilmiş qaydaların başa düşülüb qavranılması, uzun müddət yaddaşda saxlanılması psixi proseslər nəticəsində baş verir. Psixi proseslərə emosional prosesləri də aid edirlər. Emosional proseslərə sevinc, kədər, nifrət, məhəbbət kimi hisslər daxildir. Bu proseslər dilöyrənənlərdə real həyatda hər hansı bir hadisəyə qarşı müsbət və mənfi emosiya yaradır, bu isə onların fəaliyyətinə müəyyən dərəcədə təsir göstərir. Həmçinin müəllim-tələbə münasibətini müəyyənləşdirir. Məhz bu səbəbdən təlim zamanı emosional proseslərə diqqət etmək lazımdır. İrədi proseslərin də təlim zamanı rolu danılmazdır. Onlar əsasən təlim prosesində verilən tapşırıqların həllində, şagirdlərin qərar qəbulunda, yaranmış çətinliklərin aradan qaldırılmasında və öz davranışını idarə etməkdə özünü göstərir [3, s.9-10].

Metod. Məqalənin tədqiqində nəzəri-təhlil, təsvir, müşahidə metodlarından istifadə edilmişdir.

Annotasiya. Ümumiyyətlə, təlim prosesi bir çox xüsusiyyəti özündə birləşdirir.

Təlim prosesinin düzgün təşkil edilməsi üçün bir çox amil nəzərə alınır. Dilöyrənənlərin yaş faktoru, onların maraq dairələri, təlimə və yoldaşlarına olan münasibət, dilə olan münasibət və motivasiyaedici amillər ön planda olur. Təlimin təşkilində, ilk olaraq, bu faktorlara diqqət yetirilir. Müasir dövrdə kommunikasiyalı təlim əsas yer tutduğu üçün dilöyrənənlərdə kommunikativ səriştəliyi formalaşdırmaq üçün psixoloji amillər əsas rol oynayır.

Giriş. İstənilən təlim prosesi psixoloji amillərin rolu ilə şərtlənir. Təlim zamanı emosional-affekt vəziyyətlər nəzərə alınmazsa, təlim prosesi uğursuz nəticələnə bilər. Xarici dilin-ingilis dilinin qrammatikasının öyrədilməsində istifadə olunan metod və yanaşmaların uğursuz nəticələnməsi təlim zamanı psixoloji amillərin nəzərə alınmaması, onların vacib cəhətlərinin aşkarlanmaması idi. Dərs prosesində tələbələrin dərsi nə qədər başa düşməsi, fəallıqları, dərslə olan maraqları psixoloji amillərin təsiri ilə əlaqəlidir. Qrammatikanın öyrədilməsində kommunikativ yanaşmadan daha çox istifadə edilməsinin əsas səbəbi psixoloji amillərin diqqət mərkəzində saxlanması və tədris prosesində yaranan psixoloji maneələri aradan qaldırmağa çalışılmasıdır. Bu dil təlimində müəllimlər dilöyrənənlərə təsir edə biləcək psixoloji amilləri diqqət mərkəzində saxlamalıdılar. Psixoloji amillərə nümunə olaraq motivasiya, davranış, təfəkkür, diqqət, şəxsiyyət, yaş kimi amillərin adlarını çəkməliyik. Eyni zamanda hisslər, öyrənmə qabiliyyəti, konfliktli situasiyalarda şagirdlərin münasibətlərini də aid edə bilərik. Bunların hər biri qrammatikanın tədrisində müəyyən rol oynayır.

Xarici dil dərslərində qrammatikanın tədrisi zamanı təlim prosesinə təsir edən digər psixoloji amillərə yaş, dil bacarığı, davranış və motivasiya aid edilir. Bu amillər insanlardan asılı olaraq dəyişir. Yaş faktoru dillərin öyrənilməsinə təsir edən amillərdən biridir. Dilçi alimlərin fikrincə yetkinlərdən fərqli olaraq uşaqlar dili daha yaxşı öyrənirlər. Gənc öyrənənlər daha uzun müddət dili öyrənməyə davam edə bilər. Yetkinlər dildəki qaydaları daha yaxşı şərh edib xatırlayırlar. Buna görə də dil tədrisində xüsusilə yeniyetmə və yetkinlər bütün diqqətini təlim prosesinə verə bilər. Qrammatika hər yaş mərhələsində xüsusi üsullardan istifadə etməklə tədris edilir. Təlimi daha maraqlı təşkil etmək üçün hər yaş

mərhələsinə uyğun müvafiq real-həyat situasiyalarından istifadə olunur [4, s.122.]

Tədris prosesinə əsaslı təsir edən digər bir amil dil bacarığıdır. Dil bacarığı dili öyrəndikdə üzə çıxan koqnitiv və hərəkəti bacarıqların məcmusunu nəzərdə tutur [6, s.178.]. Bu amil motivasiya və dilə münasibətlə sıx bağlıdır. Dili düzgün mənimsənilməsində, qrammatik strukturun və lüğət bazasının öyrənilməsində dil bacarığı stimül vəzifəsini daşıyır. Əgər dili öyrənmə bacarığı yoxdursa, bu zaman həmin dili mənimsəmək çətin olur.

Digər bir psixoloji amil dilə münasibətdir. Dilə münasibət anlayışı dedikdə, şagirdlərin dilə olan inancı və hisslərini nəzərdə tuturuq. Bu cür münasibət birbaşa müəyyənləşdirilə bilmir, amma davranışlar əsasında özünü büruzə verir. Belə ki, şagirdlərin dilə olan marağı bu anlayışa daxildir. Dil şagird üçün maraqlı olduğu müddətcə onu öyrənmək üçün həvəsli olur və təkcə dərs zamanı deyil, eyni zamanda dərsdənkenar da öyrənmək üçün can atır. Dilin tədrisi metodikası da şagirdlərin dilə olan münasibətinə təsir göstərir. Yalnız sinifdə monoton təlimlə dilə yiyələnmək çətinir və bu monotonluq şagirdlərin dilə olan münasibətini dəyişə bilər. Təlim proseslərindəki monotonluğu aradan qaldırmaq üçün kommunikativ yanaşma böyük rol oynayır. Təlim zamanı şagirdlərin marağını oyadacaq situasiyaların yaradılması, tapşırıqların daha əyləncəli işlənməsi onların dilə olun münasibətini müsbət şəkildə dəyişir. Öyrəndikləri məlumatları sərbəst şəkildə istifadə etdiklərində, dilə qarşı qorxu, utancaqlıq kimi hissləri aradan qaldırdıqlarında təlimlərdə daha aktiv olurlar və dili daha effektivli öyrənirlər. Dilə olan münasibət mövcud səriştələrin bir hissəsi kimi təyin edilən mürəkkəb bir məfhum kimi qələmə verilir.

Psixoloji amillərdən biri motivasiyadır. Motivasiya təlim üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, motivasiya insanı nəyəyə təşvik edən bir amildir. Motivasiyası güclü olan dilöyrənənlər tədris zamanı yüksək nəticə göstərir. Təlim zamanı bilmək lazımdır ki, tələbələrdə iki cür motivasiya (daxili və xarici) mövcuddur. Müəllimlər hər iki motivasiya növü ilə tanış olmalı, tələbənin motivasiya edə biləcək amillərin nə olduğunu müəyyənləşdirməlidir.

Daxili motivasiya tələbənin özündən asılıdır, bu, onların dilə olan sevgisindən, hədəf dilin istifadə edildiyi ölkələrə olan marağından irəli gələ bilər. Tələbənin həyatda önəmli bir şəxs olmaq istəməsi də daxili motivasiyaya aiddir. Xarici amillərə yüksək qiymət almaq, akademik səviyyədə öyrənmək, kursu keçmək kimi amilləri aid edə bilərik. Bu kimi motivasiyaedici amillər xarici şəraitdən asılı olduğu üçün müəllimlərin dərs

planından asılıdır. Təlim zamanı xarici motivasiyaedici amillər nəzərə alınmalıdır.

Nəticə. Təlim zaman müəllim dil və qrammatik strukturlarını düzgün üsullarla keçdikdə və dilöyrənənlərdəki bacarıqları üzə çıxardıqda bu, dilöyrənənlər üçün böyük motivasiya mənbəyi olur. Motivasiya ilə öyrənilən biliklər uzunmüddət unudulmur və rahat şəkildə istifadə edilir.

Ədəbiyyat

- 1.Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət. 2007
- 2.Mürsəliyeva E. Xarici dilin öyrənilməsində kommunikasiya bazasının zəruriliyi, Elmi xəbərlər, ADU, 2006
- 3.Şirəliyev Ə. Cerundun kommunikativ çalışmalar vasitəsilə mənimsədilməsi, Elmi xəbərlər, ADU, 2007
- 4.Larsen-Freeman, D. (2000). Techniques and principles in language teaching (2nd ed.). New York, NY: Oxford University Press
- 5.Harmer, J. (2001). The Practice of English Language Teaching, England: Pearson Education Limited
- 6.Wardhaugh, Ronald (2003). Understanding English Grammar: A Linguistics Approach. United Kingdom, Blackwell Publishers Ltd

Polisemantik frazeoloji birləşmələrin səciyyəvi xüsusiyyətləri

Günəl Şamxalova
ADPU, Xarici Dillər Mərkəzi, baş müəllim
Samxalova79@inbox.ru
[https://orcid.org/0009-](https://orcid.org/0009-0005-4861-0945)
0005-4861-0945

Xülasə

Frazeoloji birləşmələrdə sözün polisemiya kəsb etmə prosesi bu gün istər Azərbaycan dilinin, istərsə də ingilis dilinin daxili inkişaf qanunlarından birini təşkil edir, sonra öz mənasını genişləndirərək polisemantiklik kəsb edir. Frazeoloji birləşmələrdə polisemantiklik, hər şeydən əvvəl onların semantik bütövlük dərəcəsindən asılıdır. Əgər onun bütövlük dərəcəsi yüksəkdirsə, onda polisemantiklik kəsb etmə ehtimalı az olur və ya əksinə, əgər komponentlər arasındakı semantik əlaqə zəifdirsə, onların poliseman- tikliyi üçün imkan yaranır.

Polisemiyada hər hansı bir əşya, hadisə və ya əlamət adı olan bir sözdən, başqa əşya, hadisə və əlaməti əks etdirmək üçün istifadə olunur. Deməli, sözün mənası bir əşyadan, hadisədən digərinə köçürülür.

Frazeoloji olan birləşmənin çox semantik quruluşu yalnız bir məna toplusu deyil, mürəkkəb olan mənalar birliyidir. Bu mürəkkəb sözün semantik quruluşu xarici və daxili prinsiplərdən asılı olur. Xarici və daxili amillər sözlərin dildə birmənalı olmamasına, öz izahını dəyişdirməsinə zəmin yaradır. Buna görə də, məntiq və dil amillərinə görə dildə polisemiya mövcud olur. Cümlə birləşməsinin nüvəsi obyekt və hadisələrin bütün xüsusiyyətlərini əks etdirmədiyi üçün bir sözün mənası adlanır, ancaq yalnız dili istifadə edən insanların diqqətini cəkbən xüsusiyyətləri izah edir.

Açar sözlər: frazeoloji birləşmə, polisemiya, məcazlaşmaq, monsemantik, polisemantiklik

Characteristics of polysemantic phraseological structures peculiarities

Gunel Shamkhalova
Senior teacher
ASPU, Foreign
Languages Center

Summary

The process of ambiguity of words today is one of the internal laws of development of both the Azerbaijani and English languages, and then it expands its meaning and acquires ambiguity. The ambiguity of phraseological combinations depends, first of all, on the degree of their semantic integrity. If the degree of its integrity is high, then it is less likely to be polysemantic, or vice versa, if the semantic connection between the components is weak, there is a possibility for their polysemanticity.

In polysemy, a word with the name of an object, event or feature is used to refer to another object, event or feature. Thus, the meaning of a word is transferred from one thing, event to another.

The semantic structure of a phraseological combination itself is not just a set of meanings, but a complex set of meanings. The semantic structure of this compound word depends on external and internal principles. External and internal factors create the basis for the ambiguity of words in the language and changes in their interpretation. Consequently, there is polysemy in the language, due to logical and linguistic factors. The core of the proposal is the addition and

It is called the meaning of the word because it does not reflect all the features of phenomena, but only explains those features that attract the attention of people using the language.

Key words: phraseological combination, polysemy, metaphor, monosemantics, polysemantics.

Характеристика полисемантических фразеологических структур особенности

Гюнель Шамхалова
АГПУ, Центр Нностранных
Языков, Старший преподаватель

Резюме

Процесс многозначности слов сегодня является одним из внутренних законов развития как азербайджанского, так и английского языков, а затем расширяет свое значение и приобретает

многозначность. Многозначность фразеологических сочетаний зависит, прежде всего, от степени их семантической целостности. Если степень его целостности высока, то меньше вероятность его полисемантической, или наоборот, если смысловая связь между компонентами слаба, есть возможность для их полисемантической.

В полисемии слово с названием какого-либо предмета, события или признака используется для обозначения другого предмета, события или признака. Так, значение слова переносится с одной вещи, события на другую.

Сама семантическая структура фразеологического сочетания представляет собой не просто набор значений, а сложный набор значений. Семантическая структура этого сложного слова зависит от внешних и внутренних принципов. Внешние и внутренние факторы создают основу для неоднозначности слов в языке и изменения их интерпретации. Следовательно, в языке существует полисемия, обусловленная логическими и языковыми факторами.

Ядром предложения является дополнение и значением слова оно называется потому, что оно не отражает всех особенностей явлений, а только объясняет те особенности, которые привлекают внимание людей, пользующихся языком.

Ключевые слова: фразеологическое сочетание, полисемия, метафора, монсемантика, полисемантика.

Aktuallıq. Bildiyimiz kimi, frazeoloji birləşmələr dildə işləndikcə yeni məna çalarları kəsb edir. Bu məna çalarları müəyyən müddətdən sonra müstəqil mənaya çevrilərək frazeoloji birləşmələrin məna kompleksini genişləndirir. Bir mənada işlədilən söz və ifadələr üçün xüsusi terminlər daha xarakterikdir. Eyni zamanda belə terminlər ümumişlək sözlər kimi də işlədilir.

Metod. Məqalənin tədqiqində nəzəri-təhlil, təsvir, müşahidə metodlarından istifadə edilmişdir.

Annotasiya. Bir neçə mənada işlədilən sözlər çoxmənalı, yəni polisemantik söz və ifadələr adlanır, bunlar frazeoloji birləşmələrdə də özünü göstərir. Məsələn, Azərbaycan dilində “göz” sözü məcazlaşaraq frazeoloji birləşmələrdə polisemiya yaradır; “göz qoymaq, göz olmaq, gözdən qoymamaq” və s. frazeoloji birləşmələr məcazlaşır və polisemiya yaradır və “nəzarət altında saxlamaq” kimi anlaşılr. Belə sözlər istər tək vahid kimi, istərsə də birləşmə daxilində əvvəlcə monosemantik olmuşlar. “Göz” dedikdə onun ilkin mənası olan bədən üzvü (somatizm) nəzərdə

tutulur.

Giriş. Frazeoloji birləşmələrdə sözün polisemiya kəsb etmə prosesi bu gün istər Azərbaycan dilinin, istərsə də ingilis dilinin daxili inkişaf qanunlarından birini təşkil edir, sonra öz mənasını genişləndirərək polisemantiklik kəsb edir. Frazeoloji birləşmələrdə polisemantiklik, hər şeydən əvvəl onların semantik bütövlük dərəcəsindən asılıdır. Əgər onun bütövlük dərəcəsi yüksəkdirsə, onda polisemantiklik kəsb etmə ehtimalı az olur və ya əksinə, əgər komponentlər arasındakı semantik əlaqə zəifdirsə, onların polisemantikliyi üçün imkan yaranır.

Polisemiyada hər hansı bir əşya, hadisə və ya əlamət adı olan bir sözdən, başqa əşya, hadisə və əlaməti əks etdirmək üçün istifadə olunur. Deməli, sözün mənası bir əşyadan, hadisədən digərinə köçürülür.

Frazeoloji olan birləşmənin çox semantik quruluşu yalnız bir məna toplusu deyil, mürəkkəb olan mənalar birliyi. Bu mürəkkəb sözün semantik quruluşu xarici və daxili prinsiplərdən asılı olur. Xarici və daxili amillər sözlərin dildə birmənalı olmamasına, öz izahını dəyişdirməsinə zəmin yaradır. Buna görə də, məntiq və dil amillərinə görə dildə polisemiya mövcud olur. Hadisələrin bütün xüsusiyyətlərini əks etdirmədiyi üçün bir sözün mənası adlanır, ancaq yalnız dili istifadə edən insanların diqqətini cəkmək xüsusiyyətləri izah edir.

Məsələn, *"to go one's head"* – bütün fikrini cəmləşdirmək, edilən tərəflərdən başı fırlanmaq, bir insanın ağılı topuğuna vurmaq və s. və ya *"to come to hands"* – əl keçmək (xüsusi məktub, kitab haqqında), əlinə gəlmək, əlbəyaxa olmaq və s.

Misallardan da göründüyü kimi bir frazeoloji birləşmə bir neçə variantda anlaşılar və situasiyadan asılı olaraq müxtəlif cür tərcümə olunur. Əlbəttə, birləşmə daxilində olan özək söz əsas rol oynayır. Məhz bütün bu mənaların hər biri digəri ilə sıx bağlıdır.

Frazeoloji birləşmələrin tərkibində olan özək söz və ya bütövlükdə frazeoloji birləşmənin özü bir neçə mənaya xidmət edir. O, bir neçə mənanın mərkəzləşdirilməsidir. Həqiqi mənada birləşmə konkretlik bildirir. Məsələn, *to open one's eyes* – yuxudan duranda gözlərini açmaq (həqiqi mənada), həyata gözlərini açmaq (məcazi mənada) işlənmişdir.

Polisemantik frazeoloji birləşmələr dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühim rol oynayır. Məsələn, *to follow/to go with the crowd* – palaza bürünüb el ilə sürünmək; *in contempt of* – baxmayaraq, əksinə, zidd olaraq və s. kimi polisemantik frazeoloji birləşmələr ingilis dilində işlənməkdədir. Azərbaycan dilində isə “göz açmaq, göz bağlamaq, baş açmaq, baş vermək, baş aparmaq” və s.

Polisemantik frazeoloji birləşmələrin formalaşması və inkişafı xüsusilə iki mühim amillə təyin olunur: məntiqi və dil amili. Məntiq amili anlayışında qruplaşdırılmış xassələrin olmasıdır. Məfhum polisemantik frazeoloji birləşmələrin baza və əsasını təşkil edir. Məlumdur ki, frazeoloji birləşmə nitq prosesində hər dəfə mənalарının birində çıxış edir. Mətn birləşmələrin mənalарını müəyyən edir və dəqiqləşdirir. Polisemantik frazeoloji birləşmələrdə əsas yeri onun bir və ya bir neçə mənası tutur və bu mənalар birləşmənin həqiqi mənasını ifadə edir. Həqiqi mənanın ikinci dərəcəli mənalарı isə onun məcazi mənaya keçməsi ilə bağlıdır. Çünki məcazi mənanın mövcudluğu yuxarıda dediyimiz bənzərlik və oxşarlıq olmadan mümkün deyildir. Bəzən polisemantik frazeoloji birləşmənin mənalарından biri birləşmənin başqa mənalарından ayrılıb müstəqil bir birləşmə kimi də işləyə bilər. Bu zaman əvvəlki birləşmə ilə onun yeni mənalарı arasında semantik əlaqə qırılır və nəticədə omonimlik yaranır.

Bildiyimiz kimi, frazeoloji birləşmələrin məcazi mənası onun özül mənası əsasında yaranır və dildə başqa mənalарın yaranmasına səbəb olur. Məcazi mənanın mövcudluğu ilkin mənasız mümkün deyil, bu məna həmişə ilkin mənadən yaranır və ondan asılı olur. Məsələn, *to call to order* frazeoloji birləşməsinin ilkin mənası “qayda-qanuna dəvət etmək”dir. Amma amerikan variantında bu birləşmənin ilkin mənasından törənmiş “iclası açıq elan etmək” mənası da mövcuddur ki, bu da birləşmənin semantik strukturunu təşkil edir. İlkin məna mətnsiz də aydındır, ikinci törəmə məna isə ancaq mətn, situasiya daxilində aşkarlanır: *I call the meeting to order* - Mən iclası açıq elan edirəm.

Başqa misal: *to hold a candle* –sərbəst birləşmədir, nominativ mənalıdır, ilkin, əsas mənalıdır. Amma *to hold a candle to the devil* frazeoloji birləşməsi isə əsas mənadən uzaqlaşaraq “həqiqi yolundan çıxmaq, yolunu azmaq” kimi anlaşılır. Mətn daxilində isə daha bir mənası da yaranır: “cinayətə kömək etmək”.

Bu ikinci məna məcazlaşmış ilkin məna əsasında yaranmışdır. Yaxud da, *to burn the candle* “şamı yandırmaq” mənasındadır, ancaq *to burn the candle at the both ends* frazeoloji birləşməsi isə ilkin mənadən törənmiş üçtərəfli polisemantiklik yaratmışdır:

Pozğun, ömrünü puç etmək, gücünü, sağlamlığını mənasız yerə sərf etmək.

Qeyd etmək lazımdır ki, əksər frazeoloji birləşmələr müxtəlif mənalarda istifadə oluna bilər. Məhz belə mənalardan biri ilkin, digəri isə ikinci və məcazi mənalıdır. Məsələn, *to catch* felinin mənası "tutmaq", *foot* sözü ilə birlikdə *to catch someone's* "büdrəmək, ayağı ilişmək" deməkdir, ikinci mənası "duruxmaq, çaşmaq heyrtlənmək" deməkdir.

İki mənalı frazeoloji birləşmələri özül mənə hesab etmək olmaz. İki mənanı ifadə edən frazeoloji birləşmələrdə mənalardan biri həmişə əsas, digəri isə ikincidir və birinci mənadan asılıdır V.V.Vinoqradov yazır: “Sözün əsas mənasını ayırmaq vacibdir. Çünki onun ətrafında başqa mənalara toplanmışdır. Bu mənada sözün bütövlüyü həmişə onun leksik-semantik özəyini təşkil etməkdədir” [1].

Nəticə. Frazeoloji birləşmələrin tərkibində olan isimlərin polisemantikliyi saysız-hesabsızdır. İsimlərin polisemantikliyi ən çox ümumi isimlərlə bağlıdır. Bəzən xüsusi isimlərdə də polisemiyaya rast gəlinir. Amma onların polisemantikliyi ümumi isimlərlə müqayisədə azdır. Belə ki, xüsusi isimlər ayrı-ayrı şəxsləri, əşya və hadisələri başqa şəxs, əşya və hadisələrdən fərqləndirən fərdi, konkret adlardır. Ümumi isimlərin polisemantik olmağa meyilli olmasının səbəbi onların həmcins əşyaların və hadisələrin, mücərrəd anlayışların ümumi adını ifadə etməsidir. Bunlarda ümumiləşmə daha güclüdür. Belə isimlər konkret və məcazi mənalarda işlədilərək oxşar əşyaların ümumiləşdirilmiş adı kimi çıxış edir. Ümumi isimlər öz əşyaviliklərini saxlamaqla birlikdə, əlamət və keyfiyyət məzmununu da göstərə bilər. Elə buna görə də frazeoloji birləşmələrdə ismi komponentlərin sintaktik funksiyası dəyişir. Bütün bu amillər frazeoloji birləşmələrdə ümumi isimlərin polisemantikliyinin daha çox olduğuna əsas verir. Məsələn, *ace in the hole* (amer. d.d.) –1) gizli imtiyaz/vəziyyət, 2) çətin vəziyyətdə arxalandığın, güvəndiyin dost; *art and part* (hüq.) – 1) cinayətin təşkilində iştirakçı, 2) hər hansı bir işdə iştirakçı.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Blank A. Polysemy in the lexicon and discourse. B. Nerlich (eds), 2003
2. Вербицкая Л. А. К вопросу соотношения нормы и инвариантов // Звуковой строй языка. М., . изд-во 1979
3. Seyidəliyev N. Frazeoloji vahidlərdə alliterasiya və assonans // Tədqiqlər. Bakı: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2004
4. Verdiyeva Z., Ağayeva M., Adilov M. Dilçilik problemləri. I hissə. Bakı: Maarif, 1982
5. Hacıyeva Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, Nurlan, 2004
6. Collins V.H. A Book of English Idioms with Explanations, L- NY., 1999

Azərbaycan poetik dilində frazeoloji birləşmələr

Nigar Oruc qızı Məmmədova

ADPU, müəllim

mamedovanigar90@gmail.com

orcid:0000-0003-0401-3629

Xülasə

Frazeoloji birləşmələr poetik dildə mühüm rol oynayır. Vacib estetik ünsür kimi poetik mətnin əsasını təşkil edən frazeoloji vahidlər danışq, məişət-ünsiyyət funksiyalarından fərqli olaraq daxili semantikasında mühüm əsrarəngiz xüsusiyyətlər ehtiva edir. Frazeoloji birləşmələrdə potensial imkanlar söz sənətkarlarının qələmindən misralara süzüldükcə daha aydın görünür. Məşhur fransız şairi Pol Valerinin frazeoloji birləşmələri “hazır şeir” kimi səciyyələndirməsi, onun poeziya üçün misilsiz dil materialı adlandırması şəxsiz ki, özünü doğruldur. Əsas vurğulanmalı cəhət ondan ibarətdir ki, frazeoloji birləşmələr dilin leksik sistemində öz təbiətinə görə seçilir. Onlar bir sıra ciddi tədqiqat əsərlərində sözün ekvivalent hesab edilsə də, ekspressivliyinə, emosionallıq keyfiyyətlərinə görə özünəməxsusluqları vardır. Buna görə də onlar şeirdə daha çox dil hadisəsi kimi yox, nitq hadisəsi kimi çıxış edir. Poeziyada frazeoloji vahidlər – zəngin semantik-üslubi xüsusiyyətlərlə çıxış edir. Düşdüyü kontekstdə onlar təsvir və tərənnüm obyektini təsirli poetik şəkildə canlandırır.

Açar sözlər: müasir Azərbaycan dili, frazeoloji birləşmələr, nominativ frazeoloji birləşmələri, substantiv asılılıq.

Фразеологические сочетания в поэтическом языке Азербайджана

Мамедова Нигяр Орудж

АГПУ, преподаватель

mamedovanigar90@gmail.com

orcid=0000-0003-0401-3629

Резюме

Фразеологические сочетания играют важную роль в поэтическом языке. Фразеологизмы, составляющие основу поэтического текста как важный эстетический элемент, содержат в своей внутренней семантике важные таинственные черты, в отличие от функций речевого и бытового общения. Потенциальные возможности фразеологических сочетаний становятся более очевидными по мере того, как они просачиваются из-под пера мастеров слова в стихи.

Характеристика фразеологических сочетаний известным французским поэтом Полем Валери как «готовой поэзии» и определение их как беспрецедентного языкового материала для поэзии безусловно оправданы. Главное подчеркнуть, что фразеологизмы выбираются в соответствии с их характером в лексической системе языка. Хотя в ряде серьезных исследований они считаются равнозначными словам, они имеют свои особенности, обусловленные их выразительностью и эмоциональными качествами. Поэтому они выступают в стихотворении не как языковое, а как речевое событие. Фразеологизмы в поэзии имеют богатые семантические и стилистические особенности. В контексте, в который они попадают, они оживляют объект описания и пронзительно поэтически воспевают.

Ключевые слова: современный Азербайджанский язык, фразеологизмы, номина- тивные фразеологизмы, субстантивная зависимость.

Phraseological combinations in the poetic language of Azerbaijan

Mammadova Nigar Oruj

ASPU, teacher

mamedovanigar90@gmail.com

orcid:0000-0003-0401-3629

Summary

Phraseological combinations play an important role in poetic language. Phraseological units, which are the basis of the poetic text as an important aesthetic element, contain important mysterious features in their internal semantics, in contrast to the functions of speech and household communication. The potential possibilities in phraseological combinations become more apparent as they filter from the pen of wordsmiths into verses. The famous French poet Paul Valéry's characterization of phraseological combinations as "ready-made poetry" and his calling it an unparalleled language material for poetry are certainly true. The main thing to emphasize is that phraseological units are selected according to their nature in the lexical system of the language. Although they are considered equivalent to words in a number of serious research works, they have their own characteristics due to their expressiveness and emotional qualities. That's why they appear in the poem not as a language event, but as a speech event. Phraseological units in poetry have rich semantic and stylistic

features. In the context in which they fall, they enliven the object of description and chant in a poignant poetic way.

Keywords: modern Azerbaijani language, phraseological units, nominative phraseological units, substantive dependence.

Aktuallıq. Poeziyada frazeoloji vahidlər – zəngin semantik-üslubi xüsusiyyətlərlə özünü göstərir. Onlar işləndiyi kontekstdə təsvir və tərənnüm obyektini təsirli poetik vüsətlə canlandırır. Məhz bunun nəticəsində “bütün zamanlarda frazeoloji birləşmələr ədəbiyyatşünaslar tərəfindən adi leksik vahiddən daha çox obrazlılıq, yüksək ifadəlilik vasitəsi kimi dəyərləndirilmişdir. Xalq frazeologiyası bu baxımdan daha aparıcı mövqedədir. Frazeoloji birləşmələr xalq müdrikliyinin parlaq ifadəsi kimi müəllifin fikir və duyğularına poetik hərarət verir, misralara şifahi xalq ədəbiyyatının bənzərsiz ətrini gətirir. Mətn mühitində frazeoloji birləşmələrin yeni obraz yaratma potensialı, obrazlı mahiyyəti aşkarlanır. Sabit söz birləşmələri ifadə olunan fikrin əhatəli olmasında, məna dərinliklərinə nüfuz etməsində və onlarda təcəssüm olunan, ondan nəşə edən estetik təsirin davamlı olmasında müstəsna rol oynayır.

Annotasiya. Frazeoloji vahidlərdən uğurlu istifadə olunması bədii söz sənətlərinin poetik düşüncəsi təbii qaynaqlardan, xalqın obrazlı təfəkküründən güc-qüvvət aldığını, bu qüdrətli özündən frazeoloji birləşmələr bəhrələnərək parlaq obrazlılığın meydana çıxmasında təkan verici rolə malik olduğunu göstərir. Frazeoloji söz birləşmələrinin işləndiyi şeir mətnlərinin dili, adətən, zəngin və cazibədar, poetik və səmimi olur. Frazeoloji dil materialları söz sənətkarlarının poetik duyğularına, ruhi-emosional vəziyyətinə uyğun kökləndikcə təbiilik və səmimiyyət şeirin əsas atributlarına çevrilir, oxucunun zövqünü, estetik duyumunu intensiv şəkildə formalaşdırmağa yönəlir.

Metod. Məqalədə əsasən tarixi müqayisəli qarşılaşdırma metodundan istifadə edilmişdir.

Giriş .

Frazeoloji birləşmələr şeir dilində öz işlənmə fəallığını artırmaqla bədii sözə sənətkar məsuliyyətinin yüksəlməsinə təsir edir və səmimi poetik ovqat onun birbaşa nəticəsi kimi dəyərləndirilməyə layiq olur. Frazeoloji tərkibləri şeirə əlavə etməyin sənətkarlıq meyarı, bədii sənət ölçüləri ilə əhəngdarlığı gözlənilməklə yaradıcılıq effektinə sahib olunur. Həqiqi qələm sahibi üçün xalq danışığı frazeologiyası poetik düşüncənin, incə lirik duyğuların açarıdır. Mövcud olan bütün ibarə və idiomlar poeziya sənətinin obrazlı potensialına arxalandığı, ifadəlilik imkanlarına əsaslandığı ən güclü və tükənməz qaynaqlardan biridir. Poetik idrakin xəlqi səviyyəsini biruzə

verən dil göstəricilərindən biri kimi frazeoloji birləşmələrdən istifadə bacarığı xalq kimi duymaq və xalq kimi demək səriştəsinin bariz göstəricisidir. Dilin emotiv funksiyası frazeoloji birləşmələrinin kəmiyyət və keyfiyyət etibarilə intensivləşdirilmiş şeir mətnlərində özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Məlumdur ki, emotiv funksiya şeir müəllifi, onun subyektiv aləmi, şəxsi baxışları və təsvir obyektinə fərdi baxışları ilə əlaqədar meydana çıxır. Yəni şairin hiss və emosiyalarının onun nitq predmetinə, təsvir olunan əşya və hadisəyə, ondan doğan təəssürata, bədii şəraitin doğurduğu əhvali-ruhiyyəyə, şeirin mövzusuna müxtəlif səviyyələrdə münasibət şeir nitqində emotiv funksiyanın məğzinin əsasını təşkil edir. Real həyatda qlobal baxımın bütövlüyünü təmin edən yaradıcılıq prizmasında frazeoloji birləşmələrinin emotiv funksiya istiqamətləndirilməsi o deməkdir ki, frazeoloji birləşdirmələrin semantik cəhətdən müəyyən bir cəhətini, anlayışı adlandırmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda onu qiymətləndirməyə meylli olur, səciyyəvi cəhətlərini qabarıq şəkildə ifadə edir. Frazeoloji birləşmələrin şeir dilindəki çox mühüm üslubi-estetik vəzifəsindən biri də məzmunun ümumi istiqaməti, kontekstin təhriki ilə mətnə daxil olub, fikrin anlaşılmasını sürətləndirməkdir. İşləndiyi bədii mətn şəraitində canlı danışiq dilinin frazeologiyası dilin ənginliklərindəki zənginliyi aşkar edib üzə çıxarır. Onlar şeir dili üçün ona görə spesifikdir ki, onlar üslubi-semantik anlaşma cəhətdən fəaldır. Poeziyanın faydalandığı ən qüvvətli qaynaqlardan biri kimi yaratdığı rəngarəng üslubi çalarlarla bədii fikrin ifadəsinə geniş imkan yaradır.

Nəticə

Frazeoloji novatorluq lirik qəhrəmanın hiss və mənəviyyatını bəsit, zəif, sönük ifadə olunmaqdan xilas edir. Obrazlarla zəngin olan frazeoloji birləşmələr təsvir obyektinin əsas xüsusiyyətlərinə, bədii hadisələrə qiymət verməyin estetik meyarıdır. Digər leksik ünsürlər ilə müqayisədə çox intensiv imkanlara malikdir və buna görə də üslubi tutum etibarilə onun geniş ölçüləri vardır. Frazeoloji novatorluğu üslubi-estetik hadisə kimi izah edə bilmək üçün 1960-1980-ci illər mərhələsində meydana çıxan şeir nümunələri kəmiyyət və keyfiyyət baxımdan çox diqqət çəkir. Göstərilən zaman kəsiyində yazıb-yaradan şairlərin fərdi üslubunu araşdırmaq, onu dövrün ədəbi prosesi fonunda qiymətləndirmək, ümumiyyətlə, ədəbi qüvvələrin bu sahədəki fəaliyyətini düzgün müəyyənləşdirmək baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Söz sənətkarlarının qələmində frazeoloji birləşmələrin üslubi dönüşləri daha fəal üslubi əməliyyatlara yer verir.

Məhz bu cəhətlər şeir dilində onların işlənmə tezliyinə müsbət təsir göstərir. İlhamlı zəhmətin bəhrəsi kimi xalq deyim üsullarına arxalanmaq frazeoloji novatorluğa yol açır. Misraların çoxu aforizm təsiri bağışlayır, hikmətli sözlər kimi səslənir. Sabit söz birləşmələrini istədiyi üslubi fiqurun tərkibində lazımi yerdə işlətməklə söz sənətkarları Azərbaycan dilinin ülviliyini, müdrikliyini nümayiş etdirir. Onun gücü-qüdrəti ilə oxucunun duyğularına, mənəvi dünyasına əzəmət və qürur bəxş edir. Dilimizin frazeoloji fondu və onun ifadəlilik qüdrəti poetik don geymiş bütün məfhumları əsrarəngiz və ali yüksək səviyyəyə qaldırır.

Ədəbiyyat

1. Adilov M. Sənətkar və söz. Bakı, «Yazıçı», 1981, 184 s
2. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı. Bakı, «Elm», 1985, 360 s. 5. Bayram
3. Əliyev R. Poeziyanın təbiiliyi. Bakı, «Yazıçı», 1982, 96 s
4. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I cild, Bakı, ADU-nun nəşri, 1976
5. Qarayev Yaşar. Poeziya və nəsr. Bakı, «Yazıçı», 1989, 198 s. 21. Məmmədov M. Publisist sözün qüdrəti. Bakı, «Yazıçı», 1992, 144 s
6. Paşayev M.C. Bədii dilimiz haqqında bəzi qeydlər. «Ədəbiyyat qəzeti», 12 iyul 1938-ci il.
7. Poeziya: problemlər, mülahizələr. «Azərbaycan» jurnalı, № 2, 1983.
8. Vurğun S. Əsərləri, VI cild. Bakı, 1972

**İngilis bədii ədəbiyyatında bədii mətndə verilən daxili nitqin
üslubi funksiyası**

Sevinc Məmmədova

ADPU. Xarici Dillər Mərkəzinin müəllimi

e-mail: mammadova62@list.ru

**Orcid id: 0000-0003-
3958-5379**

Xülasə

Anlayışın şüurda qavranılması, fikrin formalaşması, təəssüratların yaranması, nitqin təsəvvürə çevrilməsi kimi psixologiya elmində araşdırılan əsaslara biz, ədəbiyyatda psixologizm adı altında rast gəlirik. Burada biz təkcə ədəbi bir əsərlə deyil, gündəlik həyatımızda istər özümüzdə, istərsə də ətrafımızda olan insanların timsalında müşahidə etdiyimiz psixoloji hallarla yenidən tanış oluruq. Real həyatdan götürülən motivlərin, hadisələrin oxucu üçün vizual şəkildə canlandırılması məqsədilə ədəbi əsərlərdə bədii təsvir vasitələri ilə - ritorik üsullarla izah olunması əsərdə psixologizmi yaradır. Psixoloji lüğətdə “psixologizm” barəsində belə tərif verilir: Psixologizm – surətlərin daxili aləmi, yəni onların duyğuları, fikirləri, hissləri ətraflı və dərinlən təsvir olunan, ruhi vəziyyətin və davranışların inandırıcı psixoloji təhlili aparılan ədəbi əsərlərin üslub xarakteristikasıdır.

Bədii ədəbiyyatın təsiredici qüvvəsinin əsas amillərindən biri orada müəllifin yaratdığı psixoloji vəhdətdir. Burada yazıcının bütün əsərin sujet xəttini əlində rəhbər tutaraq, onun axıcılığını, hadisələrin ardıcılığını qoruyaraq, gələcəkdə - sonrakı səhifələrdə oxucunun rastlaşacağı məqamlar barəsində qabaqcadan xəbər vermədən personajın iç dünyası ilə - psixologiyası ilə oxucunu tanış edir. Bədii ədəbiyyatda olduqca önəmli bir məqam var ki, sözügedən məqam əsnasında müəllif, bütün gücünü, istifadə olunan psixologizmin ən bariz nümunəsini məhz o məqamda ortaya qoyur. Daxili nitqin, xüsusən də daxili monoloqların ən maraqlı xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, həmin nitq özü özlüyündə, daxildə məntiqlə qurulmuş, dəqiq düşünülmüş nitqin belletristik stereotiplərini pozur. Daxildə ifadə dilən bu cür fikirlər və dərin düşüncələr bir çox əsərlərdə mövcuddur. Formal cəhətdən onlar daxili nitqi xatırladır, əslində isə qəhrəmanların şifahi, yaxud yazılı nitqini əvəz edir. Bu cür nitqin psixoloji məzmunluluğu

minimaldır. Daxili monoloqların psixologizmi daha zəngindir. Bu nitqdə qəhrəmanların nə düşündüyü və hiss etdiyi ifadə edilir. Bundan əlavə, daxili nitqdə hisslərin və düşüncələrin yaranma, inkişaf prosesi də öz əksini tapır. Nəhayət, daxili nitq yekun nəticələrin, prinsiplərin yarandığı, qərarların qəbul edildiyi psixoloji mühiti də göstərir.

Açar sözlər: daxili nitq, vasitəsiz nitq, daxili monoloq, leksik-semantik, leksik-qrammatik.

Внутренняя риторическая функция художественного текста в английской художественной литературе

Севиндж Мамедова

Преподаватель Центра иностранных языков

e-mail: mammadova62@list.ru

Orcid id: 0000-0003-3958-5379

Резюме

В литературе мы находим основы психологической науки, такие как восприятие понятия в уме, образование идей, создание впечатлений и превращение речи в воображение, под названием психологизма. Здесь мы заново знакомимся не только с литературным произведением, но и с психологическими состояниями, которые наблюдаем в нашей повседневной жизни, как в себе, так и на примере окружающих нас людей. Объяснение взятых из реальной жизни мотивов и событий в художественных произведениях средствами художественного описания - риторическими приемами создает в произведении психологизм. Психологический словарь дает следующее определение «психологизма»: Психологизм — это стилистическая характеристика литературных произведений, в которой подробно и глубоко описывается внутренний мир образов, т. е. их эмоции, мысли, чувства, и проводится убедительный психологический анализ психического состояния и поведение.

Одним из главных факторов воздействия художественной литературы является созданное автором психологическое единство. Здесь писатель берет за ориентир сюжетную линию всего произведения, сохраняет ее текучесть, последовательность событий, знакомит читателя с внутренним миром и психологией персонажа,

не предугадывая моменты, с которыми читатель столкнется в будущем. . В художественной литературе есть очень важный момент, во время которого автор раскрывает всю свою силу, наиболее явный пример используемого психологизма. Одной из интереснейших особенностей внутренней речи, особенно внутренних монологов, является то, что эта речь сама по себе ломает художественные стереотипы логически построенной, продуманной речи. Такие идеи и глубокие мысли, выраженные внутри, присутствуют во многих произведениях. Формально они напоминают внутреннюю речь, но фактически заменяют устную или письменную речь героев. Психологическое содержание такой речи минимально. Психологизм внутренних монологов богаче. В этой речи выражается то, что думают и чувствуют герои. Кроме того, во внутренней речи отражается и процесс создания и развития чувств и мыслей. Наконец, внутренняя речь также показывает психологическую среду, в которой принимаются конечные результаты, принципы и решения.

Ключевые слова: внутренняя речь, косвенная речь, внутренний монолог, лексико-семантическая, лексико-грамматическая.

The internal rhetorical function of a literary text in English fiction

Sevinj Mammadova
Lecturer at the Center of Foreign Languages
e-mail: mammadova62@list.ru
**Orcid id: 0000-0003-
3958-5379**

Summary

In the literature we find the foundations of psychological science, such as the perception of a concept in the mind, the formation of ideas, the creation of impressions, and the transformation of speech into imagination, called psychologism. Here we are reacquainted not only with a literary work, but also with the psychological states that we observe in our daily life, both in ourselves and on the example of the people around us. The explanation of motives and events taken from real life in works of art by means of artistic description - rhetorical devices creates psychologism in the work. The psychological dictionary gives the following definition of "psychologism": Psychologism is a stylistic

characteristic of literary works, which describes in detail and deeply the inner world of images, that is, their emotions, thoughts, feelings, and a convincing psychological analysis of the mental state and behavior is carried out.

One of the main factors influencing fiction is the psychological unity created by the author. Here the writer takes the storyline of the entire work as a guideline, preserves its fluidity, the sequence of events, acquaints the reader with the inner world and psychology of the character, without foreseeing the moments that the reader will encounter in the future. . There is a very important moment in fiction, during which the author reveals all his power, the most obvious example of the psychologism used. One of the most interesting features of inner speech, especially inner monologues, is that this speech in itself breaks the belletristic stereotypes of logically structured, well-thought-out speech. Such ideas and deep thoughts expressed inside are present in many works. Formally, they resemble internal speech, but in fact, they replace the spoken or written speech of the heroes. The psychological content of such speech is minimal. The psychologism of internal monologues is richer. In this speech, what the heroes think and feel is expressed. In addition, the process of creation and development of feelings and thoughts is also reflected in inner speech. Finally, inner speech also shows the psychological environment in which final results, principles and decisions are made.

Key words: inner speech, indirect speech, inner monologue, lexical-semantic, lexical-grammatical.

Aktuallıq. Daxili monoloqlar, oxucunun əsərin qəhrəmanının daxili dünyası ilə, dolayısı ilə oxucunun əsərin qəhrəmanı ilə ən yaxın tanışlığıdır. Personajın oxucu ilə tanışlığa hazır olması üçün müəllif, ən uyğun, ən həssas məqamı gözləyir. Əgər bu tanışlıq bir az erkən və ya gecikmiş olarsa, o zaman əsərin bədii gözəlliyinə xələl gəlmiş olar. Bütün bunlardan aydın olduğu kimi, daxili monoloqların verilməsi bütöv əsərin süjet xəttinin qurulmasından daha önəmlidir. Çünki daxili monoloqlar zamanı oxucu personajın daxilən rəzil, xəbis, paxıl və bu kimi xoşagəlməz insani keyfiyyətlər bildirən formalarda olduğuna şahid olsa, personaj heç vaxt oxucunun qəhrəmanına çevrilə bilməz.

Metod. Məqalədə stilistik cəhətdən fərqləndirilmiş mətnin təhlili problemi həm stilistika, həm də özünəməxsus tədqiqat metodları ilə fəaliyyət göstərən mətn dilçiliyi üçün fundamental əhəmiyyət kəsb edir.

Bunlardan: 1) verilmiş mətn daxilində dil vasitələrinin nəzərdən keçirilməsi üsulu; 2) semantik-üslubi üsul; 3) linqvo-üslubi üsul; 4) müqayisəli-üslubi üsul; 5) mətn təhlilinin ehtimal-statistik üsulları.

Mətnlərlə işləyərkən biz ənənəvi tədqiqat metodlarından istifadə edirik: komponent analizi, kontekst təhlili.

Annotasiya. Mətnin üslubi təhlili əsəri onun kommunikativ keyfiyyətləri və kommunikativ-praqmatik mənası baxımından araşdırır, məna və obrazların formalaşması üçün ritorik üsulları üzə çıxarır.

Giriş. Daxili monoloqlar, oxucunun əsərin qəhrəmanının daxili dünyası ilə, dolayısı ilə oxucunun əsərin qəhrəmanı ilə ən yaxın tanışlığıdır. Personajın oxucu ilə tanışlığa hazır olması üçün müəllif, ən uyğun, ən həssas məqamı gözləyir. Əgər bu tanışlıq bir az erkən və ya gecikmiş olarsa, o zaman əsərin bədii gözəlliyinə xələl gəlmiş olar.

Bütün bunlardan aydın olduğu kimi, daxili monoloqların verilməsi bütöv əsərin süjet xəttinin qurulmasından daha önəmlidir. Çünki daxili monoloqlar zamanı oxucu personajın daxilən rəzil, xəbis, paxıl və bu kimi xoşagəlməz insani keyfiyyətlər bildirən formalarda olduğuna şahid olsa, personaj heç vaxt oxucunun qəhrəmanına çevrilə bilməz. Bu səbəbdən müəllif daxili monoloqların qurulması zamanı bir neçə bədii prinsipləri əlində rəhbər tutur. Bura daxili monoloqlarda personajın fikrinin aydınlığı, dəqiqliyi, lakonikliyi və ən əsası müvafiq leksik vahidlərdən istifadə daxildir. Birinci halda qəhrəmanların daxili monoloqlarının, təxəyyül və xatirə obrazlarının köməyiylə ifadə edilən daxili aləmlərinin bədii dərkə baş verirsə, ikinci halda bu nitq davranışının və mimikanın, digər zahiri təzahür formalarının xüsusiyyətlərinin yazıçı tərəfindən psixoloji interpretasiya yoluyla ifadə olunur [1, s. 74-87].

İnsanın nitq fəaliyyətini də dilçilik və psixologiya öyrənir. Burada üç cəhət ortaya qoyulur: motivli nitq, məqsədli nitq və ısrarlı nitq. Beləliklə, nitq fəaliyyəti psixolinqvistikanın obyektinə çevrilir. Psixolinqvistika predmeti dil sistemi (dil predmet kimi) və dil qabiliyyəti arasındakı münasibət olan elmdir. Psixolinqvistikada fikir=nitq+səs formulu müasir psixologiya elmində indi də bir çox alimlər tərəfindən (məs.: Amerika psixolinqvistləri) qəbul edilir [3, s 128]. Daxili monoloqlarda qurulan nitq, bədii üslubdan savayı xüsusi bir funksional üsluba aid olmasa da, burada müəllifin öz bədii bacarıq və qabiliyyətləri nəzərəcarpacaq dərəcədə seçilir ki, bu da bütün əsərin psixologizmini möhkəmləndirir və məxsusi edir. Daxili monoloqların bədii əsərdə əvəzedilməz rollarından biri də personajın oxucu tərəfindən

mənimsənilməsi, canlandırılması, hiss edilməsi, ruhlandırılmasıdır.

Belə ki, oxucu əsərdə qəhrəmanın daxili dünyası ilə, onun şəxsiyyəti, intensiyaları ilə tanış olduqdan sonra oxuduğu əsərdə yer alan dünyada yaşayan personaja çevrilir, baş verən hadisələrə onun prizmasından baxmağa başlayır. Onun kimi düşünür, onun kimi ötən səhifələrdə, yəni ötən zamanlarda baş vermiş hadisələri onun arzuları, düşüncələri və ümidləri ilə xatırlayır.

Biz daxili nitqə sadəcə olaraq danışq nitqinin bir forması kimi baxanlarla razılaşıırıq. Daxili nitq insanın özü üçün, zahiri danışq isə başqaları üçündür. Daxili nitq danışq dilinin qabaqcadan düşünölməsi və ya danışq dilinin yaddaşda yenidən canlanması deyil, ondan tam fərqlidir [6, s.333]. Bildiyimiz kimi, daxili nitq kommunikativ danışq forması deyil. Burada cavab tələb edən sual olmur, fikrin ünvanlandığı obyekt olmur. Daxili nitqin özü üçün nitq olması sosial funksiyanı inkar və istisna etmir. Sözüün bir adam üçün mümkün olması səbəblərindən özü üçün daxili nitqdə danışan, eyni zamanda, nitqi göstərən və nitqi qəbul edən rolunda çıxış edir, daxili nitq prosesində müsahib kimi özünə müraciəti həyata keçirir...

[5, s.520]. Burada bir növ izah etmə forması anlayışı yaranır. Bu izah etmə forması hər hansı bir şəxsi hədəf almağa da, daxili monoloqlar zamanı qəhrəmanların özlərinə nəyi etiraf edib, hansı sirr və ya düşüncələrə toxunmaları əsəri, müəllifin intensiyasını, müəllifin qəhrəmanlarına verdiyi şəxsi keyfiyyətləri daha dərindən başa düşməkdə oxucuya kömək edir. Yuxarıda fikrinə müraciət etdiyimiz müəllifin fikrindən bir daha aydın olur ki, daxili monoloqlar, bədii əsərlərin həm süjet xəttinin, həm məntiqi ardıcılığının qorunmasında rolu olduqca əhəmiyyətliyədir. Monoloji nitqdə məntiqilik nitq komponentlərinin məna əlaqələrində fikrin hissə və komponentləri arasında olan əlaqə və münasibətlərin ifadəsidir. Məntiqilik sadəlik, təsirlilik, münasiblik kimi nitq keyfiyyətlərinin formalaşmasının bazasıdır. Tərcümə nöqtəyindən nəzərdən bizə aydın olan bir nüans var ki, əsərin sujet xəttinin axıcılığı və hadisələrin ardıcılığının hədəf dildə, orijinalda olduğu kimi qorunub saxlanması ilə yanaşı, məxəz mətnədə daxili monoloq quran personajın peşəsinə, üslubuna, yaşına uyğun şəkildə seçilmiş leksik vahidlərin oxucuda eyni assosiasiya yaratması üçün tam adekvat sözlər seçilməlidir. Daxili monoloqların leksik-semantik aspektlərinin interpretasiyası zamanı bu kimi nüansların pozuntusuna yol verilərsə, bu zaman nəinki daxili monoloqların müəllifin intensiyasına uyğun mənası itər, həmçinin oxucuda əsərin qəhrəmanı ilə bağlı anlaşılmazlıq yarana

bilər.

Bədii əsərdə bir sahə var ki, , müəyyinləşdirilməsə, əsərdəki qəhrəman tam, əsl həyatını yaşamayacaq: bu hiss sahələridir, qəhrəmanların hər birini digərindən kəskin şəkildə fərqləndirən onların özünəməxsus daxili aləmləridir [4 s.322]. Bədii ədəbiyyatda surətlərin daxili aləminin təsvir olunma üsullarında istifadədə, orada qurulan psixologizmin sütunları kimi özünü göstərir. Bu sütunlar birlikdə bütün əsəri özündə ehtiva edir və əsərdə baş verənləri ən çılpaq şəkildə nümayiş etdirir. Daxili dünyanın təsviri dedikdə, burada artıq, bizə məlum olduğu kimi, daxili monoloqlardan, personajların təhtəşüurlarında emissiya olunan fikirlərin, təəssüratların müəllif tərəfindən bizə nümayiş edilməsi nəzərdə tutulur.

Nəticə: Daxili monoloqlar, bir növ, nəql etmə üsuludur ki, bu üsuldan yazıçılar əsərlərində yaratdıqları obrazların şəxsiyyətləri ilə oxucuları tanış edirlər. Bu tanışlığın məqsədi oxucunun əsərdə yaradılan dünyada baş verən hadisələrə surətlərin verdiyi reaksiyaları daha səmimi qəbul etməyə, onlar kimi gülməyə, ağlamağa, xatırlamağa kömək etməkdir.

Ədəbiyyat

1. Лихачев, Д.С. Внутренний мир художественного произведения // Д.С. Лихачев – Вопросы литературы, – 1968. №8, – 74-87 s.
2. Maklakov, A.Q. Ümumi psixologiya / A.Q .Maklakov - Bakı: Maarif, – 1982. – 463 s.
3. Məmmədova, R.M. Dialoji və monoloji nitqin psixoloji-linqvistik əsasları (Azərbaycan dili materialları əsasında): / filologiya elmləri doktoru dis. / – Bakı, 2011. – 128 s.
4. Məmmədov, M.B. Ana dili və nitq mədəniyyəti məsələləri / M.B.Məmmədov. – Bakı: Nurlan, – 2004. – 322 s.
5. Rəcəbli, Ə.Ə. Sociolinqvistika / Ə.Ə.Rəcəbli. – Bakı: Nurlan, – 2004. – 520 s.
6. Томашевский, Б.В. Теория литературы. Поэтика: (Учеб. пособие) / Б.В.Томашевский. – Москва: Аспект Пресс, – 1996. – 333 с.

**İngilis dilinin tədrisində istifadə olunan
metodlarda texnologiyanın rolu**

Səadət Quliyeva
ADPU, Xarici Dillər Mərkəzi
e-mail- quliyevaseadet08gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7766-4292>

Xülasə

Biz hal-hazırda müasir texnologiyalar əsrində yaşayırıq. İnformasiya və kommunikasiya cəmiyyətin ayrılmaz bir parçasını təşkil. Həyatımızın əksər sahələrində texnologiyalardan geniş istifadə edilir. İnsanlar öz ixtisas sahələrində - ticarətdə, biznesdə, turizmde, səhiyyədə, təhsildə və bir sıra digər sahələrdə texnologiyaların üstünlüklərindən yararlanırlar. Bu gün müasir texnologiyaların təhsil sahəsinə göstərdiyi təsiri daha önəmli və böyükdür. Müasir texnologiyalar şagirdlərə, tələbələrə öyrənilən materialı daha effektivli mənimsəmədə, müəllimlərə dərsi daha maraqlı və effektivli izah etmədə əsas köməkçi vasitədir.

Açar sözlər: Təhsil, müasir texnologiya, informasiya, kommunikasiya, metod

The role of technology in the methods used in teaching English

Səadət Quliyeva
ASPU, Foreign
Languages Center
e-mail- quliyevaseadet08gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7766-4292>

Summary

We are currently living in the age of modern technologies. Information and communication form an integral part of society. Technologies have a wide influence in most areas of our lives. People are taking advantage of technology in their fields of expertise - commerce, business, tourism, health, education and many others. Today, the influence of modern technologies on the field of education is more important and greater. Modern technologies are the main auxiliary means for students to master the material learned more effectively, and for teachers to explain the lesson more interestingly and effectively.

Keywords: Education, modern technology, information, communication, method

**Роль технологий в методах, используемых в обучении
английскому языку**

Сеадет Гулиева
АГПУ, Центр Иностранных языков
e-mail- quliyevaseadet08gmail.com
https: //orcid.org/0000-0001-7766-4292

Резюме

Сейчас мы живем в век современных технологий. Информация и коммуникация являются неотъемлемой частью общества. Технологии имеют большое влияние в большинстве областей нашей жизни. Люди используют технологии в своих областях знаний — коммерции, бизнесе, туризме, здравоохранении, образовании и многих других. Сегодня влияние современных технологий на сферу образования становится все более важным и большим. Современные технологии являются основным вспомогательным средством, позволяющим учащимся более эффективно усваивать изучаемый материал, а учителям более интересно и результативно объяснять урок.

Ключевые слова: Образование, современные технологии, информация, коммуникация, метод.

Aktuallıq. Təhsil sahəsində müasir texnologiyalardan istifadə edilməsi deyərkən əsasən informasiya kommunikasiya texnologiyalarının istifadəsi nəzərdə tutulur. Bura informasiyanın toplanması, paylanması, emal edilməsi, ötürülməsi, saxlanması, tərcümə edilməsi aid edilir. Hazırda bu növ texnologiyalar sadəcə informasiya mənbəyi kimi deyil, həmçinin sürətli kommunikasiya kimi də bilinir. [1, səh 6]

Metod. Məqalədə istifadə edilmiş əsas metod müqayisəli-təsviri metoddur.

Annotasiya. Bildiyimiz kimi insanlar arasında informasiyanın paylanması bir sıra müxtəlif üsullarla həyata keçirilib. Buna nitq, mahnı, rəsm, yazı və başqa yolları nümunə kimi göstərmək olar. Lakin müasir innovativ texnologiyalar informasiya ötürülməsini sürətləndirdi və insanlar üçün kommunikasiya daha da asanlaşdı. İndi dünyanın müxtəlif ölkələrində olan insanlar internet vasitəsilə bir-birləri ilə anında məlumat bölüşür və əlaqə yaradırlar. Bu vasitə ilə insanlar bir-birləri ilə tez-tez əlaqə saxlayır və

daha yaxşı tanıyırlar. İnternetdən istifadə edərək dünyanın tanınmış müxtəlif məşhur universitetlərində də təhsil almaq mümkündür. Həmçinin fiziki qüsurlu şəxslər də bu vasitə ilə məktəblərdə, kurslarda, kolleclərdə, universitetlərdə distant yolla təhsil ala bilirlər. Həqiqətən innovativ texnologiyaların təhsil sahəsində tələbələrə verdiyi əlavə imkanlar çox vacibdir və qısaca belə deyə bilərik ki, internet məhz təhsil üçün yaradılmışdır. [1,səh 6-7]

Giriş. Təhsil sahəsində İKT –nin istifadə edilməsi özü ilə bərabər müəyyən üstünlüklər gətirmişdir və bu sahəyə bir sıra töhfələr vermişdir. İKT təlim prosesində tələbələrə verilən məlumatın onlara müxtəlif yollarla ötürülməsinə geniş şərait yaradır. Bu cür yollardan istifadə edilməsi dərs mühitini daha da canlı və maraqlı edir. Ona görə də təlimdə xarici dilin öyrənilməsi prosesini intensivləşdirən yeni tədris üsullarının və texnoloji avadanlıqların – kompüter, audio-video texnikasının, elektron vəsaitlərin davamlı olaraq istifadəsi çox vacibdir. Bu üsulla tələbələr materialı sadəcə texnologiya vasitəsi ilə öyrənmir, həmçinin texnologiyanı materiala tətbiq edir. İnnovativ texnologiyalar tələbələrin dərslərdə daha həvəsli olmasına, verilən tapşırıqları daha aktiv yerinə yetirmələri üçün şərait yaradır.

Hazırkı dövrdə müasir texnologiya vasitələrinin təhsil sahəsinə tətbiq edilməsinin əsas məqsədi intellektual səviyyəli, hərtərəfli, məntiqi cəhətdən yüksək bilikli, tənqidi və yaradıcı düşüncə tərzinə malik, savadlı, yeni texnologiyalarla işləməyi bacaran kadrlar hazırlamaqdır. Dövrümüzdə əksər ixtisas sahələrində çalışan insanlar həyatları boyu öyrənməyə ehtiyac duyurlar. Həyatımızda internetin mövcud olması belə öz üzərimizdə çalışmaq üçün tam effektivliyi təmin etmir. Belə ki, təhsil prosesində onun effektivliyi bəzi amillərdən də asılıdır. [1,səh 7]

Məşhur metodist Penny Urn sözlərinə görə kompüter və internet əsas təlim texnologiyalarıdır və dil tədrisində onlardan istifadə edilməsi olduqca vacibdir. İnternet saytlarında geniş yayılmış proqramlardan biri də özünü yoxlama testləridir. Bu testlər vasitəsilə tələblər dil biliklərini asanlıqla yoxlaya bilir və zəif tərəflərini öyrənmiş olurlar. Təlim prosesində kompüterlə işləmək həm müəllim, həm də tələbələr üçün çox vaxt tələb edir. Dərsin çox hissəsi kompüterlərin hazır vəziyyətə gətirilməsinə, tələbələrin proqrama qoşulmasına, bir neçə proqramdan istifadə edərək məsələnin həll edilməsinə sərf edilir. Müasir texnologiyalardan faydalanan müəllimlər üçün vərəqlərdə test hazırlamaq önəmli deyil. [4, səh 190]

Bildiyimiz kimi təlim prosesində müəllimin əsas vəzifəsi öyrənənlərə öyrənməyi öyrətməkdir. Bu səbəbdən hər bir müəllim ixtisas sahəsinə uyğun olaraq daim axtarışlar etməli, öz üzərində çalışmalı və

özünü inkişaf etdirməlidir. Elm sahəsində hər gün yeni bir elmi yenilik yaranır və təhsilin məzmun və quruluşu daim yenilənir, yaranan elmi yeniliklər hər dəfə tədris proqramların da daxil edilir. Xarici dillərdə, xüsusilə də ingilis dilində bu cür yeniliklərin sürətli olması, daim təzə sözlərin və terminlərin yaranması müəllimləri də olduqca məsuliyyətli olmağa, yeniliklərdən istifadə etməyə sövq edir. Ona görə də, onlar gündəlik xəbərləri izləməli, onlayn kurslara qoşulmalı və sosial şəbəkələrdə aktivlik göstərməlidirlər.

İngilis dilinin aşılmasında müasir texnologiyalardan doğru istifadə edilməsi dərs mühitinə yeniliklər gətirməklə bərabər tələbələrin dərs zamanı aktiv olmağını təmin edir, onları daha da həvəsləndirir, həmçinin müəllimin dərsə hazırlıq prosesini sürətləndirir. Əvvəllər tələbələr mənimsənilən dərsə aid məlumatları tədris kitabları, müəllimin əlavə qeydləri, verilişlər vasitəsilə əldə edirdilərsə indi bunlarla yanaşı internet, elektron kitab və başqa yeni vasitələr də onlara kömək edir. Dərs prosesində İKT-dən istifadəni elə planlaşdırmaq lazımdır ki, tələbələr olduqca fəal iştirak etsinlər, əziyyətlərinin qarşılığını görsünlər və özlərini düzgün qiymətləndirməyi bacarsınlar. İngilis dilinin tədrisində istifadə olunan dərsliklərin seçimində əsasən anlaşıqlılıq sistemlilik, aydınlıq, ardıcılıq, elmilik kimi vacib prinsiplər nəzərə alınmalıdır. Lakin universitetlərdə dərs materiallarının mənimsənilməsinə ayrılan vaxt çox azdır. Ona görə də bu növ problemlərin olması təlim prosesində innovativ texnologiyalardan və yeni təlim metodlarından istifadəni lazımi faktor kimi qarşıya qoyur. Belə ki, ənənəvi təlim metodlarında müəllimlər informasiyanın əsas mənbəyi kimi qəbul olunurdularsa, bu gün onlar informasiya ilə tələbə arasında vasitəçi rolunda çıxış edirlər. Onların qarşısında duran vəzifələrdən biri də tələbələrə informasiya ilə işləmə yollarını aşılamaqdır. Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq ali və orta təhsilin məzmun və texnologiyasını inkişaf etdirmək vacib məsələdir. [2, səh 42]

Dil mütəxəssisləri qeyd edirlər ki, uşaqlar ilk dəfə məktəbə gedəndə onlarda idrak proseslərinin inkişafı bir qədər ləngiyə bilər. Ona görə də dərs mühiti elə planlaşdırılmalıdır ki, şagirdlərin emosiyaları nəzərə alınsın, onların dərsə həvəsini artırsın və onları aktiv təlim prosesinə cəlb etməyə nail olsun. Bildiyimiz kimi bunun da bir neçə variantı mövcuddur. İstifadə edilən yollardan biri də xarici dil dərslərində müasir texnologiyaların imkanlarından yararlanmaqdır. Belə olduqda şagirdlər təlim prosesində daha fəal iştirak etməyə can atırlar. Qeyd olunanlara isə müasir informasiya kommunikasiya texnologiyalarından düzgün formada istifadə etməklə nail

olmaq olar. Xarici dillərin, xüsusilə də ingilis dilinin fəal təlim metodları ilə tədrisi hər bir şagirdin maraq və imkanlarını, onların bilik və bacarıq səviyyələrini, tələbat və ehtiyaclarını nəzərə alan mürəkkəb bir prosesdir.

Ümumiyyətlə, dərs prosesində qarşıya qoyulan əsas vəzifə ondan ibarətdir ki, təlim şagirdlərin sadəcə elmi biliklərə yiyələnməsi demək deyil, həmçinin onlarda idrak proseslərinin yaranması, biliklərin müstəqil formada mənimsənilməsi, bacarıq və qabiliyyətlərin formalaşması və inkişaf etdirilməsidir. [1, səh 47]

Nəticə. İngilis dilinin tədrisi prosesində müasir texnoloji vasitələrdən geniş istifadə edilməsi onun qısa müddətdə öyrənilməsinə şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə. Yeni təlimin metod və texnologiyalarından istifadənin nəzəri və praktik məsələləri. ARTPI-nin elmi əsərləri, 2006, səh. 132
2. Veysova Z. Fəal/ interaktiv təlim. Bakı 2007, səh. 77
3. Abbasova S. İngilis dili fənninin tədrisi metodikasında yeni, müasir təlim metodları, Bakı 2005, səh. 4
4. Ur P. A Course in Language Teaching. Printed in Great Britain at the University Press, Cambridge, 1996, 190p.
5. Harmer J. The Practice of English Language Teaching: Third edition. Pearson Education Limited, 2001, 145p
6. Warschauer M., Shetzer H., Meloni C. Internet for English Teaching. Washington: United States Departament of State, 2003, 176p

Azərbaycan və türk dillərindəki gastroentoloji və kardioloji mahiyyətli bəzi psixosomatik frazeologizmlər haqqında

Nərgiz Rüstəmov

ADPU, filologiya fakültəsi, Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrası

E-mail: nergiz.rustemova.87@mail.ru

<https://orcid.org/0000-002-6715-4798>

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan və türk dillərində psixosomatik frazeologiyaların yaranmasının səbəb və şərtlərindən bəhs edilir. Müəyyən bir hissin ifadəsi zamanı psixosomatik xəstəliklərdən istifadə edildiyi aşkar edilmişdir. Xüsusilə, bu xəstəliklərin müxtəlif simptomları müəyyən neqativ emosiyalar və vəziyyətləri metaforik şəkildə xarakterizə etmək üçün istifadə olunur. Məsələn, bu psixosomatik metaforalar arasında mədə xorası ilə müşayiət olunan simptomlardan biri olan və ümumiyyətlə həzm prosesinin ümumi psixosomatik reaksiyalarından biri hesab edilən reflüyə xüsusi diqqət yetirilə bilər.

Məlum olub ki, reflüks nəticəsində yanma hissi yaranır ki, bu da öz növbəsində yemək ağıza və ya boğaza qayıdıqda baş verir. Beləliklə, bu psixosomatika metaforizasiya üçün əsas rolunu oynayır. Bunun sayəsində müəyyən bir mənfi cəhətin, mənfi vəziyyətin doyma həddinə gətirilməsi ilə əlaqədar yaranan mənfi emosiyaları xarakterizə etmək mümkündür. Bu cür metaforizasiya həm Azərbaycan, həm də türk dillərində müşahidə olunur. Məqalədə “II Qarabağ müharibəsi” konsepsiyası çərçivəsində fəaliyyət göstərən psixosomatik şərti frazeologizmlər də araşdırılır. Müəllif üzə çıxarıb ki, yüksək emosional stress səviyyəsində, hətta bəzi hallarda pik həddə çatanda da insan duyğunun özünü təsvir etməyə deyil, bu duyğunun insan orqanizmində yaratdığı psixosomatik reaksiyaları ifadə etməyə üstünlük verir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, türk dili, psixosomatika, frazeologiya, metafora.

**О психосоматических фразеолгизмах гастроэнтологического
природа в Азербайджанском и турецком языках**

Наргиз Рустамова

E-mail: nergiz.rustemova.87@mail.ru

[https://orcid. ID :](https://orcid.org/0000-002-6715-4798)

[0000-002-6715-4798](https://orcid.org/0000-002-6715-4798)

Резюме

В статье рассматриваются причины и условия возникновения психосоматической фразеологии в азербайджанском и турецком языках. Выявлено, что психосоматические заболевания используются во время выражения той или иной эмоции. В частности, различные симптомы этих заболеваний используются для метафорической характеристики тех или иных негативных эмоций и ситуаций. Например, в ряду этих психосоматических метафор особое внимание можно уделить рефлюксу, который является одним из симптомов, сопровождающих язву желудка, и вообще считается одной из распространенных психосоматических реакций пищеварительного процесса. Оказывается, в результате рефлюкса появляется чувство жжения, которое в свою очередь возникает при возврате пищи в рот или горло. Таким образом, эта психосоматика служит основой для метафоризации. Благодаря этому можно охарактеризовать негативные эмоции, возникающие в связи с доведением определенного недостатка, негативной ситуации до предела насыщения. Такого рода метафоризация наблюдается как в азербайджанском, так и в турецком языках. В статье также исследуются психосоматические условные фразеологии, действующие в рамках концепции «II Карабахская война». Автор выявил то, что при высоком уровне эмоционального напряжения, даже в некоторых случаях на его пике, человек предпочитает не описывать саму эмоцию, а выражать те психосоматические реакции, которые эта эмоция вызывает в организме человека.

Ключевые слова: азербайджанский язык, турецкий язык, психосоматика, фразеология, метафора.

About psychosomatic phraseologisms of gastroentological and cardiological nature of metaphorization in Azerbaijanian and turkish languages

Nargiz Rüstəmovə

E-mail: nergiz.rustemova.87@mail.ru

<https://orcid.org/0000-002-6715-4798>

Summary

The article discusses the reasons the causes and conditions for the emergence of psychosomatic phraseology in the Azerbaijani and Turkish languages. It is revealed that psychosomatic diseases are used during the expression of a particular emotion. Specifically, various symptoms of these diseases are used to metaphorically characterize certain negative emotions and situations. For example, in a series of these psychosomatic metaphors, special attention can be paid to reflux, which is one of the symptoms that accompany stomach ulcers, and is generally considered one of the common psychosomatic reactions of the digestive process. It turns out that as a result of reflux, a burning sensation appears, which in turn occurs when food returns to the mouth or throat. Thus, this psychosomatics serves as the basis for metaphorization. Thanks to this, it is possible to characterize the negative emotions that arise in connection with bringing a certain disadvantage, a negative situation to the saturation limit. This kind of metaphorization is observed both in Azerbaijani and Turkish languages. The article also explores deals with psychosomatic conditional phraseologies operating within the concept of "II Karabakh war". The author revealed that at a high level of emotional stress, even in some cases at its peak, a person prefers not to describe the emotion itself, but to express the psychosomatic reactions that this emotion causes in the human body.

Key words: Azerbaijani language, Turkish language, psychosomatics, phraseology, metaphor.

Annotasiya. Məlumdur ki, "psixosomatika" istilahını tibbi terminologiyaya Leypsiqli həkim J. Haynrot gətirmişdir. Daha sonra isə 1882-ci ildə bu analogiyadan çıxış edən alman psixiatri M.Yakobi isə "somatopsixika" anlayışını elmi terminologiya dövryyəsinə daxil etmişdir. [1, 264-268] Birinci halda, psixoloji durumun təsiri ilə yaranan xəstəlik, nasazlıq kimi reaksiyalar nəzərdən keçirildiyi halda, ikinci halda isə xəstəliklərin yaratdığı psixosomasiyalı reaksiyalar əsas götürülürdü. Yəni, əslində antonimik səciyyə daşıyan anlayışları birləşdirən cəhət – onların insan psixikası ilə fizioloji durumunun qarşılıqlı şərtlənməsinə istinad

etməsi ilə şərtləndirilirdi. Məhz, psixoloji faktorlarla şərtlənmədən yaranan fizioloji reaksiyaları əhatə etdiyindən psixosomatika tibb elmi çərçivəsində “tətbiqi psixoanaliz” statusunda nəzərdən keçirilməkdədir və onun inkişafı da psixoanalizin inkişafı ilə paralel zəmində gerçəkləşməkdədir [2].

Aktuallıq. “Psixosomatika” termininin aktuallaşaraq geniş elmi dövriyyədə işləklilik qazanmasında da psixoanalitiklər (konkret olaraq, Vyana psixoanalitikləri) müstəsna rol oynamışlar [1, 265]. Belə ki, həmin növ xəstəliklərin əsasını, məhz, psixoemosional səviyyədə yer alan proseslər təşkil etdiyindən, onların “açarı” da, çözümü də elə psixoanalitiklərin fəaliyyət sahəsi olan səviyyədə - psixoemosional sferada “gizlənir”. **“Ürəyin qan ağlaması”, “başın partlaması”, “ağzın dadının qaçması”** kimi ifadələr də psixoloji durumu səciyyələndirənlər də, əslində məhz, somatik səviyyədə təzahür tapan reaksiyaların metaforik bir dillə səciyyələndirilməsinə xidmət edirlər.

XX əsrin 30-cu illərində həkim və psixoanalitik olan F.Aleksander psixosomatik reaksiyalardan doğan xəstəliklərin sistemli analizini ortaya qoymaqla bütöv bir nəzəriyyə ərsəyə gətirmiş və həmin xəstəlikləri yeddi qrup çərçivəsində fərqləndirmişdir. Sonralar F.Aleksanderin bu bölgüsü “müqəddəs yeddilik” (Holly Seven) olaraq tanımlanmaya başlamışdır. Həmin 7 qrupa daxil olan xəstəliklər, əsasən, aşağıdakılardır: mədənin xora xəstəliyi; kolit; on iki barmaq bağırsaq xəstəlikləri; essensial hipertoniya; revmatoitli artrit; bronxial astma; neyrodermit; hipertiroidoz. [3, 25].

Metod. Məqalədə təhlil və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur.

Giriş. “Psixosomatika” istilahını tibbi terminologiyaya Leypsiqli həkim J. Haynrot gətirmişdir. Daha sonra isə 1882-ci ildə bu analogiyadan çıxış edən alman psixiatri M.Yakobi isə “somatopsixika” anlayışını elmi terminologiya dövriyyəsinə daxil etmişdir. [1, 264-268] Birinci halda, psixoloji durumun təsiri ilə yaranan xəstəlik, nasazlıq kimi reaksiyalar nəzərdən keçirildiyi halda, ikinci halda isə xəstəliklərin yaratdığı psixoemosional reaksiyalar əsas götürülürdü. Yəni, əslində antonimik səciyyə daşıyan anlayışları birləşdirən cəhət – onların insan psixikası ilə fizioloji durumunun qarşılıqlı şərtlənməsinə istinad etməsi ilə şərtləndirilirdi. Məhz, psixoloji faktorlarla şərtlənmədən yaranan fizioloji reaksiyaları əhatə etdiyindən psixosomatika tibb elmi çərçivəsində “tətbiqi psixoanaliz” statusunda nəzərdən keçirilməkdədir və onun inkişafı da psixoanalizin inkişafı ilə paralel zəmində gerçəkləşməkdədir [2].

Frazeoloji sistemə nəzər salsaq, həmin xəstəliklərin simptomatik bəlirtilərini ifadə edən çox sayda ifadələrin həm Azərbaycan, həm də türk

dilində yetərinə işlək olduğunu təsbit edə bilərik. Məsələn, “**Soğan yeməmişən, için niyə göynəyir?**”, “**İçim özümü yandırır, çölüm özgəni**” ifadələrinin mədə xora xəstəliyinin və ya kolit xəstəliyinin simptomları ilə əlaqədar olduğunu yəqin etmək çətin deyil. **Yaman qaşınmaq** ifadəsinin və ümumiyyətlə, **qaşınmaq** feilinin metaforik anlamının neyrodermitlərlə bağlı olması da şübhəsiz görünür. Nümunələrə diqqət edək: *Sadə dillə desək, Kosova son günlər yaman “qaşınır”. Bəlkə artıq vaxtdır? Bəlkə bir zərbə vuraq?* [4]; *Eraslan, maddenin tarikatlar tərəfindən açılan okullarla doğrudan ilgili olduğunu söyleyerek, ...“Laikliği hiç birimiz sokakta bulmadık. Neden sürekli laikliği kaşıyorsunuz?” dedi.... Eraslan'ın sözlerine teklif sahibi AKP'li Hasan Kara, “kaşınıyorsan seni de kaşıyayım?” karşılığını verdi. Eraslan da, “terbiyeli ol. Saygısız insan” diye çıkıştı.* [5].

Uzun ilər boyu xora xəstəliyinin psixosomatik əsaslarını tədqiq etmiş psixoloqlar L.V.Borozdina və H.D.Bılkina-Mixeyeva belə qənaətə gəlmişlər ki, bu mədə xəstəliyi bilavasitə emosional labiallıq, özünə inamsızlıq, aşağı səviyyəli emosional dayanıqlıq, habelə aşağı səviyyəli psixoemosional adaptasiya mexanizmləri ilə bağlı olaraq ortaya çıxır. [6]. İ.Malkina-Pix isə psixosomatik xəstəliklərin ilk növbədə daxili konflikt əsasında meydana gəldiyini və buna bir qayda olaraq, uzunmüddətli psixotravmalarla müşayiət olunan stressin səbəb ola biləcəyini qeyd etmişdir [7, 5-6]. Bu xəstəliyin ən geniş yayılmış simptomları sırasında ağız dadının dəyişməsi, ağız dadının acılaşması, qidanın reflüksu (mədə borusuna və ya ağız boşluğuna geri gəlməsi) qeyd oluna bilər. Məhz, həmin simptomların təsviri əsasında yaranmış psixosomatik frazeologizmlərin müəyyən emosional diskomfortun, stress situasiyasının, depresiyanın, konflikt məqamının və s. bu kimi neqativ halların metaforik səciyyələndirilməsi üçün istifadə olunması bu mənə keçidinin bilavasitə emosional intellektlə şərtləndiyini söyləməyə əsas verir. Yəni, xalqın, toplumun emosional intellekti müəyyən neqativ situasiya zamanı yaranan fizioloji bəliirtilərin təcrübəsini ümumiləşdirməklə ifadəli bir dillə onların mənə köçürülməsinə təkan vermişdir. Məsələn, türk dilindəki: **boğazına kadar gelmek**, Azərbaycan dilindəki: **xirtəyinədək gəlmək** ifadələri bilavasitə reflüksun təsvirinə istinad etməklə müəyyən emosional diskomfortun səciyyələndirməsinə xidmət etməkdədir. Belə ki, hər iki dildə bu ifadə müəyyən emosional doymuşluq halının yaşandığını, narahatlığın ən son həddə dirəndiyini ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bu zaman yeməyin, sanki doymuşluq həddi keçdikdən sonra ağız boşluğuna, boğaz yollarına geri qayıtması ilə (reflüksla) bənzərlik ön plana alınır. Xatırladaq

ki, sırf tibbi anlamda reflüks: “*mədə və bəzi hallarda mədəaltı vəz şirəsi və öd qarışığından ibarət onikibarmaq bağırsaq möhtəviyyatının qida borusuna geriə atılması nəticəsində döş sümüyü arxasında hiss edilən yanma (qıcqırma) hissidir*” [8]. Göründüyü kimi, prosesin icra trayektoriyası (boğazınadək geri) frazeologizmin eksplikaturasında əksini tapmış (yəni, ekslisit şəkildə ifadə olunmuşdur). Lakin yarandığı neqativ “yanma (qıcqırma) hissi” isə implikaturada nəzərdə tutulduğunda (yəni, implisit şəkildə ifadə tapdığından) yalnız kontekst çərçivəsində açıqlana bilər. Məsələn, kontekst çərçivəsində türk dilindəki **boğazına kadar gəlmək** ifadəsinin məna yükünün açıqlanmasına diqqət edək.

Ona görə hesabını yapsınlar, ne kadar pahalı olduğunu anlasınlar. Yeter artık boğazıma geldi. 34 yaşındaki bir çocuğumu evlendiremiyorum. Bu kadar da olmaz. [9]; *Yaşadıkları sorunlardan dolayı referandumda ‘hayır’ diyeceğini söyleyen AKP Üyesi Yavuz Erdem, “Boğazımıza kadar geldi, huzur güven kalmadı” dedi.* [10].

Təqdim olunan nümunələrin yer aldığı kontekstlərdə emosional doymuşluq, neqativ durumun son həddində ortaya çıxan sitəm, etiraz aşkar şəkildə ifadə tapır.

Normalde yazmıyorum çoğu kez yaşadığım sıkıntı. Artık boğazıma kadar geldi. Yeter artık haksızlık...[11].

Azərbaycan dilində reflüksün metaforikləşməsi zamanı daha çox **xirtlək** somatizmindən istifadə olunur: **xirtləyədək gəlmək, xirtləyə qədər çatmaq** və s.

Demək istəmiş ki, zavallı Şərqin,

O sonsuz səbrinin kasasıyam mən.

Çatıb xirtləyimə daha qəzəb, kin,

Səbrim tükənibdir, daşasıyam mən. (B.Vahabzadə) [12, 103].

Göründüyü kimi, burada da emosiyaların doymuşluq həddində olması metaforik bir dillə təsvir edilir.

Azərbaycan və türk dillərində kardioloji mahiyyətli psixosomatik frazeologizmlər də yüksək işlənmə tezliyi ilə seçilir. Xüsusilə, Azərbaycan siyasi diskursu çərçivəsində aktual olan “Qarabağ”, “II Qarabağ müharibəsi” və əlaqəli subdiskurslar çərçivəsində reallaşma qazanan “Ağrı/Acı”, “İtki”, “İşğal” və s. bu kimi mikrokonseptlərin verballaşma zəminində izlənilən ifadələr sırasında kardioloji mahiyyətli psixosomatik frazeologizmlərin aktivlik nümayiş etdirdiyini təsbit edə bilərik.

Təxminən 30 illik Vətən-torpaq həsrətindən sonra, Azərbaycan xalqının və milli Ordumuzun möhtəşəm qələbəsi nəticəsində, 2020-ci ilin

payızınadək düşmənin tapdağı altında inlənmiş ərazilərimizin işğaldan azad olması ilə xalqımızın tarixində yeni səhifə açılmışdır. Dilin cəmiyyət hadisələrinin ən operativ “barometri”, toplum daxili proseslərə “ayna tutan” bir dinamik ifadə-kommunikasiya resursu olduğunu nəzərə alsaq, bu zaman son iki ildə dilimizin konseptsferasında əhəmiyyətli, hətta metaforik dillə desək, “tektonik” dəyişikliklərin baş verməsi tam anlaşılan görünəcəkdir. Belə ki, uzun illər uzununu, demək olar ki, əsas etibarlı ilə, hüzn-kədər anamlı leksik vahid və ifadələrin yer aldığı “Qarabağ” konseptində yeni anlam, pozitiv semantikalı ifadələr də qatılmağa başlamış və bununla da konseptin daxili semantik strukturlaşmasında yenidən tərtiblənmə müşahidə olunmuşdur. Bununla belə, uzun illik işğal dönmənin fəsadları barədə məlumatların ortaya çıxması, yəni, məhz, II Qarabağ müharibəsində möhtəşəm qələbədən sonra azad olmuş bölgələrin acınacaqlı durumu ilə əlaqədar fotofaktların, videoməlumatların, şahid ifadələrin, habelə statistik göstəricilərin aşkarlanması ilə “II Qarabağ müharibəsi” mikrokonsepti çərçivəsində də hüzn-kədər ifadə edən frazeoloji vahidlərin işləkliyi intensivləşməyə başlamışdır. Həmin ifadələr sırasında psixosomatik şərtləndirməli frazeologizmlər xüsusilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, psixosomatik frazeologizmləri araşdırmış dilçilərin–Y.Y. Nikolayeva və Y.V.Arxişpovanın da haqlı olaraq, qeyd etdikləri kimi, insanlar öz emosiyalarını təsvir edərkən, yəni öz emosional durumlarının verbal representasiyasına yer verərkən, əksər hallarda birbaşa olaraq emosiyaların özlərinin adlarını çəkmir, onların bədən təzahürlərindən bəhs etməyə üstünlük verir [20; s.165]. Başqa sözlə desək, ağrı-acının pik nöqtəsində olan şəxs bunu olduğu kimi, yəni emosiyanın öz adı ilə adlandırmadan “*ürəyim od tutub yanır*”, “*ürəyim paralanır*”, “*ürəyim partlayır*”, “*canım yanır*” və s. şəkildə metaforik dillə təsvir etməyə meyllilik nümayiş etdirir. Həmin ifadələr isə öz növbəsində yaşanan emosiyanın insan orqanındakı müşayətedici əks-reaksiyasının metaforik dillə təsvirindən başqa bir şey deyil. Yəni, bu zaman simptomatik psixosomatik reaksiyanın təsviri emosiyanın adını əvəzləmiş olur. Nümunələrə diqqət edək: *Mən müharibədən sonra Ağdama üçüncü dəfədir ki, səfər edirəm. Hər dəfə buraya gələndə ürəyim ağrıyır. Çünki Ağdamda bir dənə də olsun salamat bina yoxdur* [16]. Müharibədən sonra işğal olunmuş ərazilərin acınacaqlı durumunu müşahidə etmiş ölkə prezidenti İ.Əliyev yaranmış vəziyyəti psixosomatik reaksiyanı əks etdirən frazeoloji vahidlə təsvir etməyə üstünlük verir. Hərbi məqsədlər naminə dağıdılmamış saxlanılan məscid minarəsini istisna etsək, Ağdam ərazisində “salamat bina”nın qalmaması kimi acı gerçəklik son dərəcədə təəssüf və hüzn oyatdığından ölkə prezi-

denti öz reaksiyasını ürək ağrısı psixosomatikası prizmasında verballaşdırmağa üstünük vermişdir. İ.Əliyev eyni metaforik səciyyələndirməni Füzuli, Şuşa və digər işğaldan azad olunmuş ərazilərdəki erməni barbarlığı, dağıntı, qarət izlərini müşahidə edərkən də dilə gətirmişdir. *Ancaq indi yol boyunca dağıdılmış kəndləri və Füzuli şəhərini dağılmış vəziyyətdə görəndə **adamin ürəyi ağrıyır**. Vəhşilər bizim şəhərimizi nə günə salıblar?! [15]; Düşmən Şuşanı talan edib, viran qoyub, dağıdıb. Şuşada olarkən, bu acı mənzərəni seyr edərkən **adamin ürəyi ağrıyır** [18].* Göründüyü kimi, bu nümunələrdə işlədilən adamin ürəyi ağrıyır psixosomatik frazeologizmində depersonologizasiya baş vermişdir. Yəni, **ürəyim ağrıyır** ifadəsində ölkə prezidenti öz şəxsi reaksiyasını, subyektiv dəyərləndirməsini dilə gətirdiyi halda, **adamin ürəyi ağrıyır** – frazeologizminə yer verməklə o, mövcud durumun obyektiv olaraq, vicdanı olan hər bir kəsdə analoji reaksiyaya yol açacağını implisit bir formatda ifadə etmişdir. *Prezident İ.Əliyev yanvarın 5-də ... deyib: "... İndi Vaqifin məqbərəsini görəndə **adamin ürəyi ağrıyır**" [19].* Göründüyü kimi, bu kontekstdə "şəxssizləşdirmə" (depersonalologizasiya) emosional reaksiyanın ifadəsi məsuliyyətində kənarlaşma deyil, həmin reaksiyanın normal insan, ümumbəşər əxlaqi-etik dəyərləri olan hər bir şəxs üçün normativ əks-reaksiya olmasının vurğulanması kimi dəyərləndirmək lazımdır. "Qarabağ" konseptində yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirən psixosomatik frazeologizmlər sırasında emosianın pik nöqtəsinin ifadəsinə xidmət edən **ürək dözmür** frazeologizmini də qeyd edə bilərik: *Ağdam köçkünün: "Vallah, ürək dözmür" [13].* Məlumdur ki, ürəyin dözməməsi növbəti mərhələdə infarkt hadisəsi ilə, hətta letal sonluq faizi yüksək olan infarkt miakard hadisəsi ilə üzləşmə anlamına gəlir. Deməli, **ürək dözmür** – ifadəsi, əslində, ağır stress yükünü qaldıra bilməyən şəxsin psixosomatik durumunun öz bədən (müvafiq daxili orqan) reaksiyasının gözlənilən fəsadı ilə verballaşdırmasından başqa bir şey deyil. *Torpağlarımız – doğma yurdumuzun hər bir daşı-kəşəyi, bağ-bağçası, eli-obası bu amansız vəhşiliyin qurbanı olub. Düşündükçə **insanın ürəyi parçalanır** [17]. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində həyata göz açıb şəhidlik zirvəsinə müqəddəs Qarabağ torpağında ucalmış bu cavanların doğum illərinə nəzər etdikcə **adamin ürəyi parçalanır**. Lap gənc idilər [14].* Təqdim olunan nümunələrdə bilavasitə ürək-qan damar sistemi əzələlərinin nekrozunun metaforik dillə təsvir edilməsi ilə qarşılaşırıq. Hər iki iqtibasda yer alan frazeologizm də bilavasitə "Qarabağ" konseptinə daxil olan psixosomatik ifadələr kimi səciyyələndirilə bilər.

Nəticə: Ürək-qan-damar patologiyasının psixososial təbiətə malik olması faktı müasir tibbdə heç bir şübhə doğurmayan postulat, təkzibolunmaz gerçəklik kimi qəbul edilmiş və bu fakt, mütəxəssislərin də vurğuladığı kimi, aparıcı dünya səhiyyə təşkilatları, o cümlədən Avropa Kardiologiya Cəmiyyəti, **ÜST** (Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı) səviyyəsində etiraf edilmişdir [21; 83]. Yəni, bilavasitə “ürəyin partlaması” kimi təsvir edilən ürək əzələlərinin qismən gerçəkləşən nekrozu məhz ağır stress, emosional gərginlik şəraitində gerçəkləşən psixosomatikadan başqa bir şey deyil.

ƏDƏBİYYAT

1. Полянских Н. Н.К вопросу о дефиниции «психосоматика» // Инновации. Наука. Образование, 2020, с.264-268
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44457526> Birinci
2. Бастиаанс Я. Вклад психоанализа в психосоматическую медицину // Журнал Практической Психологии и Психоанализа, 2003, №3 <https://psyjournal.ru/articles/vklad-psihoanaliza-v-psihosomaticheskuyu-medicinu>
3. Березанцев А.Ю. Соматопсихические и психосоматические расстройства: вопросы систематики и синдромологии.// Российский психиатрический журнал 2011, с.25-30
<https://cyberleninka.ru/article/n/somatopsihicheskie-i-psihosomaticheskie-rasstroystva-voprosy-sistematiki-i-sindromologii-chast-1>
4. Bu ölkə “qasınr” - Bir dəqiq zərbə... // Yeni Musavat, 2 avqust 2022, https://musavat.com/news/bu-olke-qasinir-bir-deqiq-zerbe_909699.html
5. TCK komisyonda laiklik tartışması // CNN Türk, 11.12.2018
<https://www.cnnturk.com/turkiye/tck-komisyonda-laiklik-tartismasi>
6. Свальное В. Психологический портрет язвенника // Здоровье, 2003, № 5. <https://psy-unic.livejournal.com/20324.html>
7. Малкина – Пых И. Желудочно-кишечные заболевания. Вы больны или вам "кажется"?, Санкт-Петербург: «БХВ-Петербург», 2005, 114 с.
https://www.researchgate.net/publication/310843214_Zeludocno-kisecnye_zabolevania_Vy_bolny_ili_vam_kazetsa

8. Səfərova S. Reflüks nədir? // Hekimtap.az, 20.11.2017
<https://hekimtap.az/az/m%C9%99qal%C9%99l%C9%99r/refl%C3%BCks-n%C9%99dir-41365>
9. KESK'ten İstanbul'da miting: 'Halktan yana bütçe istiyoruz' // Gazete Duvar, 19 Aralık Pazar
<https://www.gazeteduvar.com.tr/keskten-istanbulda-miting-halktan-yana-butce-istiyoruz-haber-1546076>
10. AKP'li üretici: Boğazımıza kadar geldi // Evrensel, 06 Nisan 2017
<https://www.evrensel.net/haber/314980/akpli-uretici-bogazimiza-kadar-geldi>
11. <https://www.sikayetvar.com/yemeksepeti/gecmis/yemek-sepeti?page=6>
12. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild (Poemalar). Bakı, "Öndər nəşriyyat" 2004, 320 səh.
13. Ağdam köçkünü: "Vallah, ürək dözmür" // BBC, 31 Oktyabr 2020
<https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-54761783>
14. Anar. Cocuq Mərcanlının cocuqları // 525-ci qəzet.- 2017.- 21 oktyabr.-
S.11.<http://www.anl.az/down/meqale/525/2017/oktyabr/559639.htm>
15. <https://hafta.az/fuzuli-seherini-dagilmis-veziyyetde-gorende-adamin-ureyi-agriyir-%C2%A0prezident-ilham-eliyev-291463-xeber.html>
16. <https://modern.az/news/331858/>
17. Sabitoğlu N. Ordumuzu sevmək, azarkeşlik etmək // Musavat, 18.12.2020
18. Şuşada bu acı mənzərəni seyr edərkən adamın ürəyi ağrıyır" // 27.01.2021 <https://qafqazinfo.az/>
19. "Vaqif poeziya günləri" qayıdışımızın daha bir təntənəsi olacaq
<http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2021/may/744895.htm>
20. Николаева Е.Ю., Архипова Ю.В. Отражение психосоматических состояний в языке: психолингвистический подход к проблеме // Вестник ЧГПУ, 2017 год, №4, с.165-171.
21. Таратухин Е. О., Гордеев И. Г., Лебедева А. Ю. Психосоматический порочный круг инфаркта миокарда // Российский кардиологический журнал. 2018. Т. 23. № 1. С. 83–88.

**İngilis dilində rəsmi və qeyri rəsmi dildə işlədilən əvəzliliklərin
mətnyaratma imkanları**

Şəbnəm Xəlilzadə
ADPU, Xarici Dillər Mərkəzi
e-mail- xelilzade2016@inbox.ru
orcid- 0000-0002-5130-5723

Xülasə

Mətnin qurulmasında əsas nitq hissələrindən bəziləri daha mühüm rol oynayır, lakin mətnin elementləri olan ayrı-ayrı müstəqil cümlələrin sintaktik tam daxilində birləşib əlaqələnməsində onlar yeganə vasitə ola bilmir. Bunun üçün müxtəlif morfoloji göstəricilərdən, bir sıra nitq hissələrindən, həmçinin sintaktik elementlərdən istifadə etmək lazımdır. Bu cəhətləri nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, nitq hissələri, xüsusi ilə də əvəzlilik mətn daxili cümlələr arasında əlaqə yaratmaqda mühüm rol oynayır. Müstəqil cümlələrin özləri cümlə daxili əlaqə vasitələrinə malik olduğu kimi, mətni təşkil edən cümlələr arasında da müxtəlif əlaqə vasitələri mövcud olur. Bu əlaqə vasitələri hər bir dilin konkret qrammatik quruluşundan asılıdır.

Açar sözlər: Nitq hissələri, cümlə, əvəzlilik, sintaktik element, morfoloji göstərici

**Text creation capabilities of pronouns used in formal and
informal English**

Shabnam Khalilzade
ASPU, Foreign Languages Center
e-mail- xelilzade2016@inbox.ru
orcid- 0000-0002-5130-5723

Summary

Some of the main parts of speech play a more important role in the construction of the text, but they cannot be the only means of combining and connecting individual independent sentences with elements of the text into a syntactic whole. For this, it is necessary to use various morphological indicators, a number of parts of speech, as well as syntactic elements. Considering these aspects, it should be noted that parts of speech, especially pronouns, play an important role in creating connections between sentences within the text. Just as the independent sentences themselves have intra-sentence means of communication, there are different means of

communication between the sentences that make up the text. These means of communication are part of the specific grammatical structure of each language.

Key words: Parts of speech, sentence, pronoun, syntactic element, morphological indicator

**Возможности создания текста местоимений, используемых
в формальном и неформальном английском языке**

Шабнам Халилзаде
АГПУ, Центр
Иностранных Языков
e-mail- xelilzade2016@inbox.ru
orcid- 0000-0002-5130-5723

Резюме

Некоторые основные части речи играют более важную роль в построении текста, но они не могут быть единственными средствами соединения и связи отдельных самостоятельных предложений с элементами текста в синтаксическое целое. Для этого необходимо использовать различные морфологические показатели, ряд частей речи, а также синтаксические элементы. Рассматривая эти аспекты, следует отметить, что части речи, особенно местоимения, играют важную роль в создании связей между предложениями внутри текста. Подобно тому, как сами независимые предложения имеют внутрипредложные средства связи, так и между предложениями, составляющими текст, существуют различные средства связи. Эти средства общения являются частью специфической грамматической структуры каждого языка.

Ключевые слова: Части речи, предложение, местоимение, синтаксический элемент, морфологический показатель.

Aktuallıq. Mətnin mənasının açılmasında əvəzliliklərin rolu böyükdür. Müşahidələr göstərir ki, əvəzliyin mənasının açılması özündən əvvəlki cümlənin mənasından asılıdır. Mətndəki cümlələrin birinin əvəzliliklə başlaması onun özündən əvvəlki cümlələrlə daha yaxın olduğunu göstərən faktdır. İngilis dilində də əvəzlik əsas nitq hissələrindən biri olub, malik olduğu leksik-qrammatik məna baxımından digər nitq hissələrindən fərqlənir və cümlə daxilində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Metod. Məqalədə müqayisəli təsviri metoddan istifadə edilmişdir.

Annotasiya. Əvəzliliklərin yığcamlığı istər İngilis, istərsə də Azərbaycan mətnlərində onların tez-tez işlənməsini şərtləndirir. Doğrudan da hər dəfə əvəzliliklər təkrarlandığıca onların göstərdikləri hadisə, proses irəliləyir, inkişaf edir. Bu da onu göstərir ki, əvəzlilik mətn daxilində əlaqəyaradıcı funksiyanı yerinə yetirir.

Giriş. Mətnə daxil olan cümlələr arasında əlaqə yaratmaq üçün bir sıra vasitələrdən istifadə edilir. Bu vasitələr arasında əsas nitq hissələri mühüm yer tutur. Doğrudur mətnin qurulmasında əsas nitq hissələrindən bəziləri daha çox rol oynayır. Bu zaman müxtəlif morfoloji göstəricilərdən, məsələn nitq hissələrindən, həmçinin sintaktik elementlərdən istifadə olunur. Morfoloji vasitələr mətnin həddlərinin müəyyənləşməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

O.Musayev yazır ki, müasir ingilis dilində mövcud olan əvəzliliklərin bir qismi, xüsusən işarə əvəzlilikləri (*this, these, that, those, such, the same*) və III şəxs şəxs əvəzlilikləri (*he, she, it*) ingilis dilində mətnyaratmada iştirak edirlər (3). Dilin kommunikativ funksiyası baxımından hər bir əvəzliyin işlənməsi üçün mütləq müəyyən şərait olmalıdır. Əks halda, dilin kommunikativ funksiyası baxımından onların işlənməsi səhv məna yarada bilər. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, əvəzliliklərin işlənməsi üçün mütləq məna və ya mənalar əvvəlki cümlədən oxucuya məlum olmalıdır. Əks təqdirdə, yuxarıda deyildiyi kimi, işarə əvəzliyinin (həm təkdə, həm də cəmdə) ifadə etdiyi məna aydın olmayacaq. Odur ki, əvəzliliklərin mətnyaratmada rolu cümlənin əvvəlində işlənən söz və ya ifadədən asılıdır.

Müasir ingilis dilində mövcud olan bütün işarə əvəzliliklərinin mətnyaratmada rolu haqqında eyni sözləri demək olar. Qeyd edək ki, ingilis dilində III şəxs şəxs əvəzlilikləri də mətnyaratmada demək olar ki, bu xüsusiyyətlərə malikdir. Bu əvəzliliklərin mətnyaratması üçün mütləq hər hansı bir makromətn olmalıdır.

Məsələn, *He has gone to the cinema* cümləsini işlətmək üçün mütləq hər hansı bir makromətn olmalıdır.

Məsələn, *Where is John? He has gone to the cinema.*

Yaxud: *No, I haven't heard about John since he left our country* cümləsini işlətmək üçün belə bir makromətn quraq:

Have you heard anything about John? və ya:

Do you know where I can see John?

Bu kimi cümlələrdə əgər əvvəl məlumat verilməsə söhbətin nədən getdiyini bilmək olmaz.

Qeyd edək ki, adını çəkdiyimiz ingilis dili əvəzlilikləri anaforik işlənmə xüsusiyyətlərinə də malikdirlər. Onların anaforik xüsusiyyətləri mətnyaratmada xidmət göstərilir. Eyni zamanda, əvəzliliklər sonrakı cümləyə də bağlanaraq kataforik xüsusiyyətlərə də malikdirlər. Dediklərimizdə bu nəticəyə gəlirik ki, əvəzliliklərin mətnlərin yaranmasında rolu aşağıdakı 4 funksiya ilə müəyyən olunur:

1.Əvəzlilik semantik kateqoriyanı təmsil edir və onun pronominal xüsusiyyəti sözlər arasında deyil, cümlələr arasında əlaqələri şərtləndirir. 2.Əvəzlilik məlum olanı bildirir. 3.Əvəzlilik həm anaforik (əvvəlki cümləyə bağlılıq), həm də kataforik (sonrakı cümləyə bağlılıq) funksiyalarını yerinə yetirir. 4. Əvəzlilik yalnız sintaktik (donuq) yox, həmçinin dinamik (dəyişkən) funksiyasını da yerinə yetirir.

Qeyd etdiyimiz kimi, əvəzlilik artıq qeyd olunanı bildirir, çünki o artıq məlum olanı əvəz edir. Yəni kontekstdən məlum olur ki, dinləyənin (oxucunun) işarə edilən predmet haqqında artıq müəyyən məlumatı var. Mətnyaratmada xüsusi rolu olan birinci və ikinci şəxs əvəzlilikləri (*I, you*) yalnız praqmatik nöqteyi nəzərdən işlədildiyi halda, qayıdış əvəzlilikləri ancaq anaforik funksiya yerinə yetirir. Üçüncü şəxs əvəzlilikləri (*he, she, it*) mətndə həm praqmatik, həm də anaforik vəzifədə işlədilir :

Sarah was laughing when she was reading a book. Ann placed her book on the desk.

İngilis dilində əvəzliliklər pronominal funksiyada əsasən iki cür fəaliyyət göstərir:

1.Vəziyyətdən asılı olan pronominal funksiya (eksoforik). Məsələn, Mary wanted to give a book on history to Ann, but she had already bought it herself.

2. Mətdən asılı olan pronominal funksiya (endoforik). Bu cür pronominal funksiya öz növbəsində 2 növə bölünür: a) anaforik; b) kataforik. Müxtəlif məqamlarda işlədilən əvəzliliklərin ancaq bir funksiyası var – mətnin müxtəlif hissələrini bir-birinə bağlamaq.

Nümunələrə baxaq: 1.One thing was certain, that the white kitten had nothing to do with it – it was the black kitten's fault entirely (kataforik əlaqə).

2.A few doors away was the English Bridge and down in trams were clanging, vinging their bells as they went, motor buses were lumbering along, taxis were tooting their horns. Mrs. Hudson heard it, it was London she heard.

Qeyd etdiyimiz kimi, ingilis dilində əvəzliyin mətnyaranmasında əsas vəzifələrindən biri onun dinamikliyi, mətn daxilində daim hərəkət etməsidir.

Məsələn, John can open Bill's safe. He is an interesting fellow.

Mətn daxilində nəzərdən keçirsək görürük ki, *he* şəxs əvəzliyi cümlədəki John sözünü mətnin müxtəlif yerlərində əvəz edir. Bu əvəzetmə halı mətn boyu inkişaf edir, məndəki hadisələri özündə cəmləşdirir.

Nəticə. Beləliklə, məlum olur ki, əvəzlik həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində şəxsləri, əşyaları və ya onlara xas olan əlamət və keyfiyyətləri adlandırmadan bildirən əsas nitq hissəsidir. Əvəzlilər ismi əvəzlilər və sifəti əvəzlik olmaqla iki qrupa bölünür. Müasir ingilis dilində mövcud olan əvəzlilərin bir qismi, xüsusən işarə əvəzliləri və üçüncü şəxs şəxs əvəzliləri mətnyaratma xüsusiyyətlərinə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Maarif, Bakı, 1983.
2. Musayev O. İ. İngilis dilinin qrammatikası. "Qismət", Bakı, 2009.
3. Veysəlli F. Y. Dilçiliyin əsasları. "Mütərcim", Bakı, 2013.
4. Ilyish B. The Structure of Modern English (2d ed.) Leningrad, 1971, 397p.
5. Quirk R. Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A University Grammar of English. M., 1982
6. Swan M. Practical English Usage (2d ed.) London: Oxford University Press, 1998

**Alman dilində leksik uyğunluğun yaranmasında
modal hissəciklər və bağlayıcıların rolu**

Vəfa Əhmədova

ADPU, Elmi-təşkilati şöbənin baş mütəxəssisi

E\mail: axmedova3178@mail.ru

ORCID ID 0009-

0006-2387-1070

Xülasə

Bu tədqiqat alman dilində rabitəli nitqin yaranmasında, leksik uyğunluğunda müxtəlif səviyyələrdə istifadə olunan modal hissəciklərin və birləşmələrin istifadəsini araşdırır. Məqalə alman dilini öyrənənlərin nitqlərində birləşmə ifadəsinin necə inkişaf etdiyini başa düşmək üçün modal hissəciklərin və birləşmələrin əlaqələrini təhlil edir. Məlumdur ki, alman dilində ardıcıl, rabitəli nitq diskursiv xarakter daşıyır və bunun əsas elementlərində modal hissəciklər və bağlayıcıların işlədilməsi çox böyük gözləntidir. Bu baxımdan məqalənin əsas məqsədi alman dilində rabitəli nitq elementlərinin səviyyələr üzrə balanslı istifadə olunmasını araşdırmaq və faydalı təhlilləri təqdim etməkdir.

Dildə modal hissəciklər, həm də bağlayıcıları nitq vahidləri kimi əlaqələndirmək mümkün olsa da, modal hissəcikləri öyrənmək tələbələr tərəfindən böyük çətinlik yaradır və istifadəsi fərqli şəkildə inkişaf edir.

Tədqiqat məqaləsi tədqiq edilən məlumatlar əsasında modallığın, bağlayıcıların leksik uyğunluq yaratmasında rolu orta, qabaqcıl və yuxarı səviyyələrdə əldə olunur.

Açar sözlər: modallıq, bağlayıcı, leksik uyğunluq, status, nəzarət

**Роль модальных частиц и соединений на
создание лексических соединений в немецком языке**

Вафа Ахмедова
АГПУ, главный специалист
научно-организационного отдела
Электронная почта: axmedova3178@mail.ru
**ORCID ID 0009-0006-
2387-1070**

Резюме

В данном исследовании исследуется использование модальных частиц и союзов разного уровня лексической связности в производстве связной речи на немецком языке. В статье анализируются отношения модальных частиц и союзов, чтобы понять, как складываются сложные выражения в речи изучающих немецкий язык. Известно, что связная речь в немецком языке носит дискурсивный характер, и использование в ее основных элементах модальных частиц и союзов требует больших усилий. С этой точки зрения, основная цель статьи состоит в том, чтобы исследовать сбалансированное использование коммуникативных речевых элементов на уровнях немецкого языка и представить полезные анализы.

Тем не менее, модальные частицы, а также союзы можно ассоциировать с единицами речи в языке, изучение модальных частиц является большой проблемой для студентов, и их использование развивается по-разному. Роль модальности и союзов в создании лексической связности получена на среднем, продвинутом и продвинутом уровнях на основе данных исследования исследовательской статьи.

Ключевые слова: модальность, союз, лексическая сочетаемость, статус, контроль.

**The role of modal particles and conjunctions on the
creating lexical cohesive in the german language**

Vafa Ahmadova

**ASPU, chief specialist of the
scientific-organizational department**

Email: axmedova3178@mail.ru

ORCID ID 0009-0006-2387-1070

Abstract

This study investigates the use of modal particles and conjunctions of different levels of lexical coherence in the production of connected speech in German. The article analyzes the relationships of modal particles and conjunctions in order to understand how compound expression develops in the speech of German language learners. It is known that coherent speech in German is discursive in nature, and the use of modal particles and conjunctions in its main elements is a great expectation. From this point of view, the main goal of the article is to investigate the balanced use of communicative speech elements at the German language levels and to present useful analyses.

Nevelessç it is possible to associate modal particles as well as conjunctions as speech units in the language, learning modal particles is a great challenge for students and their use develops differently. The role of modality and conjunctions in creating lexical coherence is obtained at intermediate, advanced, and advanced levels based on the research data of the research article.

Keywords: modality, conjunction, lexical compatibility, status, control

Aktuallıq. Məqalədə alman dilində rabitəli nitq elementlərinin səviyyələr üzrə balanslı istifadə olunması araşdırılmış və faydalı təhlilləri təqdim edilmişdir.

Annotasiya. Tədqiqat məqaləsi alman dilini öyrənənlərin nitqində onların inkişafı haqqında fikir bildirmək üçün həm bağlayıcıların, həm də modal hissəciklərin istifadəsini araşdırmaq məqsədi daşıyır. Tədqiqat bir neçə boşluqları, yəni müxtəlif səviyyələrdə alman dilini öyrənənlərin modal hissəciklərdən nə dərəcədə istifadə etdiklərini və bunun onların birləşmələrin istifadəsi ilə necə müqayisə edildiyini doldurmağa çalışır.

Metod. Məqalədə araşdırılması nəzərdə tutulan əsas material alman dilinə aid dil faktları, elmi metodlar kimi qarşılaşdırma müqayisə metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş.

Məlumdur ki, modal hissəciklər alman dilində daha çox diskursiv və ya pragmatik xarakterik daşıyır. Fuller, Janet (2003). Modal feillər danışanın fikirlərə olan münasibətini, reaksiyasını, bağlayıcılar isə nitiqin rabitəli yaranmasına və dildə leksik uyğunluğun yaranmasına səbəb olur [3;s.10].

Dilin leksik uyğunluğunda bağlayıcılar bu dildə danışanlar tərəfindən ardıcıl diskurs yaratmaq üçün istifadə edilə bilər (Halliday & Hasan 1976). Bağlayıcılar nitq yaratmaq və idarə olunmasında diskurs funksiyalarını da yerinə yetirə bilər. Modal hissəciklər cümlə qurarkən digər əlaqələndiricilərlə istifadə edərək danışanın deyilən fikirlərə olan münasibətini göstərir, dinləyiciyə ipucu verməklə uğurlu ünsiyyəti asanlaşdırır [6;10].

Dildə leksik birləşdirici vasitələrin qeyri-istifadəsi bəzən dildə digər səhvlər və ya anlaşılmazlıqlar yaradır və bu hal baş verən söhbətlərdə mənasız anlaşma ilə nəticələnir. Tələbələrin çoxu bir çox birləşdirici vasitələrin funksiyasını əldə edə bilməməsi və ya hətta dərk edə bilməməsi faktı ilə üzləşirlər. Bu faktlar nitq elementlərinin birgə əldə edilməsinin daha çox öyrənilməsi zəruriliyini vurğulayır.

Məlumdur ki, aşağı bilik səviyyələrində olan öyrənənlər birləşdirici bağlayıcılar yaratmaq üçün modal hissəciklərdən daha çox bağlayıcılardan istifadə edirlər, ən yüksək səviyyədə öyrənənlər isə bağlayıcılardan daha çox modal hissəciklərdən istifadə edirlər. Nəticələr göstərir ki, bu iki növ bağlayıcılar arasında tamamlayıcı əlaqə ola bilər.

Alman dilində modal hissəciklər, “Modalpartikeln” termini əksər hallarda diskurs hissəcikləri kimi tanınır. Schourup, Lawrence (1999) öz araşdırmalarında yazır ki, alman dilində diskurs hissəciklərinin istifadəsi daha çox hiss olunur və onun təqdim etdiyi diskurs hissəciklər, yəni modal fellərin təsnifatı və funksiyasına artan diqqət müzakirələrə səbəb olmuşdur. Bu tip ifadələr ikinci dilin istifadəsində aşkar olan terminologiyalarla çoxaldı və onlar bir neçə fərqli nəzəri çərçivədə araşdırıldı. Bağlayıcıların istifadəsi alman dilində daha çox məlumat əldə edilməsi üçün əlverişli şərait yaradılması üzrə pedaqoji müdaxilələri təhlil edilir və belə qənaətlə gəlmək olur ki, modal hissəciklər kimi birləşdirici vasitələrin istifadəsi alman dilini öyrənmək üçün xüsusilə vacibdir [11.s.244].

Tədqiqatçı alimlər Halliday Hasan (1976) və Halliday & Matthiessen (2004)-öz mülahizələrində nitqin ayrı ayrı hissələrini modal hissəciklər və bağlayıcılar kimi elementlərlə təqdim edir və bununla ümumi rabitəli nitqin qurulmasının asanlaşdığını qeyd edir [6;7]. Halliday və Hasan iddia edirlər ki, nitqin əsas vasitələri olan yazılı və ya şifahi mətnin əsas xüsusiyyəti məndə məna əlaqələrinə istinad edən semantik xüsusiyyətlərdir. Mətnin rabitəli birləşməsinə təmin edən vasitələrdən biri də bağlayıcı elementlərin istifadəsidir, bu kateqoriya həm bağlayıcıları, həm də nitq işarələrini ehtiva edir. Məsələn, *jetzt, na ja, meine ich* [6.s.121].

Nitqində leksik uyğunluğu yaradan söz səviyyələri diskursdan keçmək üçün dinamik xətt və nitqdə ahəngdarlıq yaradır. Adi cümlə səviyyəsindən orta səviyyəyə, çoxparaqraflı diskurs səviyyəsinə qədər öyrənənlər üçün, nitq ifadələrinin istifadəsində diskursiv ahəngdarlığını yaratmaq üçün geniş mənada bağlayıcılar mühüm rol oynayır. Belz və Vyatkina (2005) qeyd etdiyi kimi, alman dilində modal hissəcikləri Hasselgreen (2005) tərəfindən “*nitqimizi davam etdirən, lakin mesajı əsaslı töhfə verməyən kiçik sözlər və ifadələr*” kimi təyin edir [2; 7].

Bunun əksinə olaraq, Abraham (1991) bütün german dillərində modal hissəciklərin üstünlük təşkil etdiyini qeyd edir. Alman dilində modal hissəciklər əsas uyğunluq yaradan hissəciklər kimi ümumi razılaşdırılmış xüsusiyyətlərə malikdir. Bu hissəciklərin istifadəsi nitqdə rədd edilə bilməz, çünki cümlədə vurğulanmasa da, cümlə səviyyəsində məna ifadə edən əhatə dairəsinə malikdir [1.s.33]

Modal hissəciklər (Modale Teilchen). Modal hissəciklər bir neçə səbəbə görə alman dilinin ana dili kimi işlənməyən kontekstində unikal öyrənmə problemi yaradır. Modallıq anlayışı linqvistik ədəbiyyatda çox müzakirə edilmişdir və kifayət qədər qeyri-müəyyən xarakter daşıyır. Ən yaxşı halda, modallığın cümlədə təsvir olunan vəziyyətin bir hissəsi kimi əlavə olaraq ifadə edilən bir hissəcikdir. Birinci məsələ ondan ibarətdir ki, dərslərdə bu hissəciklərə ümumiyyətlə çox diqqət yetirilmir və mətn boyu səpələnmiş systemsiz şəkildə təqdim olunur. [2.s.19] .

İkincisi, modal hissəciklərin, ümumiyyətlə, ən azı bir omonimi olması səbəbindən əldə etmək daha çətin olur. [9.s.44]

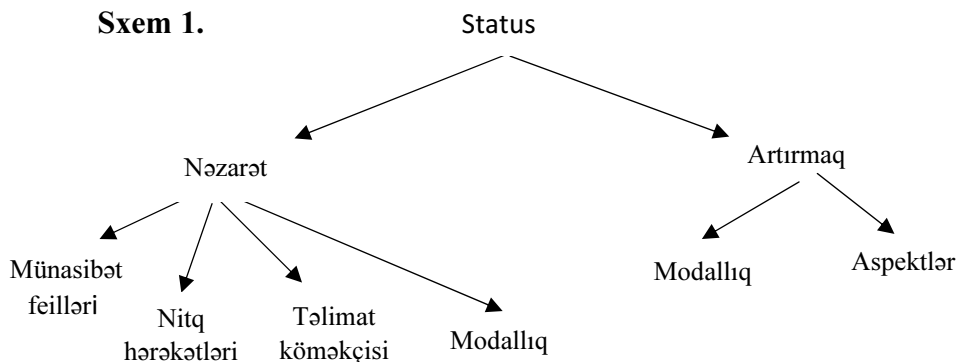
Məsələn, *ja, doch və aber* modal hissəciklərinin hamısı modal hissəcik və qeyri-modal hissəcik mənalarına malikdir. Modal hissəciklərin çoxmənalılığı o deməkdir ki, öyrənənlər eşitdikləri sözlərin əvvəllər öyrədildiyi mənaları daşımadığını başa düşməlidirlər. Modal hissəciklərin çoxlu məna kəsb etməsi ilə mənənin anlaşılmasında problem yaradır. Bundan əlavə, modal hissəciklər cümlənin mənasının yanlış başa

düşülməsinə səbəb olmadan öyrənən tərəfindən nəzərə alınır. Yəni modal hissəciklər ümumiyyətlə cümlənin təfsirinə kömək edir (Fuller 2003; Schourup 1999).

Modallığın nitq zamanı statusuna yaxından nəzər salsaq, burada da məhdud sayda semantik siniflərin olduğunu görürük. Nəzarət və artırma felləri arasındakı fərq onların semantik xüsusiyyətlərindən qaynaqlandığı üçün nəzarət və artırma felləri üçün semantik təhlili böyük ölçüdə ayırmaq məqsəduyğundur. Aspektival və əksər modal fellər başqa mənə tərkibləri olmadıqda həyata keçirilir.

Nəzarət strukturları yaratmaqla digər nəzarət sahələri semantik cəhətdən təsnif edilərək üç semantik sahə ilə təsvir edilir: münasibət feilləri, nitq hərəkəti feilləri, göstəriş və ya kömək feilləri.

Aşağıdakı qrafik semantik təsnifatın nəticələrinin icmalını verir.

Modallığın nitq prosesində uyğunluq yaradan cəhətləri

Sxemdən göründüyü kimi, alman dilində nitqin tərkib hissələrində modal hissəciklərin istifadəsində mühüm fərqlər mövcuddur. Yüksək səviyyə istisna olmaqla, modal hissəciklərin istifadəsi üçün təsir ölçülərinə görə təsnif edilə bilər. Bu onu göstərir ki, öyrənənlər daha yüksək bacarıq əldə etdikcə modal hissəciklərin mənimsənilməsində əsaslı dəyişikliklər baş verir. Yüksək və orta səviyyəli istifadədə təqdim olunmuş sxem modallığın hansı aspektlərdə işlənməsini təqdim edə bildi (sxem 1).

Təlimatlı kontekstdə Möllering & Nunan (1995) nitq prosesində leksik uyğunluğun daha təsiredici olması və öyrənənlərin modal hissəciklərin izahedici qüvvəsi haqqında məlumatlılığının artırılmasını vacib hesab edirlər. Modal hissəciklərin və bağlayıcıların istifadəsi ilə bağlı izahat və təcrübə ilə birlikdə bəzi öyrənənlər üçün müsbət təsir göstərdiyini müəyyən edə bildilər [9;10].

Möllering (2001: 132) modal hissəciklərin istifadəsinin başqa cür eyni olan təsirə dair aşağıdakı nümunələri təqdim edir.

- a) *Es ist nicht einfach, dieses Problem zu lösen.*
(Problem asanlıqla həll olunmur)
- b) *Es ist ja nicht einfach, dieses Problem zu lösen.*
Bildiyin kimi, problem asanlıqla həll olunmur
- c) *Es ist doch nicht einfach, dieses Problem zu lösen.*
Sən bununla razısan ki, problem asanlıqla həll olunmur.

Möllering (2001 s.132) qeyd edir ki, alman dilində danışanlar, modal hissəcikləri olmayan birinci cümlədə çox güman ki, çox ciddi fikir qəbul edəcəklər. İkinci cümlə danışan və dinləyən arasında ümumi rəyi nəzərdə tutur. *Doch* modal hissəcikli üçüncü cümlə danışanın dinləyici ilə fikir ayrılığını qavradığını, lakin konsensusa gəlmək istədiyini göstərir [9;10].

Bağlayıcılar (Konjunktionen) Bağlayıcıların alman dilində nitqdə mənanın aydın olmasında uyğunluq yaratması kimi tədqiq edilməsi, obyekt kimi müəyyən edilməsi və tanınması daha asan olsa da, alman dilini ikinci dil kimi öyrənənlər tərəfindən istifadə olunan bağlayıcıların birləşdirici vasitələr çox araşdırılmamışdır. Alman dilinin mənimsənilməsində birləşmələrin istifadəsi ilə bağlı tədqiqatlar iki geniş sahəyə aiddir (Iwashita 2006). Bununla belə, bu araşdırma üçün məhdud faydalılıq bu birləşmələri digər bağlayıcılardan ayırmır [5 s.25].

Bağlayıcıların əsas funksional xüsusiyyəti cümlələr və ya cümlə hissələrini bir-biri ilə əlaqələndirmələridir. Bağlayıcı əlaqə növü haqqında məlumat verir (Braube 1983:2). Bağlayıcıları tabeli və əlaqələndirici bağlayıcılar kimi ayırd etmək olar. Tabeli bağlayıcılar feilin sonluqlarını əmələ gətirdiyindən və bu sintaktik meyar əsasında aydın şəkildə təsnif oluna bildiyindən, modal hissəcik funksiyasında üst-üstə düşmədiyindən cümlədə işlənmir [3 s. 28].

- *Wir wollten das Auto heute verkaufen; und ich finde den Fahrzeugbrief einfach nicht mehr.- Bu gün maşını satmaq istədik; və mən daha avtomobilin qeydiyyat sənədini tapa bilmirəm.*

Verilmiş nümunədə bağlayıcılar cümlənin ortasında verilə bilməz. Əvvəlcədən intonasiya ilə, yazıda isə vergüllə əlaqələndirici birləşmə olduğu sübut edilə bilər. Bağlayıcılar ayrı-ayrılıqda reaktiv nitq kimi baş verir; bu zaman onlar sorğulana bilməz və cavab olaraq görünə bilməz

- *Tom: Ich habe jetzt doch beim Verbraucherschutz angerufen.*
- *Su: Und?*
- *Tom: Mən indicə istehlakçıların müdafiəsinə zəng etdim.*

- *Su: Bəs sən?*

Helbig (1994) alman dilində modal hissəciklər və bağlayıcılar arasındakı əlaqəni müzakirə edərək qeyd edir ki, modal hissəciklər daha az istifadə olunan, “*Abtönungspartikel*” terminindən istifadə edir və bu birləşmələrlə funksional oxşarlığa malikdir [8 s.14]:

- *Ich gehe nicht schwimmen, weil Wasser noch viel zu kalt ist.*

- *Ich gehe nicht schwimmen. Das Wasser ist ja noch viel zu kalt.*

Verilmiş nümunədə həm *weil* bağlayıcısı, həm də *ja* modal hissəcik iki deyimi məntiqlə əlaqələndirməyə xidmət edir. Helbigə görə modal hissəciklər ilə bağlayıcılar arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, birləşmələr açıq ifadələri birləşdirir, hissəciklər isə ifadəni daha az açıq münasibət və ya fərziyyələrlə əlaqələndirə bilər.

Möllering & Nunan (1995) və Vyatkina (2007) müəyyən etdilər ki, xarici dil kimi alman dilini öyrənənlər modal hissəciklərin istifadəsi nəticəsində yaranan məna dəyişikliklərini başa düşməkdə yerli danışanlardan fərqlənirlər [9;10].

Alman dilini müxtəlif səviyyələrdə öyrənənlər birləşmə istifadəsindən daha çox modal hissəciklərin istifadəsi ilə daha asan və aydın şəkildə fərqlənirlər.

Alman dilində modal hissəciklərin istifadəsini əhatə edən orta və yüksək bacarıq səviyyələri arasında statistik əhəmiyyətli fərq var idi, lakin birlikdə istifadədə heç biri yoxdur. Bu səbəbdən, müxtəlif bacarıq qrupları arasında modal hissəcik və birləşmə istifadəsindəki fərqlərin təsir ölçüsünü də araşdırdıq.

Əslində bağlayıcılar tərkib hissəsi ilə birlikdə cümlə təşkil etmir. Bağlayıcıların mövqeyi buna görə də ön sahə mövqeyi adlandırılmalıdır. Bağlamaların mövqeyinin həqiqətən prefiksin qarşısında olduğunu göstəricisi olaraq, onların prefiksi olmayan cümlələrdə, məsələn, əmr cümlələrində feilin qarşısında da göründüyünü qəbul etmək olar. Bağlayıcıların cümlədə təcrid olunmuş kimi istifadəsi inteqrasiya olunmamış mövqe daşıyır və bu mövqe ondan ibarətdir ki, sonda bir hissəcik kimi cümlənin ardınca getməlidir.

- *Max: Wann bist du denn gekommen?*

- *Ute: Heute, (isoliert)*

- *'Heute, ich bin gekommen, (nichtintegrierte Vorvorfeldposition)*

- *Ute: Wie baut man ein Hügeibeet?*

- *Ina: Ja, also das weiß ich auch nicht so genau.*

- *'Jedenfalls, (isoliert)*

- *Jedenfalls, das ist sehr schwierig, (nichtintegrierte Vorverfeldposition)*

Beləliklə, modallığın bağlayıcılarla əlaqəsi, onlar arasındakı fərq müxtəlif kontekstlərdən və işlənmə yerindən asılı olaraq dəyişir.

Nəticə

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, alman dilində modal hissəciklər və birləşmələr arasında sıx əlaqə vardır və bu əlaqə öyrənənlərin nitqində düzgün leksik uyğunluq yaradır. Zəngin nitqin elementləri olan modallıqlar və bağlayıcıların da leksik uyğunluq prinsiplərinə əsaslanan işlənmə üsulları vardır. Qeyd olunan problemlər bir çox tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmış və onun statusunun müəyyən edilməsi daha vacib faktor hesab edildi. Görünür ki, modal hissəciklər öyrənənlər üçün daha əlçatan olduqca, onlar danışmada birlik təmin etmək üçün getdikcə daha çox etibar edirlər. Cümlələrdə modal hissəciklərdən istifadənin səviyyələri cümlənin doğruluğunun təsirlənməsi ilə ölçülür. Düzgün şərh olan modal hissəciklər mətnin dərk edilməsini və əhəmiyyətini zəruri edir.

Yuxarıdakı nəticələr göstərir ki, modal hissəciklərdən istifadə bacarıq səviyyəsi onun statusunun düzgün müəyyən edilməsindən asılıdır. Bu məqalə alman dilinin linqvistikasında unikal bir vasitə ola bilər və gələcək dillərarası tədqiqatlar üçün potensial perspektivli istiqamət təklif edir.

ƏDƏBİYYAT

1.Abraham, Werner. 1986. Die Bedeutungsgenese von Modalpartikeln. Die bedeutungskonstituierenden Variablen: 'Kontrastdomäne' und 'Kontext'. GAGL (Groninger Arbeiten zur germanistischen Linguistik) 27, 1-44.

2.Belz, Julie. A.; Vyatkina, Nina (2005) Learner Corpus Analysis and the Development of L2 Pragmatic Competence in Networked Intercultural Language Study : The Case of German Modal Particles. Canadian Modern Language Review/La Revue canadienne des langues vivantes 62, 17-48.

3.Brauß, Ursula. 1983. Bedeutung und Funktion einiger Konjunktionen und Konjunkionaladverbien: aber, nur, immerhin, allerdings, dafür, dagegen, jedoch. Lin - guistische Studien 104. 1-40.

4.Fuller, Janet (2003) The Influence of Speaker Roles on Discourse Marker Use. Journal of Pragmatics 35, 23-45.

5.Iwashita, Noriko; Brown, Annie; McNamara, Tim; O'Hagan, Sally (2008) Assessed levels of second language speaking proficiency: How distinct? Applied Linguistics 29, 24-49.

6.Halliday, Michael A. K.; Matthiessen, Christian M. I. M. (2004) An Introduction to Functional Grammar. London: Arnold.

7.Hasselgreen, Angela (2005) Testing the Spoken English of Young Norwegians: A Study of Test Validity and the Role of “Smallwords” in Contributing to Pupils’ Fluency. Cambridge: Cambridge University Press.

8.Helbig, Gerhard (1994) Lexikon deutscher Partikeln. Leipzig: Langenscheidt

9.Möllering, Martina (2001) Teaching German Modal Particles: A Corpus-based Approach. Language Learning & Technology 5, 130-151.

10. Schourup, Lawrence (1999) Discourse Markers. Lingua 107, 227–265.

**Цели обучения, коммуникативные потребности учащихся и
мотивы учения**

Ирада Сабир кызы Велиева
старший преподаватель
АГПУ, Центра

Иностранных языков

Э|почта: irada_081956 @ mail.ru

ORKID kod-0000-0002-8037-5050

Резюме

Как известно, цель обучения - заранее планируемый результат деятельности, достигаемый с помощью определенного набора приемов, методов и средств обучения. В лингводидактике обсуждаются коммуникативные и образовательные цели обучения, коммуникативные цели реализуются через постижение языка как система знаков, для передачи мыслей, их формирования и формулирования.

Цели обучения иностранному языку может быть представлено пользованием умениями и навыками иностранного языка в качестве средства общения. Достижение результатов обучения является решающим критерием для эффективности педагогического процесса. Понимание и раскрытые объективной стороны целей обучения предопределяет основной вид коммуникативной деятельности.

Ключевые слова: цели обучения, мотивы учения, анализ мотивов, содержание обучения, активность

**Təlim məqsədləri, tələbələrin ünsiyyət ehtiyacları və öyrənmə
motivləri**

B/ m. İradə Vəliyeva

ADPU, Xarici Dillər Mərkəzi

e-mail: irada_081956 @ mail.ru

ORKID kod-0000-0002-8037-5050

Xülasə

Bildiyimiz kimi, öyrənmə məqsədi müəyyən bir texnika, metod və tədris vasitələrindən istifadə etməklə əldə edilən fəaliyyətin əvvəlcədən planlaşdırılmış nəticəsidir. Linqvodidaktikada kommunikativ və natiqlik təliminin məqsədləri müzakirə olunur. Kommunikativ məqsədlər dilin işarələr sistemi kimi dərk edilməsi, fikirlərin ötürülməsi, formalaşması və

formalaşdırılması yolu ilə həyata keçirilir. Xarici dilin tədrisinin məqsədi xarici dilin bacarıq və vərdişlərindən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməklə təmsil oluna bilər. Təlim nəticələrinin əldə edilməsi pedaqoji prosesin səmərəliliyinin həlledici meyardır.

Təlim məqsədlərinin obyektiv tərəfinin başa düşülməsi və açıqlanması kommunikativ fəaliyyətin əsas növünü əvvəlcədən müəyyənləşdirir.

Açar sözlər: təlim məqsədləri, tədris motivləri, motiv təhlili, təlimin məzmunu, fəaliyyət

Learning objectives communication needs of successful students and learning motives

Irada Valiyeva
ASPU, Center of
Foreigns Languages
e-mail: irada_081956
@ mail.ru

ORKİD kod-0000-0002-8037-5050

Summary

As we know the learning goal is a pre-planned result of the activity achieved by using a certain technique, method and teaching tools. The goals of communicative and speaking training are discussed in linguistic didactics. Communicative goals are realized through the understanding of language as a system of signs, the transfer of ideas, formation and formation. The purpose of foreign language teaching can be represented by using foreign language skills and habits as a means of communication. Achieving learning out comes is a decisive criterion for the effectiveness of the pedagogical process. Understanding and clarifying the objective side of learning goals predetermines the main type of communicative activity.

Key words: learning goals, teaching motives, motive analysis, content of training activity

Актуальность. Успешность процесса обучения, нахождение наиболее актуальных путей к достижению намеченных коммуникативно-познавательных целей обучения иностранному языку связывается с использованием многих наук. Для реализации

цели обучения необходимо основываться на вопросах методики – чему учить, как учить.

Аннотация. Цели использования русского языка как средства общения на различных этапах предполагает промежуточных целей и задач обучения. Цели обучения формирование умение и навыков строить и воспринимать коммуникативный контекст.

Метод. В статье применен репродуктивный метод обучения.

Введение:

При обучении языку ставится вопрос о том, что речь, которой овладевает обучающийся должна стать компонентом структуры его личности и что процесс овладения чужой, иноязычной речью не может быть осуществлен без превращения его из процесса формального обучения в процесс личностный. В таком построении обязателен учет смысла, мотива, эмоций, т.е. всего того, без чего немыслима человеческая речь.

Человек овладевает неродной речью чаще всего по необходимости (так как родного языка оказывается недостаточно для всех актов его коммуникативного поведения), но исходя из разных побуждений или потребностей, стремясь овладеть языком для достижения определенных целей).

Специфика и структура мотивов, познавательных и коммуникативных потребностей — постоянный предмет внимания методистов и преподавателей. Опросы, анкетирование, беседы помогают их выявлению.

Представления о необходимости владеть русским языком находятся в непосредственной зависимости от выбранной специальности, от жизненных планов студентов. Так, анкетирование студентов - нефилологов показало, что они связывают знание русского языка с необходимостью собственного культурного развития и профессиональной деятельности .

Причем выяснилось, что в процессе обучения в вузе будущие выпускники мало задумываются над использованием знания русского языка в будущем профессиональном общении, их интерес к языку преимущественно определяется внешними мотивами и связывается непосредственно с потребностью получить профессиональное образование на русском языке. Следует заметить, что на первом году обучения учащиеся с большим интересом подходят к изучению русского языка.

Сначала они замечают свои успехи на каждом уроке. Их мотивация эмоционально окрашена. Очевидно, влияют новизна предмета, непосредственный интерес к деятельности учения, связанный с получением высшего специального образования. Даже если с появлением новых учебных предметов и с повышением требований заинтересованность становится слабее, мотивация не снимается, так как начинают действовать другие мотивообразующие факторы (большая профессиональная направленность обучения, эффект социализации личности и др.). Потребности и интересы переносятся с самой деятельности, учения на его содержание, на применение выученного в жизненной практике.

В вузе мотивы широкого социального плана остаются, скорее, только понимаемыми, внешними, не принимает реальной формы связь изучаемого языка с будущей профессиональной деятельностью, с будущей специальностью. Но в действие вступают мотивы и потребности другого характера: желание переписываться с друзьями, смотреть телепередачи, читать книги, газеты, журналы на русском языке, чувство долга, похвала учителей, хорошие баллы.

Наиболее значимыми и частотными мотивами, составляющими ядро мотивационной сферы большинство учащихся, являются мотивы, основанные на осознании учащимися роли русского языка. Социальная направленность мотивов особенно ярко выражена у студентов которые заинтересованы в том чтобы читать книги, газеты, журналы, пользоваться интернетом. Учитель умеет интересно преподавать языки нравятся вообще, не хочу быть хуже других, уже умею немного говорить по-русски и др. Интересно, что мотив строгость и требовательность учителя, который в русле изложенной нами концепции обучения относится скорее к побудителям отрицательного характера, занимает в этом списке последнее место. Сравнительный анализ по возрастной категории показывает, что “похвала преподавателя является мотивом, одинаково вызывающим желание учиться”.

Успехи в учебе сопровождают все остальные мотивы, придавая последним положительную эмоциональную окрашенность. Наряду с широкими социальными мотивами (чувство долга, желание принести пользу своему народу, ответственность перед коллективом, ответственность перед родителями и др.), успех является наиболее действенным фактором для развития у обучающихся интереса к русскому языку.

Анализ и знание мотивов учения важны, поскольку различные мотивы обладал различной побудительной силой. Потребностно - мотивационная сфера личности, выступающая в виде познавательной потребности или интереса в процессе овладения языком, является определяющим компонентом эффективности этого процесса. Именно удовлетворение интересов способствует восполнению пробелов в знаниях, лучшей ориентировке, пониманию, ознакомлению с фактами, которые приобрели значимость. Субъективно — для самого человека интересы обнаруживаются в положительном эмоциональном тоне, который приобретает процесс познания, в желании глубже ознакомиться с объектом, который приобрел значимость, узнать о нем еще больше, понять его.

Через воспитание интереса к объекту познания — русскому языку, к самому процессу учебной деятельности осуществляется наиболее полное воздействие не только на саму деятельность, но и на личность учащегося, на развитие ее качеств. Но объективное значение мотивов и личностный смысл могут и не совпадать. В некоторых случаях несовпадение смысла и значения в сознании выступает особенно ясно. А.Н.Леонтьев приводит такой пример: "Можно отчетливо знать, например, то или иное историческое событие, отчетливо понимать значение той или иной исторической даты, но эта историческая дата может вместе с тем иметь для человека разный смысл, один для юноши, еще не покинувшего школьной скамьи, другой - для того же юноши, вышедшего на поле сражений защищать свою Родину, отдать за нее свою жизнь". Или другой пример: "Допустим, что ребенок занят приготовлением уроков и решает заданную ему задачу. Но как осознается эта цель, т.е. какой смысл имеет для ребенка данное действие? Чтобы ответить на этот вопрос, надо знать, в какую деятельность включено данное действие ребенка или, что то же самое, в чём состоит мотив этого действия. Может быть, мотив здесь состоит в том, чтобы научиться арифметике; может быть, в том, чтобы не огорчить учителя; может быть, наконец, просто в том, чтобы получить возможность пойти поиграть с товарищем".

Подобное рассогласование может иметь место и при изучении русского языка. Так, объективное знание важности русского языка для овладения будущей специальностью есть у всех студентов-иностранцев. Но чтобы стать субъективным стимулирующим фактором, необходимо сформировать личностный смысл в отношении к усваиваемому материалу. Это достигается, в частности, включением

в обучение профессиональных тем, проблем и задач, организацией профессиональных деловых игр, созданием профессионально значимых ситуаций учебно-речевого общения и т.д.

Изучение другого языка может быть мотивировано не только прагматически; укажем хотя бы на проблему учебной эстетики. Преподаватель, например, Французского, японского языков как иностранного всемерно подчеркивает их красоту, легкость (даже за счет временного умолчания о сложности, сокрытия или опущения исключений и т.д.), любовь к изучаемому языку, его неповторимость, т.е. всячески культивирует именно эстетическое отношение.

В свете сказанного более критического отношения заслуживают многие действующие учебники русского языка как иностранного, которые нередко, к сожалению, написаны как будто со специальной целью ошеломить сразу трудностями, приписать русскому языку негативные качества, которых в действительности и нет.

Отобрать эстетически выгодное — не значит увлечься меткими выражениями, красивыми и мудрыми цитатами, пословицами и поговорками, словесной игрой, хотя в нынешних учебниках недооценивается и эта сторона; важнее давать ценные образцы по разным речевым заданиям по ситуациям, показывать, как блестяще можно справиться на данном языке с задачами выражения мысли и общением. Виртуозно владея красками русского слова, приемами ораторского искусства, русист должен заражать учащихся своим эстетическим отношением к языку. Уважение к языку, стоящему за ним опыту общения, возможностей экономно, четко, просто, изящно и красиво, иной раз неожиданно остроумным, выразительным способом передать кой-то смысл. Учебная эстетика помогает не только учить говорить, читать и писать по-русски, но и, раскрывая красоту, духовную силу русского языка, обогащает учащихся. Именно здесь богатый источник побуждений к общению на русском языке, к живому интересу, к русскому слову и стоящему за ним миру.

Задача преподавателя-русиста воздействовать на мотивы учения, используя педагогические средства и влияя личности. Учитель обязан делать свой предмет интересным. Умеет учить тот, кто учит интересно. Это аксиома. Но на мотивацию воздействуют не только поступки учителя, но и, его профессиональные и личностные качества. Они играют роль «катализатора» в процессе формирования мотивов, усиливая или «ослабляя» тенденции, которые порождаются

мой очень разных факторов — от общего уровня учебно-воспитательной а в учебном заведении вплоть до таких индивидуальных качеств преподавателя, как его умение или неумение петь, играть на инструменте, шутить, рисовать, радоваться успехам учеников, увлекаться языком и др. Образно говоря, ”преподавать язык — это значит прежде всего прививать любовь к языку... А это возможно, конечно, только тогда, когда такая любовь согревает сердце самого учителя». Деятельность преподавателя имеет определяющее значение в изменении мотивов изучения любого предмета, тем более иностранного языка.

Наряду со всем этим преподавателю очень важно убедить учащихся в том, что им нужен русский язык, помочь им осознать, что приобретенные знания, навыки и умения непосредственно применимы на практике, что они им полезны и даже необходимы. Как показывает работа опытных преподавателей, существует большое число таких возможностей: экскурсии и клубы русского языка, встречи с интересными людьми и театр, просмотр кинофильмов, участие в конференции и чтение оригинальной литературы.

Существуют иные педагогические средства воздействия на мотивы учения. Согласно психологическим исследованиям, в процессе осуществления речевой деятельности у человека могут произойти изменения в содержании и структуре мотивов, появиться более устойчивые, адекватные данной деятельности побуждения: интерес к процессу, потребность к деятельности, стремление к ее результатам. Эти изменения обусловлены субъективными и объективными факторами формирования мотивации: особенностями психологии учащихся на различных возрастных этапах, изменением потребностей и интересов, ожидаемыми результатами и нагрузкой. Среди отмеченных учащимися факторов, влияющих на формирование мотиваций, наибольшую роль, по их мнению, играет способ организации учебной деятельности, т.е. факторы собственно методические.

Мотивационным, стимулирующим воздействием, наряду с информативно-обучающим, обладает каждый из методов организации учебно-познавательной деятельности. Но вместе с этим можно говорить и о наличии специальной группы методов - методах стимулирования и мотивации учебно-познавательного процесса.

Основной источник интереса к учению (первая подгруппа методов) — это, конечно, содержание; способ движения содержания

непосредственно увязывается с самим методом. Чтобы содержание дало стимулирующий эффект, оно должно отвечать ряду требований, сформулированных в принципах обучения и тоже сопровождаться специальными приемами: познавательные и ролевые игры, создание ситуаций познавательного спора, учебные дискуссии, фиксирование успеха, испытываемого после преодоления затруднений в учебе, морально-психологический климат в учебной группе и многое другое. Применение всего этого одновременно со словесными, наглядными и иными методами организации учебно-познавательной деятельности придаст им качественно новое стимулирующее влияние.

Кроме стимулирования интереса важно возбудить чувство долга и ответственность.

В качестве методов стимулирования выступает также создание ситуаций новизны, занимательности, художественности и образности, а также радость узнавания, удивления, преодоления трудности и др. “Акт удивления” — начало активного мышления. Изучающий при такой манере подачи учебного материала активнее приобщается к процессу поиска истины, постигая ее не только умом, но и сферой эмоций. В итоге и сама истина, мысль воспринимаются не навязанными, а лично рожденными пережитыми.

Результат.

Как видим, мотивацию учебной деятельности нельзя рассматривать только как положительное отношение к русскому языку и речевой деятельности на нем. Мотивация - широкое и сложное понятие, детерминирующее поведение (позицию), которое складывается из множества разных факторов, причем не стабильных, а меняющихся, вступающих в разные отношения друг с другом.

Литература

1. Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка М,1998
2. Ляховицкий М.В. О некоторых базисных категориях методики обучения иностранным языкам М,2001
3. Носенко Э.Л. Пути реализации коммуникативного подхода к развитию умений и навыков иноязычной речи. М,1998
4. Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. М,2004
5. Реферовская Е.А. Коммуникативная структура текста в лексико-грамматическом аспекте. Санкт Петерб. 1989

Feili frazeoloji birləşmələrin yaranma yolları

Şəfa Quluzadə

ADPU, Xarici Dillər

Mərkəzi

shafatullayeva@gmail.com

[https://orcid.org/0009-](https://orcid.org/0009-0009-3965-6916)

0009-3965-6916

Xülasə

Frazeoloji birləşmələr hər bir xalqın həyat təcrübəsini, tarixi keçmişini, adət və ənənələrini, mentalitetini, müdrikliyini, hazırcavablığını, mürəkkəb situasiyalardan baş çıxarmaq qabiliyyətini əks etdirən obrazlı linqvistik vahidlərdir. Zamanın sınağından çıxan, nəsildən-nəslə ən qiymətli yadigar kimi keçən frazeoloji vahidlər özlərinin kommunikativ –ifadə zənginliklərini saxlamaqla getdikcə cilalanır, saflaşır, məna sıqləti, obrazlılığı artır, yeni-yeni məna çalarları kəsb edir. Dünyanın bütün dillərində frazeoloji vahidlərin yaranma yolları və üsulları eyni olmasa da, oxşar və universal cəhətləri çoxdur. Bu da hər şeydən əvvəl, dildaxili və dilyarici amillərin təsiri ilə izah olunur.

Açar sözlər: Söz birləşmələri, frazeoloji vahidlər, fel, isim, sifət

Forms of phraseological combinations of verbs

Shafa Guluzada

ASPU, Foreign Languages Center

shafatullayeva@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-3965-6916>

Summary

Phraseological combinations are figurative linguistic units that reflect the life experience, historical background, customs and traditions, mentality, wisdom, wit, and ability to cope with complex situations of each nation. Phraseological units that have stood the test of time and are passed down from generation to generation as the most valuable relic, while maintaining their communicative-expressive richness, are gradually polished and refined, their meaning and imagery increase, and they acquire new shades of meaning. Although the ways and methods of formation of phraseological units in all languages of the world are not the same, there are many similar and universal aspects. This is explained, first of all, by the influence of intra-linguistic and extra-linguistic factors.

Keywords: word combinations, phraseological units, verb, noun, adjective

Формы фразеологических сочетаний глаголов

Шефа Гулузаде
АГПУ, Центр Иностранных Языков
shafatullayeva@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0009-3965-6916>

Резюме

Фразеологические сочетания – это образные языковые единицы, отражающие жизненный опыт, историческую подоплеку, обычаи и традиции, менталитет, мудрость, смекалку, умение справляться со сложными ситуациями каждого народа. Фразеологизмы, выдержавшие испытание временем и передающиеся из поколения в поколение как ценнейшая реликвия, сохраняя при этом свое коммуникативно-экспрессивное богатство, постепенно шлифуются и уточняются, их значение и образность нарастают, они приобретают новые смысловые оттенки. . Хотя способы и способы образования фразеологизмов во всех языках мира неодинаковы, есть много сходных и универсальных моментов. Это объясняется, прежде всего, влиянием внутриязыковых и экстралингвистических факторов.

Ключевые слова: словосочетания, фразеологизмы, глагол, существительное, прилагательное.

Aktuallıq. Dilin bütün vahidlərinin əmələgəlmə mənbəyi nitq fəaliyyətidir. Bu fikir eynilə frazeoloji vahidlərə də aid edilə bilər. Belə ki, frazeoloji vahidlər hər şeydən əvvəl söz birləşmələri olub, nominativ və kommunikativ vəzifə daşıyır.

Sözlərin birləşmə xüsusiyyəti, quruluşu, nitqdəki mövqeyi, komponentlərini əlaqələnmə qaydaları sözlərin bu və ya digər nitq hissəsinə aidliyi ilə bağlıdır. Məsələn, söz birləşmələrində “isim+fel”, “əvəzlik+fel”, “sifət+isim”, “say+isim” formaları həmin nitq hissələrinin təbiətindən irəli gələn qaydalara əsasən birləşmişlər. Söz birləşmələrinin formalaşmasında hər bir komponent rol oynayır və birləşmənin əsas xüsusiyyəti mərkəzləşdirici, tabe edən sözlə müəyyənləşir. Feli birləşmələr, o biri birləşmələrə nisbətən, ən əhəmiyyətli və çoxsaylı hesab olunur. Adından məlum olduğu kimi, feli söz birləşmələrində əsas aparıcı sözlər fellərdir.

Metod. Məqalədə linqvistik təsvir, kontrastiv və müqayisə-qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Annotasiya. Feili söz birləşmələri də ancaq cümlənin daxilində fikrin bitməsinə xidmət edən vahidlərdir. Bu vahidlər də cümlənin tərkibində real həqiqətlərin əlaqələnməsini əks etdirən və qrammatik məna bütövlüyü əmələ gətirən söz birləşmələridir. Feili söz birləşmələri mətn daxilində cümlələrin ümumi semantik quruluşu ilə birlikdə öyrənilməlidir, çünki sözlər birləşərək mətn daxilində cümlənin genişlənmiş üzvləri kimi, sintaktik qruplar təşkil etmiş olur.

Giriş. Frazeoloji vahidlərin struktur-semantik tədqiqi zamanı feilin şəxssiz formalarını, yəni məsdər, cerund, feili sifət əsas götürülməlidir. Kəmiyyət, məzmun və məna baxımından digər nitq hissələrinə nisbətən zəngin olan feil daha çox frazeoloqların diqqətini cəlb edir. Feili birləşmələrdə hərəkətlə onun aid olduğu, ya da ona aid olan müxtəlif anlayışlar arasındakı əlaqələr əks olunur. Ümumi şəkildə götürüldükdə feili birləşmələrin məzmununu proseslə onun aydınlaşdırıcıları arasındakı əlaqələr təşkil edir. Müasir ingilis dilində feilin üç şəxssiz forması vardır: məsdər (The infinitive), Cerund (The Cerund) və feili sifət (The Participle). Azərbaycan dilində cerund yoxdur, ingilis dilində isə dilimizdə geniş miqyasda işlədilən feili bağlama adlanan feil forması yoxdur.

Feili birləşmələrin məhz feil sayədsində geniş əhatə dairəsinə malik olmasına baxmayaraq bütün nitq hissələrinin burada iştirakı bu birləşmələri forma və məzmunca zənginləşməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Feillərlə ifadə olunan mənalar materiya ilə əlaqədə, məkan və zamanla əlaqədə öz əksini feili birləşmələrdə tapır. Feili birləşmələrdə, əsasən, əşya ilə hərəkət arasındakı münasibət, hərəkətlə onun zaman, məkan və s. arasındakı münasibətlər ifadə olunur.

Azərbaycan dilində feili birləşmələrin əmələ gəlməsi üç forma ilə feili bağlama, feili sifət və məsdərlə bağlıdır. Bu adlar altında başa düşülən söz qrupları feilə daxil olan, öz-özlüyündə heç bir predikativlik bildirməyən sözlərdən ibarətdir. Bu sözlərin hamısı feilə daxil olan, onun hissələri olmaqla bərabər, başqa nitq hissələrinin də xüsusiyyətini özündə əks etdirir. Bu sözlərin feili birləşmə yarada bilmələri də onların ikili xüsusiyyətindən irəli gəlir.

Feili frazeoloji birləşmələr məsdər formasında da cümlədə işlənir. Feilə ekvivalent olan belə söz birləşmələri öz spesifik xüsusiyyətləri ilə feillərdən fərqləndiyi kimi, bunların məsdər formalarında işlənənləri ilə feili frazeoloji birləşmələrin əsasında yaranan tərkiblər də sintaksisdə nəzərdə tutulan məsdər tərkiblərindən seçilir. “Frazeoloji məsdər” feilə ekvivalent olan frazeoloji birləşmələrin təsdiq və ya inkarda işlənən məsdər formalarının hesab etmək lazımdır. Bunula belə, bunlar cümlədə məsdər

olmaqla, həm də söz birləşməsi ilə sintaktik əlaqədə olur və cümlənin, söz birləşməsinin bir üzvü və ya feili bağlama tərkibinin bir hissəsi kimi çıxış edir.

To teach one's grandmother to suck eggs- cücənin toyuğa öyrətməsi

- Uşağım əzizdir tərbiyəsi ondan da əzizdir.

To be one's birthday suit- Lüt, paltarsız olmaq

To take it to Uncle- Lombarda girov qoymaq

To step into his father's shoes- Atasının yerişini yerimək

Burn not your house to rid it of the mouse-Siçana görə evi yandırmaqlar

İsim xüsusiyyəti məsdərin ilkin əlaməti olub, əsasən onun sintaktik funksiyasında özünü büruzə verir. Feili frazeoloji birləşmələr cümlədə yalnız öz daxili komponentlərinin və ya baş sözünün tələb etdiyi əlavə komponentin iştirakı ilə deyil, həm də sintaktik cəhətdən bu və ya digər sözü, söz qrupunu sintaktik birləşməni tənzimləyir. *El malına qəsd etmək, ana üzərinə əl qaldırmaq kimidir* (Ə. Vəliyev)

Müasir ingilis dilində aşağıdakı məsdər tərkibləri işlədilir:

1.Mübtəda-məsdər tərkibi (The Subjunctive Infinitive Construction) *to do smb. favour- bir kəsə yaxşılıq etmək*

A favour was seen to do him in the childhood (Ch. Dickens "Domby and Son")

2.tamamlıq-məsdər tərkibi (The Objective Infinitive Construction) *to make oneself cheap-özünü ucuz tutmaq, ləyaqətini itirmək.*

I saw the man make himself cheap (A. Christie. "Crooked House" mürəkkəb tamamlıq)

"for" sözü məsdər tərkibi (The "for-to" Infinitive Construction): *to go with the current-axınla getmək. The best thing will be for me to go wüith the current* (J.B. Priestley "Festival") - mürəkkəb predikativ funksiyasında.

L.S. Barxudarov və D.A. Ştelinq qeyd edirlər ki, məsdər və məsdər tərkibləri bir sıra frazeoloji birləşmələr əmələ gətirərək, ara sözlər kimi işlənir. Məsələn, *to tell the truth, to put it mildly, to be frank, to be sincere, to be exact, to be sure, to be precise, to be plain, to say nothing of, to make (to cut) a long story short, to change the subject, so to speak, so to say* və s. Məsələn,

To be quite sincere, she looked rather stupid (K. Mansfield)

The had broken a precious china, and to make the things still wase never told about it (Hilton)

Müasir ingilis dilində feilin şəxssiz formalarından biri olan feili sifət feili xüsusiyyətlərlə birgə sifət və zərf xüsusiyyətlərinə də malikdir. Feili sifətin sifətə aid xüsusiyyəti onun ismi təyin etməsidir. Feili sifətin bu funksiyası Azərbaycan dilinin feili sifətinə uyğundur. Azərbaycan dilində də feili sifətlər bütün sifətlər kimi çox asanlıqla isimləşir və cümlənin müxtəlif üzvü vəzifəsində işlənir. Feili sifətin zərfə aid xüsusiyyəti isə zərflə təyin edilmiş hərəkətə, zərflə ifadə olunmuş xəbərə xidmət etməsidir.

İngilis dilində feili frazeoloji birləşmələr feili sifət şəkilçiləri ilə işlədilərək ya cümlənin bu və ya digər bir üzvü, ya da mürəkkəb söz birləşməsinin tərəfindən biri kimi sintaktik vəzifə daşıyır. İngilis dilində iki feili sifət olduğuna görə onları indiki zaman feili sifət (The Present Participle) və keçmiş zaman feili sifət (The Past Participle) ayırırlar. Məsələn,

Granny hated the hollow sound of the rain pattering on the roof (Dn. Murier)

Frazeoloji feili sifət ingilis dilində feili sifət şəkilçilərinin əlamətlərini ifadə edən bir neçə feili sifət şəkilçisi ilə formalaşır və cümlədə feili sifətlərin daşdığı sintaktik vəzifələrdə çıxış edir. Məsələn, *The girls were getting hump on* (E. Ealdwell "Jacpot")-Onların tələsik tərپənməklərin gördüm.

The Subjunctive Participle Construction in the function of the Complex Subject (Mübtəda-feili sifə-mübtəda funksiyasında)

I watched the children putting the game ice. (E.S.Garduer)-Uşaqların qalib gəldiyini gördüm.

The Case of the Sleep (Tamamlıq-feili sifət tərkibli mürəkkəb tamamlıq) The Objective Participle Constraction of the Complex object

But it doesn' t prevent me from lovig you at first sight (N. Coward, "Operette")- Lakin bu məni iik baxışdan sənə vurulmaqdan çəkindirmədi. Burada özönlü tamamlıq kimi cerund işlənir.

They were a nice pair, he wouldn't put anything past them (W. Maugham "Then and Now")- Gözəl cütlük idi və hər şeyə nail olmaq iqtidarında olan insanlara bənzəyirdilər.

Burada iki frazeoloji ifadə: birincisi əsas cümlə, ikincisi isə tamamlıq budaq cümləsi kimi işlənmişdir "them" olduğu üçün.

Kunina görə əsrlər boyu işlənən frazeoloji ifadələr yeni məna, çalar qazanır və köhnəlmiş ilkin mənanın itməsinə səbəb olur. Məsələn: *There is no love lost between them* XVII əsrdən XIX əsrə kimi onlar bir-birini sevir, həmçinin də əks mənalarda işlədilib (6, 100).

Məsələn:we grumble a little now and then to be sure. But there's no love lost between us (O. Goldsmith)

He must needs say there was no love between some of my family and him.

İlkin məna artıq köhnəlmiş hesab olunur və bu gün həmin ifadə "*bir-birinə dözə bilmək*" və ya "*bir-birini sevməmək*" mənalарında işlənir.

Deməli bədii ədəbiyyat frazeologizmin əsas mənbəyi olmaqla yanaşı, həm də onların qorunub saxlanması, mühafizəsini təmin etmiş olur.

Nəticə. Yekun olaraq demək olar ki, frazeoloji birləşmələr məna və məzmun cəhətlərinə görə müxtəlif olsalar da, yaranma yollarına görə əsaslı sürətdə fərqlənmirlər. Azərbaycan və ingilis dillərində frazeoloji birləşmələr şərti olaraq ismi və feili frazeologizmlərə bölünür.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev S.A. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi. Bakı: Victory, 2013.
2. Adilov M.M., Yusifov G. Sabit söz birləşmələri. Bakı: 1992.
3. Bayramov H.A. Azərbaycan dilinin frazeologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1978
4. Alekhina A. Idiomatic English. Minsk: Vyseishaya shkola, 1982.
5. Nassission N. Phraseological Units in Speech. Oxford, 1984.
6. Кунины А. В. Основные понятия английской фразеологии как лингвистической дисциплины. Автореф. док. М, 1964.

**C.Q. Bayron yaradıcılığındakı linqvokulturoloji
markerlərin tərcümədə verilməsi**

Məmmədova Minayə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Xarici Dillər Mərkəzi, müəllim
minayajafarova85@gmail.com
ID0000-0003-2981-9952

Xülasə

Məqalədə linqvokulturoloji vahidlərin bədii mətndə işlənmə xüsusiyyətləri C.Q.Bayronun “Şərq poemaları” və onların Azərbaycan dilinə tərcüməsi əsasında tədqiq olunur. Linqvokulturoloji marker bədii mətnin yazıldığı dilin daşıyıcısı olan xalqa və mövzudan asılı olaraq başqa xalqa da aid ola bilər. Bayronun “Şərq poemaları” şərq mövzusunda olduğu üçün bu ərazidə məskunlaşmış xalqın mədəniyyətinə, dininə, davranışına, həyat tərzinə aid bilik və məlumat verən linqvistik vasitələrlə, xüsusən leksik vahidlərlə zəngindir. Məqalədə bu cür vahidlərin bəziləri tədqiqata cəlb olunmuş, təhlil edilmişdir. Eyni zamanda bu vahidlərin bədii əsərin Azərbaycan dilinə tərcüməsindəki xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: marker, linqvokulturoloji marker, etnokulturoloji marker, onun

**Перевод лингвокультурных маркеров произведений
Дж.Г.Байрона**

Мамедова Миная Афлатун кызы
АГПУ, Центр иностранных языков, преподаватель
minayajafarova85@gmail.com
ID:0000-0003-2981-9952

Резюме

В статье исследуются характеристики лингвокультурных единиц в художественных текстах на основе «Восточных поэм» Дж.Г.Байрона и их перевода на азербайджанский язык. Лингвокультурный маркер может относиться к людям, говорящим на языке художественного текста, или к другим людям в зависимости от темы. «Восточные поэмы» Байрона богаты языковыми средствами, особенно

лексическими единицами, дающими знания и сведения о культуре, религии, поведении и образе жизни людей, живущих в этой местности, как и о Востоке. В статье некоторые из таких подразделений были привлечены к исследованию и проанализированы. В то же время были исследованы характеристики этих единиц при переводе художественного произведения на азербайджанский язык.

Ключевые слова: маркер, лингвокультурный маркер, этнокультурный маркер, оним

Translation of linguacultural markers of the activity of G.G.

Byron

Mammadova Minaya Aflatun
Azerbaijan State Pedagogical University,
Center for Foreign Languages, teacher
minayajafarova85@gmail.com
ID0000-0003-2981-9952

Abstract

In the article, the characteristics of linguacultural units in literary texts are studied on the basis of G.G.Byron's "Oriental Poems" and their translation into Azerbaijani. A linguistic-cultural marker can refer to the people who speak the language of the literary text, or to other people depending on the topic. Byron's "Oriental Poems" are rich in linguistic means, especially lexical units, that provide knowledge and information about the culture, religion, behavior, and lifestyle of the people living in this area, as they are about the East. In the article, some of such units were involved in research and analyzed. At the same time, the characteristics of these units in the translation of the artistic work into Azerbaijani language were investigated.

Key words: marker, linguaocultural marker, ethnocultural marker, onim

Annotasiya. Hər bir dildə bu dilin daşıyıcılarının həyat və məişəti, mədəniyyəti, düşüncə və davranış tərz, bir sözlə, konkret etnosə mənsub əşya və predmetlər, hadisələr, faktlar ifadəsini tapır. Qeyd edilən cəhətdən daha maraqlı, antroposentrik aspektli linqvistik tədqiqatlar üçün xüsusi

əhəmiyyət daşıyan material bir dilin daşıyıcısı olan yazıçı, yaxud şairin başqa bir etnosun mədəniyyəti ilə bağlı qələmə aldığı bədii əsərlər, eləcə də onların tərcümələridir. Bu baxımdan ingilis ədəbiyyatının qüdrətli simalarından biri olan C.Q.Bayron yaradıcılığı, xüsusilə onun şərq mövzusunda yazdığı əsərləri diqqəti özünə cəkdir, linqvokulturoloji tədqiqat obyektini kimi yüksək dəyərləndirilir.

Aktuallıq. XVIII əsrdən başlayaraq Şərqə artan maraq əxlaq, mədəniyyət, milli-mədəni dəyərlər, Şərq mədəniyyəti anlamında nə vardısı hamısını öyrənib mənimsəməyə köklənmişdir. Şərqin möhtəşəm mədəniyyət illüstrasiyaları, zəngin ədəbiyyat sədəvrləri, mif və folklor nümunələri, etnoqrafik və tarixi yaddaşı və s. hamısı Qərb üçün bir ecazkarlıq nümunəsi hesab edilirdi. C.Q.Bayronun “Şərq poemaları” da bu ecazkarlığa vurğunluğun nəticəsi olaraq yaranmışdı. Türkiyəyə, Yunanıstana, İtaliyaya və s. səfərləri və əsərlərində türk sözlərinə verdiyi önəm, Şərq xaqalarında mövcud olan qəlibləşmiş mövzulara müraciəti, mif, əfsanə və rəvayət örnəklərindən yararlanması bunun bariz nümunəsidir. Bu cəhətdən mövzu əsrlər boyu aktual olmuş və bu gün də öz dəyərini saxlamaqdadır.

Metod. Tədqiqat zamanı müşahisə-müqayisə metodu ilə yanaşı, eyni zamanda analitik təhlil və statistik metoddan istifadə edilmişdir.

Giriş.

C.Bayronun yaradıcılığında bilavəsitə Şərqi yada salan, bu arelin mədəniyyətinə aidiyi təsdiq edən linqvokulturoloji vahidlər, linqvokulturoloji markerlər kifayət qədər çoxdur. Belə markerlər rolunu alınma leksemlər, sözlər, onimlər, xüsusi adlar, frazeoloji birləşmələr və sair oynayır.

C.Bayronun “Şərq poemaları”nda işlədilən sözlərin az olmayan bir qismi türk dilindən alınmalardır. Sənətkar əsərlərində türk həyat tərzini, məişətini, mədəniyyətini dolğun təqdimatını verməyə çalışmışdır. Poemanın ayrı-ayrı epizodlarında işlədilmiş sözlərin az olmayan bir hissəsi türk sözləri, müəyyən qismi isə türk dilinə keçmiş, şərqə aidiyi ilə diqqəti cəlb edən fars və ərəb sözləridir.

Poemalarda “almeh” – rəqqasə qız, “gül”, “tufəng”, “ətri-gül”, “bismillah”, “yatağan”, “qalnaq”, “qızlar”, “dəli”- igid, “aman”, “vəlvələ”, “çuxadar”, “rəiyyət”, “qalionçu”- hərbi dənizçi, “çubuq” və başqa sözlər işlənmişdir.

C.Q.Bayrona qədər ingilis dilində işlənmiş Şərq dillərinə aid sözlərdir. Görkəmli ədib onlardan da yerinə və məqamına görə bədii təsiri gücləndirmək məqsədilə yararlanır. Araşdırmaların verdiyi informasiyaya

görə, “Şərq poemaları”nda 75 Şərq xalqlarına aid söz işlədilmişdir. Onların 18-i rütbə və hərbi anlayışları, 11 etnos və yer adlarını, 20-si Şərq koloritini, 1-i quş adını, 22-i isə dini anlayışları ifadə edən sözlərdir.

Ev'n **Azrael**, from his deadly quiver
When flies that shaft, and fly it must [1, s.261].

Və yaxud:

To plant the Crescent o'er the Cross
Or risk a life with little loss [1, s.311].

Bu misralarda istifadə edilmiş “Azrael” (Əzrayıl) ölüm, “Crescent” (aypara) islam dininin, “Cross” (xaç) isə xristianlığın rəmzi, simvolik obrazıdır. İslam dininin obrazı əsərdə linqvokulturoloji mahiyyət daşıyır və ingilis oxucusu üçün etnokulturoloji marker səciyyəsi daşıyır. Şərq poemalarında bu cür markerlər çoxdur. Onlardan bir qismini nəzərdən keçirmək və həmin sözlərin Azərbaycan dilinə tərcümədə verilmə xüsusiyyətlərini araşdırmaq əhəmiyyətlidir.

Ramadan/ramazan(ərəb. رمضان [ra.ma.dʰa:n]), türk
Ramazan. Müsəlmanların oruc tutduğu ayın adıdır. “*Quran Allaha ibadətini bu şəklini inkişaf etdirərək orucu ay təqviminin doqquzuncu ayı olan Ramazan ayının son on gecəsindən birində Vəhyin nazil edilməsinin başlanması ilə əlaqələndirmiş və müsəlmanları “sayı bəlli olan günləri” oruc tutmağa çağırmışdır*” [2, s. 216-217].

“Şərq poemaları”nda ramazan sözü “Rhamazan” şəklində işlədilmişdir. Bununla yanaşı müəllif əsərdə Ramazan başa çatanda müsəlmanların bayram keçirməsi və bu bayramda atəşfəşanlıq keçirilməsini də qeyd etmişdir. C.Bayron əsərdə bilavasitə bayram sözünü işlətməmiş və onu ingilis dilində “*Bairam*” kimi vermişdir.

“*Are seen to prove the Moslem's zeal,*

*Tonight, set **Rhamazani's** sun;*

*Tonight the **Bairam** feast's begun;*

Tonight - but who and what art thou

Of foreign garb and fearful brow?

That thou should'st either pause or flee?” [1, s.28].

“Çıraqlar, qəndillər bərq vurur hər an,

Məscidmi görünür? Qalmışdır heyran.

Qalxan alovların bilinmir sayı.

Bu gecə qurtarır ramazan ayı” [3, s.18].

Maraqlıdır ki, C.Bayron Ramazan bayramını keçirən müsəlmanların göyə tufənglə atəş açmaqla qeyd etməsini təsvir etmişdir. O, poemada tufəng sözünü də

işlənmiş, bu sözün ingilis dilindəki qarşılığına müraciət etməmişdir.

“The crescent glimmers on the hill,
The mosque's high lamps are quivering still
Though too remote for sound to wake
In echoes of far **tophaïke**,
The flashes of each joyous peal
Are seen to prove the Moslem's zeal”[1, s.28].

Poemanın bu fraqmentində olan “**tophaïke**”sözü*tüfəng* mənasındadır.

Tərcümədə məxəz dildəki ifadələrin saxlanması əsərin ideyasının, ruhunun qorunuşu mühüm tərəf kimi diqqət özünə çəkir. Çünki bədii dəyərin tərcümədə ehtiva olunması mətnin taleyi məsələsidir. Onu da qeyd etmək ki, Azərbaycan dilində *tüfəng* sözü vardır. C.Bayronun əsərində işlədilmiş **tophaïke** sözünün transliterasiyası *tufək* variantına uyğun gəlir. Buna baxmayaraq, tərcüməçi düzgün varianta üstünlük verərək **tüfəng** leksemindən istifadə etmişdir. Fikrimizcə, bədii tərcümə prosesində müəllifin işlətdiyi variantı saxlamaq daha önəmli olardı. *Tufək* sözü linqvokulturoloji mahiyyəti Azərbaycan oxucusuna da assosiativ olaraq ötürə bilərdi. Çünki linqvokulturoloji markerlər müvafiq mədəni sahəni üzə çıxarır. Əslində C.Bayronun *tüfəng*, bayram kimi sözləri əsərə daxil etməsi də bu məqsədi daşmışdır. Əks təqdirdə, müəllif ingilis dilində olan müvafiq qarşılıqlardan bəhrələnmək imkanından bəhrələnmə bilərdi. Linqvokulturoloji markerlərin əhəmiyyətini qeyd etmiş A.Bayramova yazır: “*Linqvokulturoloji vahidlər ilkin olaraq vahid semiotik sistemə-dilə mənsub deyildir. Onlar mədəniyyətin müxtəlif təşkiledicilərində - mərasim lərdə, ənənələrdə, davranışda, stereotiplərdə, inanclarda, nitq davranışında və s. yer alır*”[4, s.44].

C.Q.Bayronun “Gavur”, “Abidos gəlini”, “Korsar”, “Lara”, “Korinfin mühasirəsi”, “Parizina”ətrafında aparılan təhlillər mövzu seçimindən, onun təqdiminin üsul və prinsiplərinə qədər özünəməxsusluğu açır. Müəllif fərqli səhnələrin təsvirində, obrazların təqdimatında linqvokulturoloji markerlərdən genişləndirilməsinə istifadə edir. Çünki “*həyat həqiqətinin obrazlı ifadəsini verən bədii ədəbiyyat ayrı-ayrı fərqlər – yazıçılar tərəfindən yaranan bədii sənətdir. Ta qədim zamanlardan bugünədək yazılan əsərləri nəzərdən keçirdikdə onlarda bir-birinə həm yaxın, həm də fərqli cəhətlər olduğunu görürük. Bu fərqlər bədii əsərlərin ideyası, mövzusu, kompozisiyası, forması, dili və sair cəhətlərində özünü göstərir*”[5, s.100]. C.Q.Bayronun “Şərq poeması”nın tərcüməsində mətn bütövlüyündə keçid formulları, başlanğıc və sonluqlar, inisial, medial səviyyəsində baş verənlər, söz qrupları misranın və epizodun ümumi tutumunda məniyərətə

imkanları ilə şərtlənir. Arxaizm, peşə-sənət sözləri, toponim, etnonim və s. timsalında müxtəlifliklərlə səciyyələnən söz axarı sənətkarın etnokulturoloji məqamlara xüsusi diqqət yetirməsini aşkarlayır. Məsələn, “bildim **divanxana** toplanır demək” – toponim, arxaizm [3, s.56], “mənim **pasibanım** onda kim olar?” – arxaizm [3, s.65], “**xacə** düz yollandı **hərəmxanəyə**” – peşə-sənət sözləri, toponim köhnəlmiş söz [3, s.55], “bütün ömrün boyu **cəhrə** əyirsin” - ekzotik söz, köhnəlmiş söz [3, s.57], “**xacəni** çağırım, ona sözüm var” – peşə-sənət sözləri [3, s.54] və s. dilin zəngin söz ehtiyatlarında bəhrələnməklə tarixin müxtəlif dövrlərinin düşüncəsini, həyat tərzini diqqət önünə gətirməklə bədii sıqləti artırır. Orijinal və tərcümə arasındakı poetik mükəmməlliyyənin axıra qədər qorunması, heç şübhəsiz, mümkün deyildir. Çünki fərdi üslub bütün parametrlərdə yaradıcı istedadına, onun həyatı dərk və təqdim üsullarının imkanlığına bağlıdır.

“Şərq poemaları”na daxil olan “Abidos gəlini”ndən verdiyimiz örnəklər tərcümədə fərdi üslubun təzahürü olaraq mükəmməl təsəvvürü, mövzu və yaradıcı şəxsiyyəti timsalında mahiyyəti dərk etmədən irəli gəlir. “Divanxana”, “pasiban”, “xacə”, “hərəmxana”, “cəhrə”, “əyan” və s. sözlərin tərcümə mətninə gətirilməsi və orijinaldakı səviyyəsində qorunub saxlanması mətn/mətn timsalında ümumi ruhun qorunmasına hesablanmış məsələlərdir. Orijinalda sənətkarın prinsip olaraq müəyyənləşdirdikləri tərcümədə də fərdi üslubun özündən gələnlər səviyyəsində reallaşır. Mətnin ekspressivliyində, yaradıcı fikrinin çatdırılmasında tərcüməçinin söz imkanlarından yararlanma bilmək bacarığı mühümdür. “**Xacə** düz yollandı **hərəmxanəyə**” – peşə-sənət sözləri, toponim köhnəlmiş söz [3, s.55], “qulun vəzifəsi qulaq asmaqdır” – peşə-sənət sözləri, “odur, **çuxadarı** görürəm, ah mən” - peşə-sənət sözləri, poetik sözlər [3, s.70], “dayanmış başında **Teymurilərin**” –peşə-sənət sözləri, etnonim [3, s.60] və s. tərcümədə fərdi üslubun və linqvokulturoloji mənzərənin saxlanmasını təsdiq edir.

C.Q.Bayronun yaradıcılığı müəllif timsalında hansı üslub özünəməxsusluğuna bağlansa, tərcümə baxımından da tərcüməçi səviyyəsində onu əhatələyəcək təsəvvürə bağlanır. Zəngin tərcümə ənənələrinə köklənən “Şərq poemaları” söz qruplarının rəngarəngliyindən uğurlu istifadə nəticəsində (ümumişlək sözlər, arxaizmlər, toponimlər, etnonimlər, vulqar sözlər, sənət, peşə ilə bağlı terminlər və s.) bir mükəmməllik qazanmışdır.

C.Q.Bayronun poema və pyeslərində müəllif qeydlərində diqqət önünə gətirilən əlavələr sənətkarın Şərq mühitini (tarixini, mədəniyyətini,

ədəbiyyatını, incəsənətini, məişətini, folklor və mərasim örnəklərini, törə və yasaqlarını və s.) nə qədər dərinlən öyrəndiyini və ona xüsusi həssaslıqla yanaşdığını aydınlaşdırır. *“Qaraosman oğlu, yaxud Qara Osman oğlu – Türkiyədə ən böyük torpaq sahibidir, o, Maqneziyaya hakimlik edir. Onun torpaqlarından feodal torpağı kimi istifadə edənlərə teymurilər deyilir; istifadə etdikləri torpağın az-çoxluğundan asılı olaraq, onlar sipahi (süvari deməkdir) şifətilə xidmət edirlər. Mühəribə zamanı müəyyən miqdarda süvari əsgər verirlər”*. (müəllifin qeydi)” [3, s.60]. Göründüyü kimi, bu qeydlər C.Q.Bayronun “Şərq poemaları”nı yazarkən mövzunu incəliklərinə qədər öyrəndiyini, mahiyyəti bütün təfsilatı ilə çatdırmağı prinsip olaraq qarşıya qoyduğunu aydınlaşdırır.

Qaraosmanoğlu haqqında verilən müəllif məlumatı oxucuya təfsilatı çatdırmaq məqsədi ilə işarələnmişdir. Buradan aydınlaşan onun (Qaraosman oğlunun) böyük torpaq sahəsinə malik olması, Maqneziyaya hakimlik etməsi, bu torpaqdan yararlananlara teymurilər deyilməsi, sipahi (süvari) deyimi və mühəribə zamanı müəyyən miqdarda süvari əsgər verilməsi və s. kimi məsələləri öyrənirik. Bütün bu çeşidli bilgilər təkcə orijinal səviyyəsində deyil, həm də tərcümədə də fərdi üslubun təzahürü anlamında maraq doğuracaq məqamları sərgiləyir. Situasiya və situasiyalar arası əlaqələr üçün poetikliyi gücləndirəcək vasitəyə çevrilir. Tərcüməçi fərdiyyətində üslub olaraq müəyyənləşən məqamlardan biri tərcüməçi əlavələridir. Məsələn, *“Qeyd: “Koroğlu” eposunda Koroğlunun dəstəsindəki igidlər dəli adlandırılırdılar. C.Q.Bayron da “Abidos gəlini” poemasında Paşanın döyüşçülərini dəli adlandırmışdı. Bu Şərq ədəbiyyatından birbaşa olduğu kimi əsərə daxil edilmiş ifadədir”*[3, s.62].

C.Q.Bayronun “Şərq poemaları”nda istifadə olunmuş onomastik vahidlər etnokulturoloji mənzərənin açılmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bu cəhət həmin əsərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi üçün də vacib şərtidir və tərcüməçilər qeyd olunan aspekti tam nəzərə ala bilməzlər. Dil sənətkarın estetik idealını rəngarəng fakt və boyalarla ortaya qoymaq gücündə olan bədii təqdim hadisəsidir. Hər bir linqvistik komponent bədii dilin ifadə vasitəsi olaraq mətndə əlvanlığı ortaya qoyur və ümumiyyətlə, bu funksiyaya köklənir.

“Qabil”, “Gavur”, “Korinfin mühasirəsi”, “Abidos gəlini”, “Şilyan məhbusu”, “Mazera” və s. əsərləri onomastik leksika anlamında əsərin adlarından tutmuş onun içərisindəki müxtəlif çeşidlərdə özünü göstərəcək zənginliyə qədər bir müxtəlifliyə bağlanır. Poelamarın ayrı-ayrı səhifələrində özünə yer alan onomastik vahidlər(*“məqsədi, arzusu nədir Gavurun?”* [3, s.18], *“günah Həsəndədir, burada yox sirr”* [3, s.20],

“Gavur dağıtmazdı; Bais Həsəndir” [3, s.20], “qulaq asmayacaq Həsən bu yerdə” [3, s.21], “Leyla bu sarayda yaşayan zaman” [3, s.26], “heç belə ovlara getməzdi Həsən. Cəmşid qılincinin şəbçırağıtək” [3, s.27], “Həsən “Ya Məhəmməd!” dedi davada” [3, s.34], “burada Habilin lənət etdiyi” [3, s.46], “o vaxt Tahir adlı bir dərviş varmış” [3, s.46], etnonimlər (“Yunanın şöhrəti sormayın nədir” [3, s.17], “Dəniz quldurları!.. Maynotdur, bəli...” [3, s.17], “bilirəm düşmənsən osmanlıya sən” [3, s.18], “ya uzaqlaşmalı, ya ölməlisən. Nubiyalılar da dedilər, canım” [3, s.27], “qılınıc arnaut qanına batmış” [3, s.29], “dəstədən ayrılıb öndədir tatar” [3, s.30], “öldü vətəninə bir osmanlıtək” [3, s.37], “yox, yox, osmanlıya bənzəməyir heç” [s.39], toponimlər (“belədir bu sahil, bu Yunanıstan!” [3, s.14], “deyin, Termoniya deyilmi bura?” [3, s.15], “Port-Leon üstündə parlar, bərq verər” [3, s.17], “məscidmi görünür? Qalmışdır heyran” [3, s.18], “Gecə iblistəki göründü, itdi, bu vaxtı Məkkədə diz çökən Həsən” [3, s.37] və s. C.Q. Bayronun “Şərq poemaları”nda onomastik leksikanın zənginliyini və mətn daxilində işləklilik mənzərəsini sərgiləyir. Ümumiyyətlə, “onomastik vahidin xalq etimologiyası prizmasından təhlil-düşüncə obyektinə çevrilməsində bədii boyaların əlvanlığını, şeir üslubunun incə, həssas çalarlarını görə bilirik. Ayrıca qeyd etmək lazımdır ki, şair tərəfindən onomastik vahidin poetik şərhində müəyyən hədisə və rəvayətlər aparıcı-müəyyənədicə rol oynayır. Sijetdə qabarıqlaşdırılan bədii mündəricənin ümumi əhval-ruhiyyəsi, lirik-emosional ruhu bizi həyəcanlandırır” [6, s.381]. Bunların işləkliyi bir istiqamətdə ingilis ədəbiyyatının görkəmli sənətkarının Şərqə marağını, onu çox həssaslıqla öyrənməsini əks etdirirsə, digər tərəfdən onların mahiyyətinə onomastik vahid olaraq diqqət yetirməsi ilə bağlıdır. Bu özünü ədəbin müəllif qeydlərində daha təfərrüatlı şəkildə göstərir. Məsələn, “Leyli və Məcnun – Şərqin Romeo və Culyettası”, “Sədi – ölməz İran şairi”, “Mameluklar (məmlüklər) – yavərlik etmək üçün öyrədilmiş, Qafqazdan və Türküstandan əsir aparılmış əsgərlər. Misirdə əhalinin böyük bir hissəsini təşkil edirlər) və s. mətndən əlavə mətnaltı hissədə müəllif qeydi olaraq özünün ifadəsini tapır. Bütün bunlar isə C.Q.Bayronun Şərq mədəniyyətinə bələdliyini və onu öyrənmək işində nə qədər cəfəkeşliklə çalışdığını aydınlaşdırır. Hətta görkəmli ədib bir sıra məqamlarda daha da təfəsilatə getməklə əfsanə, rəvayət və mif səviyyəsində xalq arasında dolaşanlara istinad edir. Məsələn, yunan əfsanələrində Helle və Sestosla bağlı bir-birindən maraqlı söyləmələr özünə yer alır. Sənətkar da bu söyləmələr timsalında Helle, Sestos antroponimlərini əsərə gətirməklə ona əlavə rəvnəqlik gətirir və müllif izahında mahiyyəti açır. “Helle – Dardanel boğazının qədim yunan dilində adı. Yunan əfsanəsinə

görə Aqamon şahın qızı Helle burada batmışdır. Buna görə də yunanlar Dardanel boğazını “Helles dənizi” adlandırırlar”[3, s.71]. Və yaxud da bir başqa müəllif sözündə onomastik vahidlə bağlı izaha diqqət yetirək: “*Sestos – Şimali Yunanıstanda şəhərdir. Burada yaşayan Heroni abidoslu Leandr sevir. Leandr hər gecə məşuqəsi Hero ilə görüşmək üçün Hellespontu (Dardaneli) üzüb gəlmiş. Bir gecə Heronun uzaqdan Leandra yol göstərdiyi fanar sönür və Leandr suya batır. Bunun dərdindən Heda özünü suya atır*”[3, s.71]. Göründüyü kimi, onomastik vahidlərin bədii mətnə gətirilməsi və onun poetiklik yaratma funksiyası sadəcə olaraq hansısa informasiyanı çatdırma məramına xidmət etmir, daha dərin məna qatlarına və etimoloji çalarlarını əksətdirmə məramına köklənir. Sənətkar bütün bunların vasitəsilə “*sözdə yeni və yaxın etimoloji məna axtarır və bu obrazlı təsəvvürlərin tətbiqi baş verir. Motivləşdirməyə güclü meyil poetik etimologiyaya güclü şərait yaradır*” [7, s.411]. C.Q. Bayronun “Şərq poemaları”nın tərcüməsində bütün bunlar linqvokulturoloji marker rolunu oynayır. Orijinalda bu vahidlər ingilis dilinin oxucuları üçün etnokulturoloji mənzərənin dərkə üçün əhəmiyyətlidir. Bunu nəzərə alan müəllif bir çox linqvokulturoloji vahidin düzgün başa düşülməsi üçün müəllif qeydindən istifadə etmişdir.

Onomastik leksikanın sərgilədiyi bütün zənginlik faktları sənətkar məramına uyğun şəkildə mətnə gətirilir və hansısa hadisə, epizod və əhvalatı çatdırmağa hesablanır. Məsələn, “*yox, yox, bir dəstədir, qart çalağanlar*” – zoonim [3, s.30], “*sanki ona Qorqon qara bir ilan*” – zoonim [3, s.41], “*bir səhra quşuna bənzər ki, insan*” – zoonim [3, s.43], “*bülbüldür o bəlkə də, xeyr, fəryad edərək*” – zoonim [3, s.94], “*göyərçinin sevgisi, çalağanın qəzəbi*” – zoonim [3, s.53], “*onların söz-söhbəti bülbüllərin səsidir*” – zoonim [3, s.54], “*nə qəfil it səbindən səksənən qart canavar*” – zoonim [3, s.66], “*cod, samur dərisinə bürünüb gecə yarı*” – zoonim [3, s.75], “*ey sülhün göyərçini, ey ümidim, nicatım!*” – zoonim [3, s.85] və s. misrələrin düzümündə yer alan zoonimlər tərcümə və orijinal səviyyəsində sənətkar qayəsində və düşüncəsində özünü göstərən sözdən istifadənin imkanlarını diqqət önünə gətirir.

Nəticə. Beləliklə, C.Q.Bayronun “Şərq poemaları” linqvokulturoloji markerlərin zənginliyi ilə Şərq dil mənzərəsinin spesifik xüsusiyyətlərini açmış olur. Bu əsərlərin Azərbaycan dilinə tərcümələrində də bu cür linqvokulturoloji markerlər qorunub saxlanmışdır. Tərcümədə ingilis etnosu üçün səciyyəvi olan linqvokulturoloji markerlərin saxlanması, tərcüməçi qeydləri ilə şərhli məsələləri də, şübhəsiz ki, xüsusi maraq kəsb edir. Zənnimizcə, bu məsələ də xüsusi tədqiqat obyektə olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Byron. The Poetical works of lord Byron / London, Oxford University Press, -1912. - 924 p.
2. İslam. Tarix, fəlsəfə, ibadətlər. –Bakı: Elm, 1994. -1994- 335 s.
3. Bayron C. Seçilmiş əsərləri. –Bakı: Şərq-Qərb, 2006. -224 s.
4. Bayramova A. Kəmiyyət və mənsubiyyət kateqoriyaları: linqvokulturoloji aspekt. – Bakı: Mütərcim, 2017. -184 s.
5. Xəndan, C. Seçilmiş əsərləri / C.Xəndan. - Bakı: Azərnəşr, -1972.- 260 s.
6. Hüseynov, M.A. Dil və poeziya / M.A.Hüseynov. - Bakı: Elm, - 2008. - 434 s.
7. Джанджакова, Е.В. О сочетаемой речи. В кн. «Вопросы языка в современной русской литературы» // Москва: Наука, -1971. - с. 401-415.

YAZI QAYDALARI

- Məqalələr **Azərbaycan, ingilis və rus** dillərində jurnalın elektron ünvanına **linqvistikaproblemleri@yandex.ru** göndərilir.
- Məqalələr **Microsoft Word** proqramında Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə 1,0 intervalla yazılmalıdır. Səhifə ölçüləri: sağdan və soldan 2,0 sm, yuxarıdan 2,5 sm, aşağıdan 2,2 sm olmalıdır.
- **Başlıq** ortada qara və böyük hərflərlə yazılmalıdır.
- Məqalənin quruluşu aşağıdakı bölümlərdən ibarət olmalıdır: müəllifin adı, ata adı və soyadı, iş yeri, elmi dərəcəsi və elmi adı, üç dildə açar sözlər və xülasə (100-150 sözdən ibarət, 12 pt. ilə) ədəbiyyat siyahısı. Hər üç dildə yazılmış xülasələr bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.
- Məqalələrdə verilən **şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər** düzgün, aydın və mətn içərisində olmalı, onlara aid olan yazılar altında yazılmalıdır.
- **İstinadlar** mətn içərisində kvadrat mötərizədə göstərilməklə məqalənin sonunda əlifba ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Məsələn: [1, 8].
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Simpozium, konfrans materiallarına və ya tezislərinə istinad edilərkən məqalə və ya tezis adı göstəriməlidir.
- Məqalələrin həcmi: 6-12 səhifə.
- Məqalələr mütəxəssis rəyi (məxfi olaraq) əsasında jurnalın redaksiya heyətinin qərarı ilə çap olunur. Redaksiya düzəlişlər etmək üçün məqaləni müəllifə qaytara bilər.
- Məqalədə gedən hər hansı bir elmi yenilik, tezis və s. üçün müəllif şəxsən məsuliyyət daşıyır.
- Jurnalda dərc olunmayan məqalələr geri qaytarılmır.

ПИСЬМЕННЫЕ ПРАВИЛА

- Статьи на азербайджанском, английском и русском языках отправляются на электронный адрес журнала - linguistikaproblemleri@yandex.ru.
- Статьи в Microsoft Word шрифтом Times New Roman 12 pt. следует писать с интервалом 1,0. Размеры страницы: документ должен иметь поля: правое и левое 2,0 см, верхнее 2,5 см и нижнее 2,2 см.
- Название должно быть написано чёрными заглавными буквами посередине.
- Структура статьи должна состоять из следующих разделов: имя автора, отчество и фамилия, место работы, учёная степень и научное звание, ключевые слова на трёх языках и аннотация (100-150 слов, 12 пт.) Литература. Резюме, написанные на всех трёх языках, должны быть идентичны и соответствовать содержанию статьи.
- **Рисунки, графики и таблицы**, приведённые в статьях, должны быть правильными, чёткими и содержаться в тексте, а также должны быть написаны под соответствующими статьями.
- Объем статей: 6-12 страниц.
- Статьи публикуются по решению редакционной коллегии журнала на основании экспертного заключения (конфиденциально). Редакция может вернуть статью автору для исправления.
- Автор несёт персональную ответственность за любые научные нововведения или тезисы и т.д. в статье.
- Статьи, не опубликованные в журнале, не возвращаются.

WRITING RULES

- Articles in Azerbaijani, English and Russian languages are sent to the journal's email address - linqvistikaproblemleri@yandex.ru.
- Articles in Microsoft Word in Times New Roman 12 pt. should be written at 1.0 spacing. Page dimensions: the document must have margins: right and left 2.0 cm, top 2.5 cm and bottom 2.2 cm.
- The title should be written in black capital letters in the middle.
- The structure of the article should consist of the following sections: author's name, patronymic and surname, place of work, academic degree and academic title, keywords in three languages and abstract (100-150 words, 12 pt.) References. Abstracts written in all three languages must be identical and consistent with the content of the article.
- Figures, graphs and tables given in the articles must be correct, clear and contained in the text, and must also be written under the corresponding articles.
- Volume of articles: 6-12 pages.
- Articles are published by decision of the editorial board of the journal on the basis of an expert opinion (confidentially). The editors can return the article to the author for correction.
- The author is personally responsible for any scientific innovations or theses, etc. in the article.
- Articles not published in the journal will not be returned.

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
İNAL MƏMMƏDLİ

Dizayner: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 09.06.2023
Şərti çap vərəqi 18,5. Sifariş № 228
Kağız formatı 70x100 1/16. Tiraj 100

***JURNAL “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib, çap olunmuşdur
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 / 4***